МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВОЙНОВА ЕЛЛІНА ОЛЕГІВНА

УДК 321:316.454.52:304.42

ДИСЕРТАЦІЯ

ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТИСИПАЦІЇ У МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Подається на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 «Політологія»

Дисертація містить результати власних досліджень
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Е. О. Войнова

Науковий керівник (консультант): Гедікова Наталя Пилипівна,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і права Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

Одеса – 2023

АНОТАЦІЯ

Войнова Е. О. Електронна демократія як спосіб політичної комунікації та політичної партисипації у мережевому суспільстві.

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 «Політологія» – Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню електронної демократії як феномену, що відображає вміст та характер політичних відносин, які притаманні новій соціокультурній реальності, що сформувалася в результаті широкого запровадження Інтернет-технологій в усі сфери суспільного життя.

Актуальність обраної теми визначається тим, що у зв'язку з розвитком Інтернету, зокрема такого його сегменту як онлайн-мережі, до яких залучені мільйони людей, на порядок денний постала проблема дослідження закономірностей розвитку та функціонування демократичних інститутів і процедур в нових умовах політичної комунікації та політичної партисипації, які утворюються у віртуальному просторі. Провідні аналітики стверджують, що розвиток веб-мереж створив передумови виникнення нової форми демократії, яку називають цифровою, або електронною демократією. Проте у дослідженнях цього феномену переважають інструменталістські підходи, які не дають можливості розкрити ціннісний соціокультурний базис електронної демократії, а відтак і чітко визначити функціональні та структурні особливості цього способу політичної взаємодії, а також тенденції та перспективи його еволюції. Крім цього, такий підхід значно звужує спектр можливостей політичної комунікації та партисипації для громадян, що їх відкриває е-демократія, і тому знижує якість та ефективність управлінських рішень. Це спричинило необхідність знаходження нових підходів до розкриття вмісту, оцінки стану та окреслення перспектив е-демократії. Проблема уявляється особливо актуальною з точки зору необхідності розв'язання завдання щодо

прискоренного розвитку електронної демократії в Україні. Отже значущість дослідження полягає у тому, що воно представляє новаторську ціннісно-орієнтовану та детально систематизовану характеристику феномену е-демократії.

У вступі автором обґрунтовано вибір і актуальність теми дисертаційної роботи, окреслено мету, завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, висвітлено наукову новизну, охарактеризовано методологічну основу роботи, розкрито теоретичне і практичне значення отриманих результатів, відображено форми апробації результатів дослідження, кількість публікацій та структуру роботи.

У розділі 1 «Теоретико-методологічні основи дослідження демократії та впливу інформаційно-комунікаційних технологій на її розвиток» розглянуто джерела, які визначають базові напрями вивчення порушеної проблеми, узагальнено доробки видатних мислителів минулого та провідних вчених сучасності, які вплинули на формування теорії демократії, систематизовано основні наукові та дослідницькі підходи до визначення впливу інформаційно-комунікаційних технологій на демократизацію суспільства, а також проаналізовано особливості тлумачення електронної демократії та її ролі у функціонуванні політичної сфери суспільного життя в умовах інформаційної революції та становлення нового типу соціальної організації – мережевого суспільства.

У розділі 2 «Еволюція, типи, функції, форми та інструменти електронної демократії» представлено розгорнуту характеристику основних етапів становлення та розвитку електронної демократії, розкрито аксіологічний вміст типів електронної демократії та показані їхні пріоритетні ціннісні та інституціональні функції, проведено порівняльний аналіз дієвості різних структурних форм е-демократії та оцінена ефективність її головних інструментів.

У розділі 3 «Розвиток, стан та перспективи електронної демократії в Україні» виділені та охарактеризовані етапи еволюції електронної демократії

в нашій країні, визначено стан, проаналізовано проблеми та окреслено перспективи її функціонування.

У висновках дисертації підсумовано основні результати проведеного дослідження.

Представлена робота являє собою новаторське комплексне дослідження електронної демократії, яке у своїй основі поєднує базові положення теорії демократії та мережевої теорії, розкриває ціннісні основи генезису, динаміки розвитку, типології, структури і функціонування е-демократії та характеризує особливості трансформації процесів політичної комунікації та політичної партисипації в Україні, які обумовлені розповсюдженням різноманітних онлайн-мереж.

Головна новація дисертаційного дослідження обумовлена синергетичним поєднанням системного та аксіологічного підходів до аналізу та узагальнення як теоретичних напрацювань відомих авторитетів політичної науки, так і даних емпірчних розвідок провідних фахівців у галузі політичної комунікації та мережевої взаємодії. Ця методологія дозволяє авторці визначити ціннісну основу, а також сформулювати закономірності та розкрити призначення, функції та структуру електронної демократії як мультимережі політичної комунікації та партисипації в Інтернеті.

Спираючись на фундаментальні ідеї щодо сутності демократії, дисертантка визначає, що трьома опорами, які забезпечують стале та ефективне функціонування демократичної політичної системи, постають цінності свободи, суспільного блага та справедливості. Постулати, обґрунтувані фундаторами теорії демократії, дозволили сформульовати такі ключові принципи демократії: 1) принцип плюралізму, 2) принцип участі громадян у державних справах, 3) принцип політичної комунікації.

Узагальнивши наукові доробки щодо впливу інформаційно-комунікаційних технологій на політичні процеси, авторка дослідження виділяє три основні теоретико-методологічні підходи, що сформувалися у цій сфері: 1) нормативно-ціннісний, або соціально-аксіологічний; 2)

біхевіоральний, або соціально-психологічний; 3) інформаційно-технологічний детермінізм. Критично проаналізувавши ці підходи, авторка констатує, що на сучасному етапі е-демократія є потужним засобом, що забезпечує ефективність демократичних процедур та якість політичних рішень.

У роботі також проведене порівняння тлумачень поняття «електронна демократія», які були запропоновані авторитетними дослідниками протягом останніх 20 років, а також розглянуті особливості інтерпретації сутності е-демократії на основних етапах її розвитку, які були пов'язані з удосконаленням інформаційно-комунікаційних технологій. При цьому аргументується критика інструменталістських оцінок щодо перспектив запровадження цифрових технологій у процеси політичної комунікації та партисипації.

На означеному теоретико-методологічному підґрунті концепція електронної демократії набула у роботі подальшого розвитку. Дисертанка визначає, що електронна демократія є формою демократичної політичної системи, особливості якої детермінує новий тип соціальної організації, котрий характеризується як мережеве суспільство. По суті е-демократія являє собою політичну підсистему загальної соціальної системи мережевого суспільства. Не змінюючи ціннісної сутності демократичних процесів, онлайн-комунікація та е-партисипація, які виступають системоутворюючими факторами мережевого суспільства, обумовлюють перебіг еволюції та функціонування демократичних інститутів.

У роботі виділені та охарактеризовані наступні періоди еволюції електронної демократії: 1) підготовчий період, який включає радіо та телевізійний етапи політичного інформування; 2) сучасний Інтернет-період, у якому виділяються: етап розвитку політичної участі та спілкування за допомогою комп'ютерного обладнання з доступом до локальних мереж та Інтернету; етап політичної комунікації та партисипації через Веб 2.0-мережі, які пов'язують користувачів персональних комп'ютерів; етап мобільної

мережевої політичної активності через смартфони та андроїди; 3) прийдешній період, перспективи якого відкриває використання у політичній сфері штучного інтелекту.

При цьому вперше в українській політичній науці визначена аксіологічна основа електронної демократії, доведено, що саме вона обумовлює структурно-функціональні особливості е-демократії як способу політичної комунікації та політичної партисипації у мережевому суспільстві, та представлена розгорнута системна характеристика феномену е-демократії. На цьому підґрунті сформульована закономірність, за якою саме фундаментальні соціальні цінності – свобода, суспільне благо та справедливість – зумовлюють формування базових типів е-демократії: ліберального, партисипаторного та деліберативного, які, своєю чергою, визначають функції, котрі ці структури мають виконувати, а відповідно до цих функцій вже конструюються конкретні форми та залучаються інструменти електронної демократії.

На підставі проведеного компаративістського аналізу функціональних форм е-демократії – легалістської, конкурентної, плебісцитарної, плюралістичної, партисипативної, лібертаріанської – конкретизовані критерії оцінки ефективності для окремих інструментів е-демократії. Показано співвідношення таких ціннісних критеріїв як транспарентність, плюралізм, автономність та консенсус для оцінки інструментів, які належать до партисипаторної групи (е-консультації, е-петиції, е-скарги, е-голосування, е-активізм) або до комунікативної групи (онлайн-форуми, Інтернет-спільноти, соціальні медіа), а також до групи е-урядування. Визначено, що інтегральним критерієм ефективності інструментів е-демократії постає рівень довіри до політичних інститутів.

На основі сформульованого дисертанткою аксіологічного підходу у роботі виділені три етапи еволюції е-демократії в Україні: перший етап (1991-2004 рр.) – визрівання ліберального типу демократії; другий етап (2005-2013 рр.) – перехід до партисипаторного типу демократії; третій етап (2014-2022

рр.) – становлення деліберативного типу демократії. Надана комплексна характеристика цих етапів з використанням даних щодо вдосконалення та розповсюдження ІКТ, формування нормативно-правової бази е-демократії, які розглядаються у широкому соціально-політичному контексті.

У роботі представлена вдосконалена методика оцінки результативності наявних у державних установах інструментів е-партисипації із застосуванням статистичного та контент-аналізу електронних звернень, петицій, законодавчих ініціатив громадян та обговорень проєктів нормативно-правових актів, а також реакції на них з боку офіційних органів. Наведені дані аналізу використання державними установами України інструментарію е-демократії, який був проведений із застосуванням цієї авторської методики. Означений аналіз викрив два чинники, які знижують ефективність наявних інструментів політичної партисипації: по-перше, формалізм та виключно кількісний підхід до їх оцінки з боку органів влади; по-друге, пасивність та низький рівень довіри з боку громадян.

На підставі аналізу ціннісних орієнтацій користувачів онлайн-мереж в Україні виявлені такі актуальні проблеми політичної комунікації як регіональна та соціально-демографічна кластеризація, а також розповсюдження деструктивних фейків, що формуються російськими ботофермами. Висвітлені ключові чинники становлення деліберативного типу е-демократії в Україні, які обумовлюють перспективи використання соціальних медіа та інших онлайн-платформ для формування загальнонаціональної публічної сфери та суспільної консолідації у мережевому просторі: 1) зростання загального рівня довіри у суспільстві; 2) ціннісна інтеграція довкола проблематики дискурсу, де має превалювати ідея спільності європейського майбутнього, необхідності тісної співпраці та взаємодопомоги для досягнення перемоги та встановлення миру, безпосередньої залежності успішності та рівня життя кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства.

Практичне значення одержаних результатів визначається актуальністю та новизною і полягає у можливості їхнього застосування в науково-дослідних, прикладних та навчальних цілях. Ключові інноваційні положення, висновки і рекомендації, які сформульовані у дослідженні, мають бути використані при запровадження аксіологічного підходу для оцінки стану електронної демократії та для встановлення ціннісних орієнтирів її подальшого розвитку. А представлена методика аналізу дієвості різних форм е-демократії та визначення ефективності відповідних цим формам інструментів може бути застосована при оцінці залучення потенціалу онлайн-мереж для вдосконалення політичної партисипації та політичної комунікації, як необхідних умов вирішення нагальних проблем підвищення якості урядування та загальнонаціональної консолідації в Україні.

Аналітичний матеріал, який міститься у представленій роботі, стане у нагоді політичним лідерам, урядовцям, експертам і спеціалістам державних органів, активістам політичних партій, недержавних організацій, представникам громадянського суспільства та іншим політичним а́кторам, які прагнуть більш успішно використовувати інструменарій електронної демократії у своїй діяльності.

Розроблені авторкою теоретичні положення можуть бути використані у навчальному процесі при розробці та вдосконаленні курсу навчальної дисципліни «Електронна демократія» для освітніх програм «Політологія» та «Публічне управління та адміністрування».

Ключові слова: держава, політична влада, електронна демократія, демократизація, моделювання, інформаційний простір, інформаційний вплив, політичний медіа-дискурс, політичний PR, мережеве суспільство та соціальні мережі, політична комунікація, політична партисипація, сталий розвиток, новий світопорядок.

SUMMARY

Voinova E. O. Electronic Democracy as a Means of Political Communication and Political Participation in the Network Society – Qualification scientific work as the manuscript.

The theses for the Ph. D. degree in the field of knowledge 05 “Social and behavioral sciences” in the specialty 052 “Political science” – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinskiy.

The theses deal with the research on electronic democracy as a phenomenon that reflects the content and nature of political relations inherent in the new socio-cultural reality that has formed as a result of the widespread penetration of Internet technologies into all spheres of public life.

The relevance of this research is determined by the fact that the development of the Internet, in particular, its segment as online networks, in which millions of people are involved, has appeared on the agenda the problem of exploring the patterns of development and functioning of democratic institutions and procedures in the new conditions of political communication and political participation, which are formed in virtual space. Leading analysts claim that the development of web networks created the prerequisites for the emergence of a new form of democracy, which is called digital or electronic democracy. However, studies of this phenomenon are dominated by instrumentalist approaches, which do not provide an opportunity to reveal the valuable socio-cultural basis of electronic democracy, and therefore to clearly define the functional and structural features of this means of political interaction, as well as the trends and prospects of its evolution. In addition, this approach significantly narrows the range of opportunities for political communication and participation for citizens, which are opened by e-democracy, and therefore reduces the quality and effectiveness of governance decisions. This has caused the need to find new approaches to content disclosure, state assessment, and e-democracy perspective describing. The problem appears particularly urgent because of the need to solve the task of accelerated development of electronic

democracy in Ukraine. This study is an innovative presentation of the value-based and detailed systemic characterization of the e-democracy phenomenon.

In the introduction, the author substantiates the choice and relevance of the doctoral theses' topic, outlines the goal, and tasks, describes the object and subject of the research, highlights the scientific novelty, characterizes the methodological basis of the research work, reveals the theoretical and practical significance of the obtained results, displays the forms of approbation of the research results, the number of publications and dissertation's structure.

In Chapter 1 "Theoretical and methodological foundations of the study of democracy and the influence of information and communication technologies on its development" the author considers the sources that determine the basic research's directions, summarizes the ideas of prominent thinkers of the past, and notable modern scientists who influenced the formation of democracy theory, systematizes the scientific and research approaches to determining the influence of information and communication technologies on the democratization of society and analyzes the peculiarities of the interpretation of electronic democracy and its role in the functioning of the political sphere of public life in the conditions of the information revolution and the formation of a new type of social organization – the network society.

Chapter 2 "Evolution, types, functions, forms and tools of e-democracy" presents a detailed description of the main stages of the formation and development of e-democracy, reveals the axiological content of the types of e-democracy, and shows their priority values and institutional functions conduct a comparative analysis of the effectiveness of e-democracy's various structural forms and estimates effectiveness of its main instruments.

Chapter 3 "Development, state and prospects of e-democracy in Ukraine" highlights and characterizes the stages of the evolution of e-democracy in our country, defines the state, analyzes problems, and outlines the prospects for its functioning.

The conclusions of the dissertation summarize the main results of the conducted research.

The presented theses are an innovative comprehensive study of e-democracy, which combines the basic provisions of democracy theory and network theory, reveals the value bases of the genesis, dynamics of development, typology, structure, and functioning of e-democracy and characterizes the features of the transformation of political communication and political participation processes in Ukraine, which are caused by the spread of various online networks.

The main innovation of this study is due to the synergistic combination of systemic and axiological approaches to the analysis and generalization of both the theoretical work of well-known authorities in political science and the data of empirical research of leading specialists in the field of political communication and network interaction. This methodology allows the author to determine the value basis, as well as formulate regularities and reveal the purpose, functions, and structure of electronic democracy as a multi-network of political communication and participation on the Internet.

Relying on fundamental ideas about the essence of democracy, the study determines the three pillars that ensure the stable and effective functioning of a democratic political system. These are the values of freedom, public good, and justice. The postulates substantiated by the founders of democracy theory allowed the author to formulate the key principles of democracy: 1) the principle of pluralism, 2) the principle of citizen participation in public affairs, and 3) the principle of political communication.

Summarizing the scientific developments regarding the impact of information and communication technologies on political processes, the author singles out three main theoretical and methodological approaches that have been formed in this field: 1) normative-valuable or social-axiological; 2) behavioral or socio-psychological; 3) informational and technological determinism. Having critically analyzed these approaches, she states that at the current stage, an e-democracy is a powerful tool

that ensures the effectiveness of democratic procedures and the quality of political decisions.

The study also compares the electronic democracy concepts that were proposed by famous researchers over the past 20 years and considers the peculiarities of the e-democracy essence interpretations at the main stages of its development, which were related to the improvement of information and communication technologies. At the same time, the author argues the criticism of instrumentalist assessments regarding the prospects of introducing digital technologies into the processes of political communication and participation.

The concept of electronic democracy gains further developed in the study on the specified theoretical and methodological basis. The author defines electronic democracy is a form of the democratic political system, the features of which are determined by a new type of social organization, which is characterized as a network society. Eventually, e-democracy is a political subsystem of the network society's general social system. Without changing the value essence of democratic processes, online communication and e-participation, which act as system-forming factors of the network society, determine the course of evolution and functioning of democratic institutions.

The study highlights and characterizes the following periods of the evolution of electronic democracy: 1) the preparatory period, which includes the radio and television stages of political information; 2) the modern Internet period, in which the following two stages are distinguished: the stage of development of political participation and communication using computer equipment with access to local networks and the Internet; the stage of political communication and participation through Web 2.0 networks that connect personal computer users; the stage of mobile network political activity through smartphones and androids; 3) the future period, the prospects of which are opened by the use of artificial intelligence in the political sphere.

For the first time in Ukrainian political science, the author defines the axiological basis of e-democracy and proves that it determines the structural and

functional features of e-democracy as a means of political communication and political participation in the network society. On this basis, she formulates a pattern according to which fundamental social values – freedom, public good, and justice – determine the formation of the e-democracy basic types – liberal, participatory and deliberative – which, in turn, determine the functions that these structures have to perform, the concrete forms are constructed accordingly to these functions and the electronic democracy tools are being used.

Also, the author specifies criteria for evaluating the effectiveness of individual tools of e-democracy on the basis of the conducted comparative analysis of functional forms of e-democracy – legalist, competitive, plebiscitary, pluralist, participative, and libertarian. She shows the ratio of such value criteria as transparency, pluralism, autonomy, and consensus for evaluating tools that belong to the participatory group (e-consultations, e-petitions, e-complaints, e-voting, e-activism) or to the communicative group (online forums, Internet communities, social media), as well as to the e-government group. The study emphasizes that the level of trust in political institutions is an integral criterion for the effectiveness of e-democracy tools.

On the basis of the axiological approach formulated by the author, she identifies three stages of the e-democracy evolution in Ukraine: the first stage (1991-2004) – the maturation of a liberal type of democracy; the second stage (2005-2013) – the transition to a participatory type of democracy; the third stage (2014-2022) – the formation of a deliberative type of democracy. The study provides a comprehensive description of these stages using data on the improvement and dissemination of ICT, and the formation of e-democracy regulatory, and legal framework, which are considered in a broad socio-political context.

The author uses an improved methodology for evaluating the effectiveness of e-participation tools available in state institutions using statistical and content analysis of electronic appeals, petitions, citizens' legislative initiatives, and discussions of regulatory and legal acts' projects, as well as reactions to them by official bodies. So, the research presents the data of the analysis of Ukrainian state

institutions' e-democracy toolkit using, which was carried out by this author's methodology. It reveals two factors that reduce the effectiveness of existing tools of political participation: first, formalism and an exclusively quantitative approach to their assessment by authorities; second, passivity and low level of trust on the part of citizens.

Exploring the value orientations of Ukrainian online network users, the author discloses such urgent problems of political communication as regional and socio-demographic clustering and the spread of destructive fakes created by Russian bot farms. The research highlights key factors of the e-democracy deliberative type establishment in Ukraine, which determine the prospects for the use of social media and other online platforms for the formation of a nationwide public sphere and social consolidation in the network space. These are 1) an increase in the general level of trust in society; 2) valuable integration around the issues of the national discourse, where the idea of a common European future, the need for close cooperation and mutual assistance to achieve victory and the establishment of peace, the direct dependence of the success and standard of living of every Ukrainian citizen on the level of Ukrainian society unity.

The practical significance of the obtained results is determined by relevance and novelty. It consists of the possibility of their application for research, applied, and educational purposes. The key innovative provisions, conclusions, and recommendations formulated in the study should be used when introducing an axiological approach to assess the state of e-democracy and to establish value guidelines for its further development. And the presented method of analyzing the effectiveness of various forms of e-democracy and determining the effectiveness of the tools corresponding to these forms can be applied when assessing the potential of online networks for improving political participation and political communication, as necessary conditions for solving the urgent problems of improving the quality of governance and nationwide consolidation in Ukraine.

The analytical material contained in the presented theses will be useful to political leaders, government officials, experts, and specialists of state bodies,

activists of political parties, non-governmental organizations, representatives of civil society, and other political actors who seek to more successful use the tools of electronic democracy in their activities.

The theoretical provisions developed by the author can be used in the educational process when developing and improving the course of the educational discipline “Electronic Democracy” for the educational programs “Political Science” and “Public Governance and Administration”.

Keywords: state, political power, e-democracy, democratization, modeling, information space, information influence, political media discourse, political PR, network society and social networks, political communication, political participation, sustainable development, new world order.

Список публікацій здобувача Е. О. Войнової:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Войнова Е. Подальший розвиток Е-демократії в Україні в контексті консолідації українського суспільства як політичної нації. *European political and Law Discourse* (Czech Republic). 2022. Vol. 9 Iss. 5. P. 75-80. DOI: 10.46340/eppd.2022.9.5.5.

2. Войнова Е. О. Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії. *Politicus.* 2021. № 1. С. 12–19. DOI: 10.24195/2414- 9616.2021-1.2.

2. Войнова Е. О. Електронна демократія: трансформація осмислення. *Політичне життя*. 2020. № 4. С. 21–29. DOI: 10.31558/2519-2949.2020.4.3.

3. Войнова Е. О. Упровадження електронного голосування: позитивні та негативні риси електронних виборів. *Politicus.* 2020. № 5. С. 44–49. DOI: 10.24195/2414- 9616.2020-5.6.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Войнова Е. О. Електронна демократія як система забезпечення реалізації громадсько-політичних прав і свобод громадян в Інтернет-епоху. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 18 лист. 2021 р.). Одеса: ОУВС, 2021. С. 34-36.

2. Гедікова Н. П., Войнова Е. О. Інформаційне маніпулювання свідомістю як форма психологічної агресії. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 19 лист. 2020 р.). Одеса: ОУВС, 2020. С. 34–35.

3. Маслов Ю. К., Войнова Е. О. Впровадження електронного голосування: позитивні та негативні риси електронних виборів. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 21 лист. 2019 р.). Одеса: Астропринт, 2019. С. 81–85.

ЗМІСТ

ВСТУП
……..... 18

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ ТА ВПЛИВУ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЇЇ РОЗВИТОК ……..... 28
1.1. Генезис та розвиток теорії демократії …….....……...…. 28
1.2. Основні теоретико-методологічні підходи до оцінки ролі інформаційно-комунікаційних технологій у процесі демократичного розвитку суспільства.……41
1.3. Концепція електронної демократії у сучасному науковому дискурсі…57
Висновки по розділу 1……...66
Список використаних джерел по розділу 1……...…….....…… 68

РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ, ТИПИ, ФУНКЦІЇ, ФОРМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ .....……...……. 75
2.1. Становлення та розвиток електронної демократії …….....… 75
2.2. Типи електронної демократії та їх функціонування ……..... 94
2.3. Форми та інструменти е-демократії …….....….. 108
Висновки по розділу 2 ……..…… 129
Список використаних джерел по розділу 2 ……...……....… 132

РОЗДІЛ 3. ЕТАПИ РОЗВИТКУ, СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ ……..... 145
3.1. Етапи еволюції електронної демократії в Україні ……...…….....…. 145
3.2. Стан, проблеми та перспективи функціонування електронної демократії в Україні ……..…….....174
Висновки по розділу 3 …….…….. 194
Список використаних джерел по розділу 3 ….....……....…… 197

ВИСНОВКИ …….....……...….210

ВСТУП

Актуальність. Демократія як спосіб політичного улаштування суспільних відносин, організації соціальної взаємодії та державного урядування відомий людству з античних часів. При цьому основними незмінними цінностями, які становили фундамент демократичного устрою, від початку проголошувались свобода, суспільне благо та справедливість, а основними його ознаками були участь громадян в обговоренні, прийнятті та реалізації політичних рішень, які приймались на основі вільного волевиявлення більшістю голосів. Але конкретні різновиди та характеристики демократії змінювались протягом часу, що значною мірою залежало і від розвитку засобів комунікації. Так, в епоху панування усної комунікації встановилась пряма демократія у містах-державах, яка відображала характер політичного спілкування та участі у доіндустіальному суспільстві. З появою друкованої преси, яка ознаменувала початок «ери Гуттенберга», фахівці пов’язують перехід від абсолютизму до представницької форми демократії у національних державах, що стало характерним для більшості індустріальних суспільств. З розповсюдженням засобів масової інформації, особливо телебачення, різноманітні моделі ліберальної демократії набули конституйованої зрілості та глобального масштабу, що визначається як одна з ознак постіндустріального, або інформаційного суспільства.

На початку XXI сторіччя у суспільних відносинах відбулися чергові кардинальні зміни, пов’язані з бурхливим розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Інтернет-революція великою мірою змінила характер соціальної, в тому числі політичної, взаємодії, відкривши невідомі у попередні епохи можливості комунікації та партисипації. Це сталося тому, що в Інтернеті фізична відстань між суб’єктами не відіграє суттєвої ролі для спілкування та активності. Завдяки вдосконаленій швидкості онлайн-обміну інформацією у людей з’явилася можливість сприймати, поширювати і реагувати на ситуацію як у місті своєї локації, так і у світі в цілому з набагато більшою швидкістю. При цьому змінюється не тільки сприйняття простору і

часу, відбувається також реструктуризація суспільств та зближення людей на основі спільних цінностей та інтересів, якими мільярди осіб обмінюються у Всесвітній мережі. Використовуючи такі цифрові платформи як Instagram, Facebook, Twitter, Telegram та інші, їх учасники отримують більше можливостей висказувати свою думку, створювати доступ до соціальних рухів, сприяти змінам та підвищувати освіченість. Перебіг соціальних процесів у другій декаді сторіччя засвідчив формування нового способу комунікації та партисипації, де онлайн- і офлайн-спілкування та участь стали практично нерозривними. Таким чином створюється нова соціокультурна реальність, яка отримала назву «мережеве суспільство». У цьому суспільстві відбувається також інтенсивна трансформація політичних процесів, пов'язана з переміщенням їх зі звичайних обмежених фізичних просторів у безмасштабні віртуальні мультимережі. При цьому ієрархічні політичні структури змінюються горизонтальними мережами комунікації та партисипації, які мають інтерактивний характер і включають у себе безліч видів індивідуальних та групових зв'язків і змістів. Означені процесуальні та інституціональні трансформації створили передумови виникнення нової форми демократії, яку аналітики називають цифровою, або електронною демократією.

Слід зазначити, що в українському науковому і, особливо, громадсько-політичному дискурсах поняття «електронна демократія» розуміється здебільшого суто в утилітарному сенсі. Під ним зазвичай мається на увазі певний набір інтернет-сайтів та мобільних додатків, які дають змогу оперативно звернутися за інформацією до урядових установ, отримати адміністративні послуги або, у кращому випадку, скласти електронну заяву та підписати петицію, які можна відправити до державних органів електронною поштою. Іноді до цього переліку додають ще можливість для людей з обмеженими можливостями та для тих, хто знаходиться на відстані (в тому числі при виконанні бойових завдань або на карантині) використовувати гаджети для голосування, брати участь в опитуваннях та інших формальних

процедурах. Проте такий підхід значно звужує спектр можливостей політичної комунікації та партисипації для громадян, що їх відкриває е-демократія, і тому знижує якість і ефективність управлінських рішень. У країнах Європи та у США сутність електронної демократії тлумачиться більш широко. Це поняття використовується для позначення тих процесів забезпечення партисипаторної та деліберативної демократії, які за умов використання сучасних Інтернет-технологій сприяють залученню громадян до формування політичного порядку денного, обговорення суспільно значущих питань та участі у виробленні та реалізації політичних рішень. Втім і на Заході в оцінці потенціалу е-демократії переважає інструменталістський підхід, який не дає можливості розкрити ціннісний вміст електронної демократії, а відтак і чітко визначити тенденції її розвитку, структурні та функціональні особливості цього способу політичного спілкування та політичної участі. Домінування інструменталізму спричинило різке хитання маятника академічної та громадської думки від захопленої віри у те, що онлайн-мережі привнесуть омріяну еру всезагальної свободи, рівності та братерства, до проклять на адресу соціальних медіа, через які, нібито, наступають темні часи «постправди», а основи ліберальної демократії руйнуються. Але, оскільки очевидно, що повернення у старі «доінтернетівські» часи є неможливим, а втрата переконань у перевагах демократичного устрою загрожує навалою радикалізму та авторитаризму, то повернення довіри до демократичних цінностей та процедур виявляється нагальною потребою для розвитку сучасної цивілізації. Повернення такої довіри вимагає, зокрема, переосмислення сутності електронної демократії, переформулювання принципів та ціннісних орієнтирів запровадження цифрових технологій у процеси функціонування демократичних політичних систем, наукового обґрунтування акісіологічних підходів до оцінки ефективності віртуальних інструментів політичної комунікації та партисипації. Ці завдання обумовлюють актуальність дисертаційного дослідження. Його важливість безпосередньо пов’язана також із необхідністю

прискоренного розвитку електронної демократії в Україні як способу використання можливостей онлайн-мереж для поглиблення соціальної довіри та взаємодії у сучасному українському суспільстві.

Відповідаючи на означені виклики, дисертаційна робота представляє перше комплексне дослідження електронної демократії, яке у своїй основі поєднує базові положення теорії демократії та мережевої теорії, розкриває ціннісні основи генезису, еволюції, типології, структури і функціонування е-демократії та характеризує особливості трансформації процесів політичної комунікації та політичної партисипації в Україні, які обумовлені розвитком онлайн-мереж.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукових тем кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (номер державної реєстрації 0109U000215) та «Сучасні виклики соціально-політичного розвитку: політико-правові та соціально-економічні виміри» (номер державної реєстрації 0120U00021), одним із виконавців яких є дисертантка.

Мета і завдання дослідження. Дисертаційне дослідження має на меті розкрити ціннісний вміст та структурно-функціональні характеристики електронної демократії як феномену політичних відносин на новому етапі розвитку суспільства, який позначений інверсією способів комунікації та партисипації, що детермінована Інтернет-революцією.

Досягнення зазначеної мети передбачає послідовне розв'язання наступних завдань:

- проаналізувати генезис та розвиток теорії демократії;
- виявити та описати основні теоретико-методологічні підходи до оцінки ролі інформаційно-комунікаційних технологій у процесі демократичного розвитку суспільства;

- висвітлити вузлові позиції, які представлені у сучасному науковому дискурс щодо концепції електронної демократії;
- охарактеризувати основні етапи еволюції електронної демократії;
- розкрити ціннісний вміст типів електронної демократії та їхні пріоритетні функції;
- оцінити ефективність різних форм та наявних інструментів е-демократії;
- визначити етапи еволюції електронної демократії в Україні;
- *з*'ясувати стан, окреслити проблеми та визначити перспективи функціонування електронної демократії в Україні.

Об'єктом дослідження є політичні відносини.

Предметом дисертаційного дослідження виступає електронна демократія як спосіб політичного спілкування та політичної участі у просторі онлайн-мереж.

Методи дослідження. Методологічним фундаментом дослідження стало синергетичне поєднання *системного та аксіологічного підходів* до аналізу та узагальнення фундаментальних положень теорії демократії та мережевої теорії, а також емпіричних даних, які демонструють вплив ІКТ на демократичні процеси. Ця методологія дозволила авторці виявити закономірності еволюції е-демократії, а також розкрити її призначення як політичної підсистеми мережевого суспільства, що виконує не тільки інструменталістські, але, в першу чергу, цінісні та інституціональні функції. *Телеологічний підхід* став основою для визначення цілей основних типів е-демократії у відповідності до базових демократичних цінностей. *Структурно-функціональний метод* був застосований для виділення пріоритетних функцій, притаманних кожному типу електронної демократії, та встановлення відповідних ним форм е-демократії як мультимережі політичної комунікації та партисипації, а також для висвітлення функції таких її компонентів як мікро-, мезо- і макромережі. *Метод моделювання* дозволив проілюструвати особливості функціонування основних форм е-демократії у

відповідності до визначених ціннісних критеріїв. *Компаративістський метод* використовувався для обґрунтування періодизації еволюції електронної демократії у світі та в Україні, демонстрації особливостей основних форм електронної демократії та виявлення критеріїв ефективності різних інструментів онлайн-комунікації та е-партисипації. *Метод контент-аналізу* був застосований для вивчення джерел теорії демократії, мережевої теорії та комунікативістики, він також став у нагоді при дослідженні змісту повідомлень у різноманітних онлайн-мережах, нормативно-правових актів та електронних звернень, петицій та онлайн-обговорень. Разом зі *статистичним методом* він став дієвим засобом для того, аби дати об'єктивну характеристику сучасного стану е-демократії у світі та в Україні. *Прогностичний метод* дав можливість окреслити перспективи впливу онлайн-мереж на демократичні процеси та вказати найбільш ефективні інструменти онлайн-комунікації та е-партисипації для досягнення загальнонаціональної консолідації у мережевій публічній сфері в Україні, а також для підвищення рівня довіри до влади та якості урядування.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертаційна робота є одним з перших в українській політичній науці комплексним дослідженням електронної демократії як феномену, що відображає вміст та характер політичних відносин, які притаманні новій соціокультурній реальності, що сформувалася в результаті широкого запровадження Інтернет-технологій в усі сфери суспільного життя.

Оригінальність результатів дослідження, яка обумовлює його наукову значущість, спричинена новаторським застосуванням системно-аксіологічного підходу та полягає у наступних положеннях.

Вперше:

- Визначена, сформульована та описана закономірність, за якою ціннісна основа електронної демократії детермінує її структурно-функціональні характеристики як способу політичної комунікації та політичної партисипації у мережевому суспільстві. Доведено, що згідно з цією

закономірністю вибір суспільства в якості головного орієнтира однієї з фундаментальних соціальних цінностей – свободи, суспільного блага або справедливості – від початку зумовлює відповідне формування базових типів е-демократії: ліберального, партисипаторного та деліберативного. Послідовно в рамках цих типів демократичних відносин мережеве суспільство обирає в якості пріоритетної певну соціальну мету, відповідно – консумізацію, залучення та формування публічної сфери. Для досягнення означених цілей в якості домінантних постають наступні цінністі функції: для ліберального типу – суверенізація, для партисипаторного – встановлення довіри, для деліберативного – комунікація. Крім цього, у кожному з означених типів особливим чином проявляються окремі інституціональні функції: у ліберальному типі – легатимізація, у партисипаторному – мобілізація, у деліберативному – суспільна структуризація. Відповідно до цих функцій конструюються конкретні форми та залучаються інструменти електронної демократії. На основі виведеної закономірності представлена розгорнута системна характеристика феномену е-демократії, яку ілюструє таблиця 2.3.

- Розроблена періодизація розвитку електронної демократії в Україні, відповідно до якої виділені три етапи: перший (1991-2004 рр.) – визрівання ліберального типу демократії; другий (2005-2013 рр.) – перехід до партисипаторного типу демократії; третій (2014-2022 рр.) – становлення деліберативного типу демократії. Надана комплексна характеристика цих етапів з використанням даних щодо вдосконалення та розповсюдження ІКТ, формування нормативно-правової бази е-демократії, які розглядаються у широкому соціально-політичному контексті.

- Представлені результати вивчення ефективності використання державними установами України інструментарію е-демократії, яке було проведено із застосуванням авторської методики статистичного та контент-аналізу електронних звернень, петицій, законодавчих ініціатив громадян та обговорень проєктів нормативно-правових актів, а також реакції на них з боку офіційних органів. Викрито два чинники, які знижують ефективність наявних

інструментів політичної партисипації: по-перше, формалізм та виключно кількісний підхід до їх оцінки з боку органів влади; по-друге, пасивність та низький рівень довіри з боку громадян.

Набули подальшого розвитку:

- Концепція електронної демократії, що тлумачить е-демократію як форму демократичної політичної системи, детерміновану новим типом соціальної організації, котрий визначається як мережеве суспільство, а по суті представляє е-демократію як політичну підсистему загальної соціальної системи мережевого суспільства.

- Періодизація еволюції електронної демократії, відповідно до якої виділені та охарактеризовані: 1) підготовчий період, який включає радіо та телевізійний етапи політичного інформування; 2) сучасний Інтернет-період, у якому виділяються: етап розвитку політичної участі та спілкування за допомогою комп'ютерного обладнання з доступом до локальних мереж та Інтернету; етап політичної комунікації та партисипації через Веб 2.0-мережі, які пов'язують користувачів персональних комп'ютерів; етап мобільної мережевої політичної активності через смартфони та андроїди; 3) прийдешній період, перспективи якого відкриває використання у політичній сфері штучного інтелекту.

Уточнені:

- Постулати, обґрунтувані фундаторами теорії демократії, які дозволили сформульовати такі ключові принципи демократі: 1) принцип плюралізму, 2) принцип участі громадян у державних справах, 3) принцип політичної комунікації.

- Класифікація основних теоретико-методологічних підходів, що сформувалися у сфері дослідження впливу інформаційно-комунікаційних технологій на політичні процеси, відповідно до якої виділені та описані: 1) нормативно-ціннісний, або соціально-аксіологічний підхід; 2) біхевіоральний, або соціально-психологічний підхід; 3) інформаційно-технологічний детермінізм.

- Загальні критерії оцінки ефективності функціональних форм е-демократії – легалістської, конкурентної, плебісцитарної, плюралістичної, партисипативної, лібертаріанської – для окремих інструментів е-демократії, а також співвідношення таких ціннісних критеріїв як транспарентність, плюралізм, автономність та консенсус в оцінці інструментів, які належать до партисипаторної групи (е-консультації, е-петиції, е-скарги, е-голосування, е-активізм), до комунікативної групи (онлайн-форуми, Інтернет-спільноти, соціальні медіа, та до групи е-урядування.

- Ключові чинники становлення деліберативного типу е-демократії в Україні, які обумовлюють перспективи використання соціальних медіа та інших онлайн-платформ для формування загальнонаціональної публічної сфери та суспільної консолідації у мережевому просторі: 1) зростання загального рівня довіри у суспільстві; 2) ціннісна інтеграція довкола проблематики дискурсу, де має превалювати ідея спільності європейського майбутнього, необхідності тісної співпраці та взаємодопомоги для досягнення перемоги та встановлення миру, безпосередньої залежності успішності та рівня життя кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства.

Вдосконалена методика оцінки результативності наявних у державних установах інструментів е-партисипації.

Практичне значення отриманих результатів. Ключові інноваційні положення, висновки та рекомендації, які сформульовані у дослідженні, можуть бути використані при запровадження аксіологічного підходу для визначення стану електронної демократії та для встановлення ціннісних орієнтирів її подальшого розвитку. А представлена методика аналізу дієвості різних форм е-демократії та визначення ефективності відповідних цим формам інструментів має перспективи застосування для оцінки використання потенціалу онлайн-мереж з метою покращення політичного дискурсу, розширення громадського залучення та підвищення якості урядування.

Аналітичний матеріал, який міститься у представленій роботі, стане у нагоді політичним лідерам, урядовцям, експертам і спеціалістам державних органів, активістам політичних партій, представникам громадянського суспільства та іншим політичним а́кторам, які прагнуть більш успішно використовувати інструменарій електронної демократії у своїй діяльності.

Теоретичні положення дисертації можуть бути використані у навчальному процесі при розробці та вдосконаленні курсу навчальної дисципліни «Електронна демократія» для освітніх програм «Політологія» та «Публічне управління та адміністрування».

Особистий внесок здобувача. Основні наукові положення та висновки дисертаційного дослідження, зокрема ті, що характеризують наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи представлено на таких наукових заходах: Круглий стіл: *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні* (м. Одеса, 18 листопада 2021 р.), Круглий стіл: *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні* (м. Одеса, 19 листопада 2020 р.), Круглий стіл: *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні* (м. Одеса, 21 лист. 2019 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження автором опубліковані 3 статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України, та 1 стаття у науковому виданні країни-члена Європейського Союзу.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які включають вісім підрозділів, висновки і списки використаних джерел (загалом 258 найменувань українською, англійською та російською мовами) та загальних висновків.

Основний обсяг дисертації становить 179 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ ТА ВПЛИВУ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЇЇ РОЗВИТОК

Дослідження електронної демократії в якості свого теоретико-методологічного підґрунтя вимагає усвідомлення основних положень теорії демократії, осмислення тих принципів впливу засобів комунікації на демократичні процеси, які були сформульовані провідними суспільствознавцями, та критичного аналізу наявних у сучасному науковому дискурсі концепцій електронної демократії.

1.1. Генезис та розвиток теорії демократії

Теорія демократії – це усталена та водночас динамічна сфера політичної науки, яка насамперед займається вивченням визначення та вмісту поняття демократії, моральних основ та загальної бажаності демократичного управління, а також засобів та правил, за якими функціонують реальні демократії, та викликів, перед якими вони постають. І хоча як інституціоналізована академічна дисципліна теорія демократії виникла лише у XX столітті, насправді вона сягає своїм корінням часів античності. Відтоді філософи, політики, митці та громадяни багато міркували, казали та писали про демократію.

Ще у 430 р. до н. е. в урочистій промові на похованні тих, хто загинув у Пелопоннеській війні, афінський лідер Перикл проголосив, що демократичні Афіни постали як «школа Еллади». Серед багатьох зразкових якостей цього полісу головною, за його словами, був політичний устрій, який «надає перевагу багатьом, а не небагатьом; тому її називають демократією». Перикл продовжив: «Якщо ми дивимось на закони, то вони забезпечують рівну справедливість для всіх у своїх особистих відмінностях; якщо (звертаємось) до суспільного становища, то просування у суспільному житті належить до репутації за здібності; класові міркування не дозволяють перешкоджати заслугам, і знову бідність не перешкоджає шляху; якщо людина здатна

служити державі, їй не заважає неясність її стану. Свобода, якою ми користуємося в нашому уряді, поширюється також на наше звичайне життя» [1]. Таким чином саме цей античний державний діяч визначив основні цінності демократії, що є вкрай важливим для подальшого дослідження. Наукові ж підвалини сучасної теорії демократії заклав той глибокий критичний аналіз різних форм державного правління і, зокрема, демократії, який міститься у працях таких стовпів давньогрецької філософії як Платон і Аристотель. Саме в їхніх творах, присвячених проблемам держави та політики, були застосовані ті теоретико-методологічні підходи, які дали початок трьом основним методологічним підходам у теорії демократії – нормативному, пояснювальному та феноменологічному.

Нормативний підхід, у якому пріоритетом виступає етична сторона урядування, був особливо чітко позначений Платоном. Цього філософа часто називають жорстким опонентом демократії. Але слід мати на увазі, що у платонівському об’єктивному ідеалізмі демократія піддається критиці перш за все через призму її невідповідності тому образу держави, котрий існує тільки як ідеал. Вказуючи на те, що державні устрої обумовлені тими звичаями, які побутують у суспільстві, котрі у свою чергу залежать від людських чеснот, яким надається пріоритет, Платон у своїх міркуваннях виходив з того , що розум, поєднаний з культурою, що дарують Музи, – це на все життя єдиний рятівник доброчесності людини, яка її має [2, с. 68]. Головною цінністю у демократичній державі, за Платоном, постає свобода, «бо у демократичній державі лише і чути, що свобода – понад усе, і що тільки у такій державі годиться жити людині вільній за своєю природою» [2, с. 87].

Від Платона веде свій початок також пояснювальний підхід у теорії демократії, котрий намагається встановити чиї переваги грають роль, якими мають бути процедури прийняття рішень та як уникнути небажаних наслідків. Ключовий пункт – яким чином свобода як ціннісний пріоритет демократії структурує суспільство, у якому влада належить цій більшості. Для розуміння такої властивості демократії як плюралізм, покладеного в основу

дисертаційного дослідження, та подальших розвідок щодо особливостей демократії у мережевому суспільстві суттєве значення мають наступні платонівські міркування: «А де дозволено, там, ясна річ, кожний може влаштовувати своє життя так, як йому подобається. За такого державного устрою люди особливо різнитимуться між собою… Такі та подібні до цих риси, властиві для демократичного устрою, який хоч і не має належного управління, а тому свавільний, проте водночас приємний і різнобарвний. Такий, який дарує всім певну рівність, вирівнюючи рівних і нерівних» [2. с. 92]. У цих платонівських міркуваннях простежуються корені концепції поліархії. Крім того, з його умовиводів витікає, що, по-перше, плюралізм і кластеризація за умов демократії є двома сторонами однієї медалі, а, по-друге, принцип загальної рівності нерівних у поєднанні з владою більшості рано чи пізно вступає у суперечність з принципом індивідуальної свободи.

Але слід звернути увагу і на те, що, описавши демократичний стиль відносин, Платон також вказав, що ці властивості демократії містять у собі паростки того явища, яке сьогодні називається популізмом. У контексті тверджень про кризу, до якої поринула ліберальна демократія у XXI столітті, вкрай важливе значення мають також висновки Платона щодо причин занепаду демократії. Давньогрецький мислитель вказував, що внаслідок надмірного прагнення до свободи відбувається порушення балансу між свободою та відповідальністю. І це призводить до розмивання ціннісних основ суспільства, руйнації його ієрархічної структури та нормативно-правової бази. Досліджуючи вплив інформаційно-комунікаційних технологій на демократичні процеси, не можна не сприймати як застереження висновок Платона: «Усякий надмір любить переходити у свою велику протилежність, а надто коли йдеться про державні устрої. Надмірна воля, здається, не перетворюється ні в що інше, як у надмірне рабство. І для окремої людини, і для держави. Тиранія постає ні з якого іншого устрою, а тільки з демократії, тобто з безмежної волі – найбільшої й найдикішої неволі» [2. с. 112]. Тому,

визначаючи перспективи розвитку електронної демократії, потрібно не забувати про наявні загрози, зокрема, і про прояви цифрової диктатури.

Проаналізувавши твори Платона, авторка дослідження констатує, що цей давньогрецький філософ вважав демократію найбільш різноманітною, а відтак найбільш плинною формою державного устрою. Спадає на увагу також те, що він розглядав комунікацію як рушій трансформації форм державного правління. Платон постійно наводив приклади як під впливом спілкування у сім'ї, між друзями, між правителями і підданими змінюються ціннісні пріоритети і характери людей, що врешті-решт призводить до зміни державного устрою.

Феноменологічний підхід у теорії демократії, котрий описує та класифікує існуючі демократичні системи, веде свій початок від Аристотеля. Розглядаючи спадок Аристотеля як філософський фундамент теорії демократії, дисертантка в якості першої опори приймає його твердження про те, що держава – це політичне спілкування вільних людей. [3. с. 16]. Відтак, і мету політичної комунікації авторка дисертаційного дослідження визначає з наступної аристотелівської констатації: «Будь-яке ж спілкування організується заради будь-якого блага (адже будь-яка діяльність має на увазі передбачуване благо), отже, очевидно, що усі спілкування прагнуть до того чи іншого блага, причому більше за інших, і до вищого з усіх благ прагне те спілкування, яке є найбільш важливим з усіх і обіймає собою всі інші спілкування. Це спілкування і називається державою або спілкуванням політичним» [3, с. 17].

Другою опорою є міркування Аристотеля стосовно принципу участі громадян у державних справах, відповідно до якого громадяни є спільниками (koinonoi) однієї держави. Критично оцінюючи певні прояви демократії, Аристотель, втім, визнавав, що залучення більшості до обговорення рішень, які приймає влада, є кращим способом забезпечення їхньої ефективності, ніж покладання на думку меншості, «хоча б і такої, котра складається з найкращих». «Адже може виявитися, що більшість, у якій кожен сам по собі і

не є слушним, об'єднавшись, виявиться ліпшою, ніж ті найкращі, не порізно, але у своїй сукупності» [3, с. 34]. Таким чином, сумарна чеснота і сумарне судження постають аргументами на користь демократії як влади більшості. Наступний аргумент Аристотеля є не менш важливим саме для розуміння призначення електронної демократії. «Політика – стверджував філософ – один з тих видів діяльності, де кращий суддя не знавець (майстер), а користувач, подібно до того, як про будинок буде судити краще не той, хто його побудував, а хто в ньому живе, так само як кермо краще знає керманич, ніж майстер, який зробив кермо, і про бенкет гість буде судити правильніше, ніж кухар» [3, с. 64]. Означені положення покладені в основу сучасної концепції деліберативної демократії.

Отже питання щодо функцій електронної демократії як засобу партисипації походять від аристотелівських міркувань про те, чи мають усі громадяни брати участь або у всьому що стосується життя держави, або ні в чому, або в одних справах брати участь, в інших – ні [3, с. 124]. Слід звернути увагу, що і у контексті мети політичної партисипації визначальним критерієм, за Аристотелем, виступає суспільне благо. «І коли чи одна людина, чи небагато, чи більшість правлять, керуючись суспільною користю, природно, такі види державного устрою є правильними, а ті, при яких маються на увазі вигоди або однієї особи, або небагатьох, або більшості, є відхиленнями», – доводив мислитель [3. с. 225]. Тож в теорії Аристотеля визначальними є телеологічні аспекти участі суб'єктів у державному управлінні. Саме ці аспекти покладені в основу концепції партисипаторної демократії.

Для розуміння електронної демократії не тільки як виборчої Інтернет-технології дуже корисним є зауваження авторитетного дослідника спадщини Аристотеля С. Салкевера: «У кращій аристотелівській демократії народ *(demos)* повинен зберігати владу не тільки у зв'язку з виборами, але й над застосуванням законів у судах та над «аудитами» *(euthunai)* виборних чиновників» [4]. А висновок щодо природної мережевої побудови демократії та її нерозривного зв'язку з правовим суспільством напрошується з

наступного умовиводу цього вченого: «Те, чого Аристотель прагне для доброї демократії, – це структура, яка уособлює неієрархічну (принаймні, що стосується особистої влади) владу (передбачену законом як розум без пристрасті)…» [4].

Детально розглянувши ідеї Платона і Аристотеля щодо демократії, авторка дисертаційного дослідження констатує, що саме вони стали джерелами сучасної теорії демократії, бо в них започатковані основні методологічні підходи та закладені зерна загального концепту демократії.

Подальше оформлення цього концепту пов’язане з розвитком теорії демократії у Новий час. Ядром, довкола якого він формувався, стала теорія суспільного договору. Наприкінці XVII століття Дж. Локк зробив висновок, що «політичне суспільство – тобто уряд – настільки, наскільки він є законним, представляє суспільний договір між тими, хто погодився створити одну спільноту чи уряд…, де більшість має право діяти та керувати рештою» [5, с. 56]. Що стосується меж політичної асоціації, то Локк відійшов від тих поглядів, які досі панували серед політичних філософів, та проголосив, що демократія не вимагає невеликої політичної одиниці, такої як місто-держава, в якій усі члени демосу можуть брати безпосередню участь в урядуванні. Таким чином, він вперше вказав на можливість опосередкованої політичної комунікації та партисипації у процесі здійснення демократичних процедур. І хоча Локк мало надав вказівок щодо того які політичні інститути необхідні для управління, здається зрозумілим, що запропонований ним проєкт урядування за згодою вимагає представництва. Від цього припущення і веде свій родовід концепція представницької демократії. «Ці дві ідеї – згода керованих та більшості – стали центральними у всіх наступних теоріях демократії, – зазначає Р. Даль. – Для Локка вони нерозривно пов’язані між собою. Таким чином, жоден уряд не є легітимним, якщо він не користується згодою керованих, і ця згода не може бути надана інакше як за правилом більшості» [1]. Зазначимо, що суспільний договір є ніщо інше, ніж акт політичної комунікації та партисипації.

У порівнянні з Локком, Ж.-Ж. Руссо здається більш радикальним, бо він відкинув ідею представницької демократії. Руссо стверджував, що демократія несумісна з представницькими інститутами, і це становище робить її майже неприйнятною для національних держав. Цей видатний французький мислитель проголошував, що суверенітет народу не може бути а ні відчуженим, а ні представленим. «Ідея представників сучасна, – писав він. – У стародавніх республіках ... народ ніколи не мав своїх представників ... Як тільки народ дозволяє собі бути представленим, він більше не вільний: він більше не існує» [6, с. 38]. Але, якщо представництво несумісне з демократією, і якщо пряма демократія є єдиною законною формою правління, то жодна національна держава часів Руссо або будь-яка інша не може мати законного уряду. З цих та інших причин Руссо песимістично ставився до перспектив демократії. «Неможливо уявити, щоб люди постійно збиралися, щоб присвячувати свій час громадським справам» [6, с. 49], – скаржився він. Очевидно що реалізація ідей народного суверенітету і прямої демократії здавалась неможливою внаслідок обмежених можливостей засобів комунікації XVIII століття. Але у XXI столітті до них повернулися ті автори, котрі розглядають електронну демократію як форму прямої демократії.

Втім, говорячи про засоби комунікації як інструмент демократії, не можна забувати про її ціннісну серцевину. І у цьому вкрай важливому контексті слід згадати твердження Ш.-Л. де Монтеск'є, що без сильної громадської чесноти демократична республіка, ймовірно, буде зруйнована конфліктом між різними «фракціями», кожна з яких переслідує свої власні вузькі інтереси за рахунок широкого суспільного блага [7, с. 246]. Це зауваження є особливо важливим у контексті процесів локалізації та ізоляціонізму, які розгортаються у мережевому суспільстві та являють собою загрозу ліберальній демократії, перетворюючи її на «бульбашкову» демократію.

Теоретичне обґрунтування концепції ліберальної демократії започаткував Дж. С. Міль. У своїй фундаментальній праці «Про свободу»

(1859) він на цілковито утилітарних підставах доводив, що свобода особистості не може бути законно ущемлена – чи то урядом, чи то суспільством або окремими особами – за винятком випадків, коли дії людини можуть заподіяти шкоду іншим. У знаменитому формулюванні цього принципу Міль проголошував: «Єдина ціль, заради якої людство має право, індивідуально або колективно, втручатися у свободу дій будь-якого з їх числа, – це самозахист ... Виключною метою, задля якої влада може вдаватися до законного поводження з будь-яким членом цивілізованого співтовариства проти його волі – це запобігання заподіяння шкоди іншим. Його власне благо, фізичне або моральне, не є достатньою підставою для цього» [8, с. 245]. Цей принцип забезпечив філософську основу для таких свобод як свобода асоціацій та свобода слова, критично важливих для функціонування демократії, в тому числі електронної. В області того, що він назвав свободою думки та дискусій, Міль також на утилітарних підставах доводив, що правові обмеження на висловлення думки ніколи не виправдані. Він стверджував, що «зіткнення негативних думок» є необхідною частиною пошуку істини будь-яким суспільством.

У контексті нашого дослідження особливий інтерес представляють ідеї американського філософа Дж. Дьюї, які розвинули теорію демократії на початку XX століття. На думку Дьюї, демократія є найбажанішою формою правління, оскільки вона одна забезпечує ті види свободи, які необхідні для саморозвитку та зростання особистості, включаючи свободу обміну ідеями та думками з іншими, свободу створювати асоціації для досягнення спільних цілей, а також свободу визначати та переслідувати власне уявлення про гарне життя. Однак, як зауважував Дьюї у своєму трактаті «Демократія та освіта» (1916), «демократія – це більше, ніж просто форма правління, бо це також «спосіб асоційованого життя», в якому громадяни співпрацюють один з одним задля вирішення своїх спільних проблем раціональними засобами (тобто шляхом критичного дослідження та експерименту) у дусі взаємної поваги та доброї волі» [9, с. 24]. Отже суспільне благо обгрунтовується Дьюї як головна

цінність демократії. Більше того, політичні інститути будь-якої демократії, на думку Дьюї, не повинні розглядатися як досконалі та незмінні творіння державних діячів – далекоглядних провидців минулого – скоріше вони повинні постійно піддаватися критиці та вдосконаленню у міру зміни історичних обставин та суспільних інтересів [9, с. 312]. Ця точка зору стимулює дослідження демократії у нових умовах XXI століття, коли інформаційне суспільство перетворюється на мережеве. Акцент Дьюї на діалозі як критичній практиці в демократії надихнув пізніших політичних теоретиків дослідити життєво важливу роль обговорення в демократичних системах. Зараз наукові розвідки у сфері деліберативної демократії складають один з наріжних каменів концепції електронної демократії.

У цьому напрямку той сектор представленого дослідження, який стосується власне комунікативних особливостей електронної демократії, не може обійтися без звернення до теоретичної спадщини такої ключової фігури у сфері теорії комунікації як німецький філософ і соціальний теоретик Ю. Габермас. В основу своєї теорії комунікативної дії він поклав ідею щодо необхідності досягнення «раціонального консенсусу» всередині групи з питань фактів або цінностей. Габермас описав законні рішення та інституції як ті, «на які погодилися б ті, хто бере участь у демократичній процедурі, якби вони могли брати участь, як вільні і рівні у формуванні дискурсивної волі» [10, с. 218]. Дискурсивний метод, запропонований Габермасом, згодом був покладений в основу концепції деліберативної демократії. Він також має принципове значення для дослідження комунікативних процесів в онлайн-мережах як функціональної основи деліберативного типу електронної демократії.

Що ж стосується ціннісної основи цього типу демократії, то у цьому сенсі варто звернути увагу на дослідження Дж. Ролза. У своїй книзі «Теорія справедливості» (1971) цей американський вчений, спираючись на дані емпіричних досліджень, довів, що розум і особистий інтерес спонукають соціальних акторів прийняти такі принципи демократичного політичного

порядку, що характеризується справедливістю, рівністю та правами особистості [11]. Водночас, дослідження Ролза ще раз продемонструвало, що зіткнення між авторитаристськими намаганнями більшості, правами меншин та індивідуальною свободою була і залишається основною проблемою демократії. Ця проблема проявляє себе чередою суспільно-політичних конфліктів, які, на жаль, не оминули і Україну, та є однією з ключових у процесі визначення функцій е-демократії.

Означеній ессенціальній проблемі багато уваги приділив один з найавторитетніших сучасних теоретиків демократії Р. Даль у своїй концепції поліархії. Його концепція тлумачить демократичну політику як плюралізм різних груп, котрі об'єднані спільними інтересами. У цих групах громадяни взаємодіють на підставі власних вузьких інтересів, які тісно пов'язані з їхнім повсякденним життям. По цих конкретних питаннях члени групи добре поінформовані та прагнуть знайти вплив на інших. І хоча кожна група інтересів являє собою певну меншість, але для досягнення потрібного їм результату вони об'єднуються у більш широкі коаліції. Фактично демократія стає правлінням не більшості, а цих політично активних коаліцій. Відповідно до цієї теорії, політика виробляється в результаті комунікації між окремими групами інтересів, а не в результаті широкої громадської дискусії, в тому числі, дискусії щодо питань загального блага та справедливості [12]. Концепція поліархії є дуже важливою для дослідження структури зв'язків між різними групами мережевого суспільства у процесі їхньої участі у політичних процесах, котра виявляє себе як електронна демократія.

Але на практиці найбільш поширеним процесуальним способом вирішення вказаних протиріч залишається представницька демократія, при якій громадянська участь поступається потребі у компетентній владі та необхідності знизити тимчасові витрати виборців. У своїх міркуваннях щодо теорії демократії Р. Даль зазначає, що інститут представництва передбачає, що всі важливі урядові рішення та політику ухвалюють народні депутати, які несуть відповідальність перед виборцями за свої дії. На його думку, в асоціації

настільки великій, як національна держава, представництво необхідне для ефективної участі та контролю громадян щодо порядку денного; вільні, чесні та часті вибори необхідні для ефективної участі та рівності у голосуванні; а свобода вираження поглядів, незалежні джерела інформації та свобода асоціацій необхідні для ефективної участі, поінформованого електорату та контролю громадян над порядком денним [1].

Цим поглядам опонують прихильники концепції партисипаторної демократії (демократії участі), яка, спираючись на окремі положення політичної філософії Аристотеля, веде свій родовід від ідей Руссо. Власне термін «партисипаторна демократія» був введений А. Кауфманом у 1960 році. Серед розробників цієї концепції слід відзначити Б. Барбера та Дж. Мансбрідж. Як зазначає Ф. Каннінгхем, її апологети наголошують, що існуючи демократичні процедури полегшують і забезпечують прикриття гнітючого правління, заснованого на класовій, статевій, расовій чи інших сферах постійного відчуження та підпорядкування. Причини цього вони вбачають не в тому, що виборних представників можна купити, а в тому, що більшість людей мають мало можливостей для ефективного контролю за асортиментом політичних партій та порядком денним законодавства. Ще більш виснажливим є те, що люди, досвід яких у колективному самовизначенні обмежується переважно голосуванням, не набувають а ні знань, а ні навичок, а ні очікувань щодо того, щоб взяти на себе відповідальність за своє життя, таким чином поступаючись своїм власним гнобленням. Пряма участь, спочатку на малих та локалізованих аренах, потрібна для того, щоб розірвати цикл політичної пасивності та продовження підпорядкування [13, p. 86-88]. Слід зазначити, що електронна демократія надає такі можливості у вигляді різноманітних форм онлайн-активності.

Ці підходи були розвинуті у концепції деліберативної демократії, яка була обґрунтована у роботах Б. Маніна, С. Бенхабіб, Дж. Когена та інших авторів. Поняття деліберативної демократії, за словами Когена, «вкорінене в інтуїтивному ідеалі демократичного об’єднання, в якому обґрунтування умов

об’єднання проходить через публічні аргументи та міркування серед рівних громадян» [14, p. 77]. Характеризуючи особливості цієї концепції, Ф. Каннінгхем зазначає: «Деліберatору-демократу недостатньо просто погодитися на демократичні процеси, оскільки це може бути результатом різних мотивів, включаючи пасивне примирення або корисливий розрахунок. Скоріше, демократичні процеси є законними, коли вони дозволяють і заохочують обґрунтоване обговорення як щодо конкретних питань, так і щодо самих правил процедури дискурсу та способу їх застосування. Для того, аби таке обговорення надало легітимності демократичним процедурам та їх результатам, причини мають бути публічно викладені для обміну думками на створених для цього форумах, а учасники повинні мати можливість вільно та рівномірно досягати усвідомлених уподобань та набувати і реалізовувати здібності, необхідні для ефективної участі у відповідних форумах» [13, p. 125]. Ці характеристики мають ключове значення для усвідомлення сутнісного призначення сучасної електронної демократії. Відповідно до настанов прихильників концепції деліберативної демократії, такі процедури як представництво та конкурентне голосування на офіційних виборах є лише необхідними «меншими з можливих зол», які вони, по можливості, прагнуть замінити прийняттям рішень шляхом обговорення, що веде до консенсусу.

Втім, не в усіх сучасних концепціях досягнення суспільного консенсусу визнається за мету демократії. Радикальні плюралісти, серед яких Ш. Муфф, Е. Лаклау, К. Лефорт і В. Коннолі, у своїх теоретичних побудовах прагнуть перетворити конфлікт, який для деяких вважається проблемою демократії, в одну з її чеснот. Каннінгхем вказує, що з позиції концепції радикального плюралізму, конфлікт у рамках демократичної політики передбачає конкуренцію між різними угрупованнями суспільства за те, щоб перетворити державну владу на власні цілі, і головним завданням для демократій є дозволити це, не даючи будь-якій групі окупувати, а отже, знищити вільний простір, що спричиняє зміну та обмеження розгортання можливостей державного авторитаризму [13, p. 196]. У рамках дослідження електронної

демократії ця концепція уявляється корисною для оцінки впливу протиріч між різними ізольованими групами за інтересами та ідентичностями, які утворюються в онлайн-мережах, на політичні процеси, у тому числі через акції протесту.

З іншої точки зору на проблему дивляться захисники концепції ціннісної демократії. Наслідуючи Монтеск'є та беручи до уваги теорію справедливості Ролза, вони наголошують, що ексклюзивна увага до процедури на відміну від прав особистості нехтує більш фундаментальним обґрунтуванням, що лежить в основі концепції самоврядування. Американський дослідник К. Бретшнайдер пропонує здійснити загальний зсув демократичної теорії від акценту на ціннісно нейтральній процедурі до морального вмісту демократичних цінностей – справедливості, рівності інтересів, політичної автономії та взаємності [15, p. 275]. Ця концепція, безумовно, має бути використана для аксіологічної оцінки електронної демократії. Однак вона не містить чітких критеріїв.

Тому особливо корисними, як вважає авторка представленого дослідження, є ті ознаки ідеальної демократії, які розробив Даль. На його переконання, ідеальна демократія, як мінімум, мала б такі особливості:

1. Ефективна участь. Перед прийняттям або відхиленням політики члени демосу мають можливість висловити свої погляди на політику іншим членам.

2. Рівність у голосуванні. Члени демосу мають можливість голосувати за або проти політики, і всі голоси зараховуються як рівні.

3. Інформований електорат. Члени демосу мають можливість протягом розумного часу дізнатися про політику та про можливі альтернативні політики та їхні ймовірні наслідки.

4. Контроль порядку денного громадянами. Демос, і тільки демос, вирішує, які питання вносяться до порядку денного прийняття рішень і як вони там розміщуються. Таким чином, демократичний процес є «відкритим» у тому сенсі, що демос може змінити політику асоціації в будь-який час.

5. Залучення. Кожен член демосу має право брати участь в асоціації описаними способами.

6. Основні права. Кожна з необхідних рис ідеальної демократії передбачає права, які саме є необхідною ознакою ідеальної демократії: таким чином кожен член демосу має право на спілкування з іншими, право на те, щоб його голос зараховувався однаково з голосами інших, право збирати інформацію, право брати участь нарівні з іншими членами та право разом з іншими членами здійснювати контроль над порядком денним. Отже, демократія складається не тільки з політичних процесів; вона також обов'язково є системою основних прав [1].

Ці ідеальні орієнтири, окреслені видатним теоретиком демократії, можуть бути задіяні у якості критеріїв для оцінки ефективності електронної демократії як форми політичної комунікації та партисипації.

1.2. Основні теоретико-методологічні підходи до оцінки ролі інформаційно-комунікаційних технологій у процесі демократичного розвитку суспільства

Серед мислителів минулого та сучасних дослідників не має єдності думок щодо впливу інформаційно-комунікаційних технологій на перебіг політичних процесів у суспільстві. Усю багатоманітну палітру наукових опіній з цього приводу авторка дослідження поділяє на три теоретико-методологічні підходи: 1) нормативно-ціннісний, або соціально-аксіологічний; 2) біхевіоральний, або соціально-психологічний; 3) інформаційно-технологічний детермінізм.

В основі нормативного підходу лежить переконання у тому, що свобода слова виступає в якості головної цінності та умови існування демократії. Відтак, розвиток ІКТ – від елементарного усного спілкування до сучасних онлайн-мереж – розглядається скрізь призму його впливу на динаміку розповсюдження та нормативного закріплення свободи.

Перші теоретичні розробки, що обстоювали свободу слова як основний принцип взаємовідносин преси з політичними інституціями, в першу чергу з

державою, з'явились у трактатах раньомодернового часу, коли став очевидним зв'язок між розвитком книгодруку та розповсюдженням ліберальних ідей. Як стверджує Дж. Кін, у Британії, де народився новий принцип свободи преси, сформувалося, щонайменше, чотири різні типи аргументації щодо суспільної значущості свободи друку. Вони варті детального розгляду, оскільки допомагають зрозуміти сутність соціально-аксіологічного підходу до ролі засобів масової інформації у процесі демократичного розвитку суспільства.

1) Теологічний тип аргументації відстоював свободу друку в ім'я даного Богом дару людського розуму. З найбільшою красномовністю він роз'яснювався у «Ареопагітиці» (1644) Дж. Мільтона: «Господь дарував індивідуумам розум, тож ми маємо здатність читати і вибирати, у відповідності з вимогами совісті, між добром і злом. Бог виявляє свою довіру до нас, дозволяючи читати за бажанням будь-які книги та виносити судження про них для самих себе. Чесноти індивідуумів мають постійно розвиватися та перевірятися шляхом використання суперечливих міркувань та досвіду» [16, с. 67]. Отже, теологічна аргументація розкриває високе призначення свободи друку перш за усе як необхідної умови ефективної комунікації.

2) Обгрунтування природності свободи преси вперше було чітко сформульоване Метью Тінделом в «Аргументах проти обмеження преси» (1704). Свобода преси є ґарантом свободи від політичної самозакоханості, парламентської брехні та урядового рабства, – стверджував Тіндел. – Це забезпечить добре урядування, яке ґрунтується на природних правах розумних індивідуумів, здатних, разом із їхніми обранцями, жити під верховенством закону». Суспільно значущу функцію преси він описав наступним чином: «Оточені утриманцями, які готові в будь-якій ситуації виправдати своїх панів, держави прикрашають найгірші з їхніх вчинків та зображують чудовими кольорами найбільш згубні проекти. Наче відданий сторож вільна преса передбачить всі несподіванки та попередить про будь-яку небезпеку» [16, с. 68]. Розуміння функції вільної преси як сторожа згодом

трансформується у відоме прислів’я про пресу як сторожового пса демократії та стане визнаною нормою. Але у цілому слід звернути увагу, що прихильники природності свободи преси вже зробили наголос на тому, що свобода преси розширяє можливості участі громадян в управлінні та робить його більш ефективним.

3) Ці погляди набули подальшого розвитку в утилітаристський аргументації на користь суспільної цінності вільної преси. Вона ґрунтується та твердженні, що саме завдяки свободі друку уможливлюється створення та застосування законів, які забезпечують «максимальне благо для максимального числа людей». Вільна преса, таким чином, є союзником блага. Вона допомагає контролювати «звичні привілеї» тих, хто при владі. Вона розкриває їхні таємниці та робить їх більш відповідальними перед підвладними. Вона збільшує можливості розсудливих рішень, надаючи громадськості доступ до суперечливої інформації про реальний світ. Вільна преса є також невтомним громадським оком, що контролює бюрократію, та відвертає кумівство поміж законодавцями та виконавчою владою.

Аргументи на користь «доброго уряду» через «свободу преси та свободу усного громадського обговорення», найбільш ретельно розвинені у листах Ієремії Бентама «Про свободу преси та публічні дискусії» (1820-1821). Умовиводи цього мислителя і через 200 років на втратили своєї актуальності та допомагають зрозуміти проблеми сучасної демократії. Бентам стверджував, що добра політична система має виконувати, зокрема, два завдання: утворювати уряди, що забезпечують благо громадян, узгоджуючи структури громадянського суспільства із правом та вільно-ринковим обміном, та охороняти цих громадян від захланності урядів. Особливо важливою, на думку англійського філософа, є свобода преси, адже без неї вибори не можуть вважатися вільним та ефективним вираженням бажань виборців [16, с. 70]. Таким чином, мова вже конкретно йде про розширення та поглиблення громадянської партисипації.

4) Важлива для сучасної теорії деліберативної демократії ціннісна аргументація була розвинена поціновувачами ідеї досягнення Істини шляхом не обмеження публічних дискусій серед громадян. Найвпливовіша версія такої аргументації з'явилася в XIX столітті у згаданій у попередньому підрозділі роботі «Про Свободу» Дж. С. Міля (1859). Він назвав основні причини, чому гарантія вільного обміну думками у пресі є важливою для суспільного прогресу.

По-перше, погляд, який замовчується урядом чи громадянським суспільством, як, нібито, невірний, може врешті-решт виявитися правдою, тобто пройти випробування фактами і перебороти сильні контрарґументи. Таким чином, віра у власну непогрішимість стає придушенням потенційної істини. По-друге, хоча погляд може виявитися помилковим, – він завжди містить крихту правди. Погляд, що переважає у будь-якому питанні, рідко буває цілком правильним. Йдеться про те, що лише через зіткнення з іншими, протилежними поглядами, можна з'ясувати цілковиту правду. У громадських справах правда неминуче поєднує та погоджує протилежності. Тому, на думку Міля, правда потребує свободи преси як свого союзника. Не повинно бути законів, які перешкоджали б свободі газет, журналів, книжок і памфлетів друкувати факти та обґрунтовувати погляди. Лише вільна преса може ґарантувати багатий запас фактів і арґументів з приводу фактів, які культивують звичку піддавати сумніву або переглядати погляди, забезпечуючи цим перемогу правди над брехнею [16, с. 72]. Саме ідея про прагнення до досягнення істини у процесі широкого і вільного суспільного обговорення проблем стане основоположною для обґрунтування розуміння демократії як комунікації.

Ці різноманітні соціально-аксіологічні способи аргументації на користь свободи преси суттєво вплинули на розвиток демократичних ідей у суспільстві на початку ранньомодерної доби. Вони також мають наукову цінність як методологічне підґрунтя для подальшого дослідження ролі ІКТ у розвитку демократичних процесів.

Нормативно-ціннісний підхід дає можливість зрозуміти яким чином розвиток такого засобу комунікації як преса розвинула усвідомлення свободи друку як фундаментальної суспільної цінності, а це усвідомлення, у свою чергу, запустило механізми демократичних перетворень. Але в епоху масових ЗМІ нормативно-ціннісний підхід виявився неспроможним дати чітке наукове уявлення про механізми, за допомогою яких інформаційні технології впливають на політичні процеси.

В епоху модерну, яка в інформаційній сфері характеризувалася розповсюдженням масових газет, пануванням радіо та народженням телебачення, на зміну нормативно-ціннісному підходу, котрий оперував якісними показниками при оцінці взаємовпливу преси та демократії, приходить новий підхід, який прагне взяти на озброєння точні кількісні показники для оцінки ефективності впливу ЗМІ. Авторка дослідження називає цей підхід соціально-психологічним, або біхевіоральним. Даний підхід був розроблений на базі психологічної біхевіористської моделі, що оперує поняттями «стимул – реакція». Її пристосування до засобів масової інформації означало, дослідження того, наскільки за допомогою активності мас-медіа можна викликати вимірювану і прогнозовану реакцію індивідуальних та групових соціальних акторів.

І хоча, як у цій активності, так і у відповідній реакції, розділити партисипаторну та комунікаційну складові практично не можливо, все ж таки дисертантка пропонує для наочності аналізу біхевіоарального підходу та його кращого використання у подальшому дослідженні поділити його прихильників на два блоки – партисипаторний та комунікативний. Перший – це ті вчені, які головну увагу акцентували на дослідженні впливу мас-медіа на найважливіший поведінковий елемент конституційної демократії – участі та голосуванні на виборах. Другий – це ті, науковці, котрі вивчали за допомогою яких соціально-психологічних інструментів ЗМІ впливають на демократичний суспільний дискурс та громадську думку.

Приступаючи до розгляду першого блоку, слід зазначити, що його учасників можна поділити на три табори: а) ті, хто переконує, що мас-медіа мають визначальний вплив на електоральний вибір громадян, який можна вирахувати, спрогнозувати і максимізувати; б) ті, хто доводять, що такий вплив відсутній і громадяни на виборах керуються власними ціннісними переконаннями, які є майже непохитними; в) ті, хто допускають, що такий вплив є, але він дуже складний і багатофакторний. Дискусія та обмін аргументами між цими таборами йде з перемінним успіхом вже сто років.

Теоретичною основою першої концепції ефектів ЗМІ в політичному процесі послужили роботи відомого американського соціолога і журналіста В. Ліппмана. У 20-х роках минулого століття Липпман писав про всесилля засобів масової інформації, що транслюють людям світ. Він вважав їхній вплив на аудиторію безпосереднім, відчутним, прямо спрямованим і пов'язаним з формуванням готових уявлень про політичний процес та його суб'єктів [17, p. 278].

Але наприкінці 1930-х рр. соціологи стали активно використовувати у своїй роботі практичні опитування, психологічні тести та інші емпіричні методики. Цілком закономірно, що нові методики збору даних були застосовані також до дослідження засобів масової інформації та їхнього впливу на суспільство. К. Говландом та його колегами по Йєльському університету була сформульована інша модель взаємодії ЗМІ та аудиторії, яка отримала назву «психодинамічної». У рамках цієї моделі засоби масової інформації визнаються джерелом знання індивідів про ті чи інші події, але при цьому на основні установки соціальних суб'єктів вони впливають у дуже рідких випадках [18, с. 100].

Фундатором третього напрямку дослідження масової комунікації, а саме, дослідження їхньої ролі у виборчому процесі та впливу на формування електоральної поведінки, вважається П. Лазарсфельд, який разом з колегами провів перше дослідження факторів, котрі впливають на формування електоральної поведінки. В основному дослідження було спрямовано на вимір

впливу інформації щодо виборчої кампанії на масову аудиторію. Лазарсфельд зафіксував дві основні тенденції. Відповідно до першої, засоби масової інформації не є єдиним джерелом політичного інформування, міжособистісне спілкування у цьому процесі є не менш важливим. У відповідності до другої тенденції, інформація, отримана з передач радіо, телебачення та друкованих засобів, спочатку надходить до так званих «лідерів думок» у суспільстві, які потім передають її іншим виборцям у процесі міжособистісного спілкування. На думку Лазарсфельда, політичні переваги та електоральне поводження краще пояснюються за допомогою соціально детермінованих характеристик, таких як соціальний статус, дохід, професія, релігійна приналежність та інші. Однак, він усе-таки визнає, що одна з сил, яка може конкурувати за своїм впливом з соціально детермінованими характеристиками, – це засоби масової інформації [19, p. 156-158].

Традиція вивчення ролі ЗМІ в електоральному процесі була розвинена в роботах Б. Кемпбелла, В. Міллера, М. Гуріна. У результаті проведеного емпіричного дослідження вони констатували, що: ефект впливу засобів масової інформації можна охарактеризувати як мінімальний і тимчасовий; тривалий вплив на аудиторію робить партійна приналежність як показник психологічної прихильності до визначеної політичної партії, що діє у виді постійного фільтра інформації про виборчу кампанію [20, p. 445].

Широко розповсюдженою концепцією розуміння місця і ролі засобів масової інформації в політичному процесі в 1960-х рр. стала концепція Дж. Клаппера, представлена в роботі «Ефекти масової комунікації». Його основна ідея полягала у тому, що виборці використовують засоби масової інформації тільки для підтвердження та підкріплення своєї політичної приналежності [21, p. 338-340]. Робота Клаппера мала значні наслідки для подальших досліджень політичної комунікації – пошук індикаторів впливу ЗМІ на аудиторію зник з поля зору більшості дослідників. Тим більше, що висновки Лазарсфельда і Клаппера підтверджувалися подальшими дослідженнями ролі засобів масової інформації в політичній пропаганді.

Але у 1980-х роках один з прихильників відродження концепції значного впливу засобів масової інформації на політичний процес Дж. Заллер довів, що, принаймні у комунікативній сфері, дійсне значення засобів масової інформації міститься саме у формуванні, а не у посиленні установок громадян, і вплив цей величезний і довгостроковий. Даний висновок був отриманий за результатами емпіричного дослідження, проведеного вченим у 1984 році у США під час президентських виборів. У підсумку Заллер констатував, що мас-медіа мають значний вплив на індивідуальну та суспільну свідомість, на політичні установки та поведінку виборців [22, p. 20].

У наш час олії до полум'я столітньої дискусії надали факти втручання у передвиборчі кампанії різноманітних хакерів. У США спалахнув грандіозний скандал про втручання Росії під час виборів 2016 року. У 2021 році офіційними особами США було заявлено, що цей факт доведений відповідною сенатською комісією. Але, на відміну від спецслужб, для науковців більш важливим є питання наскільки це втручання вплинуло на результати волевиявлення громадян. І ось тут думки аналітиків, як буде показано у другому розділі дисертаційного дослідження, знов розділились. Цей приклад демонструє, що біхевіоральний метод дослідження інформаційних впливів на електоральний процес залишається актуальним. А запропоновані в його рамках різновекторні підходи стануть у нагоді у процесі дослідження ступеня загроз, які несуть електронній демократії кібератаки. У свою чергу ідея щодо «лідерів думок», яка стала майже аксіоматичною у колах дослідників політичної комунікації, дозволить розкрити побудову структур електронної демократії та процедур участі громадян не тільки у виборах, але й у інших політичних акціях.

Інший напрямок біхевіоральних досліджень, які були присвячені соціально-психологічним аспектам впливу мас-медіа на перебіг демократичних процесів, був сфокусований на емпіричному визначенні тих закономірностей комунікаційного процесу, за якими відбувається формування громадської думки, та потенціалу преси, радіо та телебачення у

ції діяльності. Адже стало зрозуміло, що з настанням епохи масового суспільства найпотужнішим рушієм політичних процесів у демократичних суспільствах постає громадська думка, котра занурена у створене мас-медіа інформаційне поле**.** За визначенням Л. Саністебана громадська думка – це соціально-психологічне явище, яке полягає у схожості критеріїв широких груп осіб, що призводить до формування домінуючого спільного почуття, тиск якого вельми відчутний [23, с. 235]. У ході дослідження процесу її формування науковці виявили кілька базових елементів, котрі утворили той методологічний набір, який залишається невід'ємною частиною аналізу перебігу комунікаційних процесів у демократичних системах.

Наприкінці 1960-х рр. Б. Коен сформулював нині класичне визначення такого ефекту масової інформації як «встановлення пунктів порядку денного». «Встановлення пунктів порядку денного» – це метафора, що описує когнітивний процес, який полягає в тому, що суспільство думає про теми дня, які висвітлюють засоби масової інформації. Цей ефект став головним об'єктом тогочасних досліджень. У свою чергу, аналізуючи механізми впливу ЗМІ на громадську думку, американські науковці М. Маккобі та Д. Шоу виявили, що перелік найпопулярніших тем у питаннях виборців прямо залежить від тематичних програм, що передавалися мас-медіа. Вони констатували, що існує міцний зв'язок щодо встановлення теми доби між ЗМІ та публікою: «преса не може змусити людей думати певним чином, але може вказати своїм читачам, про що думати» [24, p. 250]. Результатом цих досліджень став висновок, що ЗМІ встановлюють теми шляхом відбору подій, місця, структурованості, повторювальності передачі, що безпосередньо впливає на створення довготривалої картини світу у споживачів інформації [24, p. 227]. Слідуючи далі по цьому напрямку, Ш. Фридман і Ш. Дунвуди змогли показати, що громадська думка і політичні переваги є результатом прямого впливу ефекту «встановлення пунктів порядку денного», що відбувається за допомогою ЗМІ [25]. Розроблена у часи масових ЗМІ, теорія «встановлення порядку денного» не втрачає своєї актуальності також по

відношенню до соціальних медіа. І хоча цей процес в Інтернет-просторі має більш диференційований характер, але принципова схема залишається незмінною.

Наступним елементом комунікаційної процедури, який виявили прихильники соціально-психологічного підходу, стала так звана «спіраль мовчання». Ця концепція була запропонована у 1970-х роках німецькою соціологинею Е. Ноель-Нойман**.** Вона розглядає взаємозв'язки між масовою комунікацією, міжособистісною комунікацією та тим, як індивід співвідносить свою думку з думкою інших. Дослідження Ноель-Нойман показало, що кожна людина формує своє уявлення про громадську думку, але самообмежує себе у висловлюваннях, побоюючись вступати в конфлікт з домінуючою у суспільстві думкою, оскільки це може викликати несхвалення його оточення та, як наслідок, ізоляцію. Таким чином, носій думки, яку він сам вважає непопулярною у більшості випадків, або мовчить, не розкриваючи її, або навіть приєднується до протилежної сторони, орієнтуючись на переможців, представників пануючої думки, тим самим мінімізуючи свої соціальні ризики. На даному етапі спіраль робить свій перший виток, але продовжує розкручуватися в тому сенсі, що «соціальна шкіра» інших членів суспільства буде сприймати громадську думку і на основі інформації, представленої першим носієм, який прийняв конформну позицію. Даний ефект триває і далі, закручуючи спіраль в ряді випадків до прийняття реальною більшістю позиції мовчання [26, С. 240-245]. Важливе місце в цій концепції приділяється засобам масової інформації, які власне і визначають пануючу точку зору. І хоча, як показують дослідження, зокрема Д. Лукашевича, застосування теорії «спіралі мовчання» до мережі Інтернет та нових медіа має свої особливості [27, с. 62-64], втім цей чинник уявляється ключовим при розгляді функціонування електронної демократії як форми комунікації.

Отже, такі механізми комунікаційної взаємодії як «встановлення пунктів порядку денного» та «спіраль мовчання», а також наведені умови

важливості медіа для формування громадської думки уявляються важливими для майбутньої оцінки ефективності інструментарію електронної демократії.

Але тут слід згадати концепцію С. Ленарта, яку відрізняє оригінальний підхід до аналізу впливу ЗМІ на суспільство. Він зауважує, що засоби масової інформації не мають монополії на інформаційні потоки, а діють разом з міжособистісною комунікацією. Тому вплив медіа не може розглядатися відокремлено, як це роблять багато дослідників. Ленарт характеризує політичний інформаційний потік як процес, за допомогою якого інформація, отримана з матеріалів засобів масової інформації, досягає свого об'єкта прямо чи опосередковано через міжособистісне спілкування [28, p. 95].

Цінність висновків, отриманих Ленартом, полягає у підтвердженні тези про самостійне значення міжособистісної комунікації. Вона здійснюється не завжди в руслі тем, що задаються засобами масової інформації, як це представлено у концепції «встановлення пунктів порядку денного». Міжособистісне спілкування може бути джерелом альтернативної інформації, але у той самий час створювати власну інтерпретацію повідомлень ЗМІ. Доведена Ленартом важливість міжособистісного спілкування стане базою для дослідження ролі онлайн-мереж у розгортанні комунікаційних процесів за умов електронної демократії.

Взагалі, слід зазначити, що біхевіоральний підхід і досі залишається досить плідним, зокрема у дослідженнях соціальних медіа. Серед авторитетних науковців, які працюють у цьому напрямку можна відзначити Л. Беннета, Д. Палано, Р. Ноймана, Л. Гуггенхайм, Р. Гуаданьо, К. Гутієрі, на роботи яких авторка буде спиратися у представленому дослідженні. Але, водночас, варто зазначити, що біхевіоральний підхід, маючи своїм об'єктом поведінку індивідуумів та окремих соціальних груп, не дає можливості поглянути на роль засобів масової інформації у демократичному розвитку суспільства більш широко. Це стало очевидним зі вступом людства до нової епохи, яку охрестили «інформаційним суспільством», коли комунікаційний

простір став глобальним, завдяки спочатку супутниковому телебаченню, а потім всесвітній мережі Інтернету.

Нове, власне глобальне, бачення було запропоноване в рамках підходу, який дисертантка називає інформаційно-технологічним детермінізмом. Науковці, які розробляють цю методологію досліджень впливу засобів комунікації на суспільство, виходять з того, що характер і властивості соціальних конструктів, які утворюються у процесі комунікації, визначаються способами, за допомогою яких вона здійснюється. Н. Постман розкриває сутність цього підходу наступним чином: «Друкарський верстат, комп'ютер і телебачення – це не просто машини, що передають інформацію. Це метафори, за допомогою яких ми так чи інакше концептуалізуємо реальність. Вони класифікують світ для нас, впорядковують його, обрамляють, збільшують, зменшують, аргументують, на що він схожий» [29, p. 48].

Одним з перших про радикальні цивілізаційні і культурні зрушення, котрі обумовлені зміною в засобах комунікації, ще у 60-і роки минулого сторіччя, коли тільки почала складатися теорія інформаційного суспільства, став міркувати канадський філософ М. Маклюен у своїх книгах «Галактика Гутенберга» (1962) і «Розуміння Медіа» (1964). Описуючи нову комунікаційну, а згодом і культурну, ситуації, що склалися, Маклюен зазначає, що завдяки телебаченню світ став великим селом, а значна частина передач відроджує сільські плітки [30, с. 28]. М. Маклюен вважав, що цей процес змушує людей бути залученими до справ один одного таким чином, нібито це були їхні власні справи. Вступаючи в комунікацію один з одним за допомогою електронних засобів зв'язку, люди міркують і діють таким чином, якби вони перебували зовсім поруч, жили б в «одному селі». Вони вільно чи мимоволі все ґрунтовніше втручаються у життя один одного, розмірковуючи про все побачене і почуте. Сьогодні термін «глобальна село» головним чином використовується як метафора, що характеризує Всесвітню павутину, в якій онлайн-мережі дійсно стали провідним засобом комунікації.

Водночас американський спеціаліст у галузі соціальної інформації Дж. Мартін зазначав, що, говорячи про інформаційне суспільство, його слід сприймати не в буквальному сенсі, а розглядати як орієнтир, тенденцію змін в сучасному західному суспільстві. Він зазначав, що «інформаційне суспільство можна визначити як суспільство, в якому якість життя, так само як перспективи соціальних змін та економічного розвитку, зростаючою мірою залежать від інформації та її експлуатації. У такому суспільстві стандарти життя, форми праці та відпочинку, система освіти і ринок знаходяться під значним впливом досягнень у сфері інформації та знання» [31, с. 120].

В рамках інформаційного детермінізму наприкінці 60-х – початку 70-х років XX ст. американський соціолог Д. Белл розробив теорію постіндустріального суспільства. Трохи пізніше він на основі теорії постіндустріального суспільства запропонував власну розгорнуту і деталізовану концепцію інформаційного суспільства. Як констатував Белл, «революція в організації та обробці інформації та знання, в якій центральну роль грає комп'ютер, розвивається в контексті того, що я назвав постіндустріальним суспільством» [32, с. 44]. Наприкінці XX століття вчений стверджував, що в наступному столітті вирішальне значення для економічного та соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини набуде становлення нового укладу, що ґрунтується на телекомунікаціях. Знання постає як центр, навколо якого формується простір нової структури, відносини в межах якої координуються політично [33, с. 104].

Наукова концепція іншого американського філософа і соціолога Е. Тофлера, яку він обґрунтував у роботі «Третя хвиля» (1980), базується на ідеї хвиль-типів суспільства. які змінюють одна одну. Ключовим посилом є те, що, за Тофлером, інформаційна сфера стане грати визначальну роль в характері комунікації між людьми; вона визначатиме систему норм і цінностей. На відміну від Маклюена, Тофлер вважає, що за умов інформаційного суспільства «масову людину» ери «масового споживання»

замінить індивідуалізм окремої особи, яка здатна на власний розсуд конструювати соціальні мережі свого спілкування. «З появою досконалих комунікаційних технологій спостерігається «демассификация» засобів інформації, слідом за чим демассіфіціруется і свідомість, – зазначає вчений. – Сьогодні не маси людей отримують одну й ту саму інформацію, а невеликі групи населення обмінюються створеними ними самими образами. Думки стають все менш уніфікованими, а це означає завершення ери мас» [34, с. 556]. Цей умовивід має визначальне значення для дослідження електронної демократії.

Отже, основним фактором, що задає тенденції розвитку сучасного суспільства стає мережева онлайн-комунікація. Розвиток Інтернету і особливо онлайн-мереж призвели до формування нового типу соціального середовища, який отримав назву «мережеве суспільство». На думку аналітиків, концепція мережевого суспільства стає основоположною концепцією, що відображає стан справ в сучасному суспільстві, – практично всі сфери життя в тій чи іншій мірі набувають вигляду мережевої структури. Засновником цієї концепції слід вважати канадського соціолога Б. Веллмана.

У своїй аргументації Веллман виходить з того, що, комп'ютерні мережі – це соціальні мережі. Соціальні переваги комп'ютерних соціальних мереж – ширша пропускна здатність, бездротова портативність, глобалізована підключеність, персоналізація – сприяють переходу від спільноти «від дверей до дверей» та «від місця до місця» до спільнот «від людини до людини» та «роль до ролі». Люди спілкуються у соціальних мережах, а не у комунальних групах. Індивідуальне та комп'ютерне спілкування інтегровано у спільноти, що характеризуються персоналізованою мережею. Такі трансформації створили нову основу для спільноти, яку Веллман назвав «мережевий індивідуалізм». Разом з цим, мережеве суспільство стає суспільством міжособистісних зв'язків, які забезпечують соціальну взаємодію, підтримку, інформацію, почуття приналежності до групи і соціальну ідентичність, які створюють особливий вид соціального капіталу – мережевий капітал [35,

p. 230-232]. Продовжуючи розробляти концепцію мережевого суспільства, Веллман розкриває таку проблему сучасних спільнот як «глокалізація» (поєднання трендів «глобалізації» та «локалізації») [36]. У своїй публікації «Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії» дисертантка доводить, що саме цей процес постає сьогодні як визначний тренд еволюції е-демократії по усьому світу [37, с. 17].

Концепція Б. Веллмана була розвинена і набула зрілості у працях іспанського соціолога М. Кастельса. Кастельс підкреслює, що він іменує соціальну структуру інформаційного століття мережевим суспільством тому, що воно створене мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, які перетинають час і простір. Вчений зазначає, що, хоча мережі є старою формою організації в людському досвіді, технології цифрових мереж, характерні для інформаційного століття, забезпечили соціальні та організаційні мережі таким чином, що дозволили їх нескінченне розширення та реконфігурацію, долаючи традиційні обмеження мережевих форм організації управляти складністю понад певний розмір мережі. Він запропонував гіпотезу про те, що формується нова культура, культура справжньої віртуальності, в якій оцифровані мережі мультимодальних комунікацій настільки охопили всі прояви культури та особистого досвіду, що зробили віртуальність фундаментальним виміром нашої реальності. «Усі суспільства інформаційної епохи дійсно пронизані – з різною інтенсивністю – повсюдною логікою мережевого суспільства чия динаміка поступово абсорбує і підкоряє попередні соціальні форми», – проголошує вчений [38, p. xxi]. Авторка дисертаційного дослідження наголошує, що це, безумовно, стосується і форм демократії [37, с. 15].

У контексті представленого дисертанткою дослідження слід акцентувати увагу на тому, що мережеве суспільство суттєво відрізняється від інформаційного суспільства часів панування телебачення. М. Кастельс говорить про те, що необхідно відмовитися від поняття «інформаційне

суспільство» і визначати суспільство в світлі того, що дійсно буде новим в сучасну епоху, а саме через мережі інформаційних технологій [39, p. 8]. Відповідно до його концепції, у сучасному світі індивідуальність переважає над «почуттям спільності», проте індивідуалізм не зводиться до соціальної ізоляції, і люди, живучи в національних державах, прагнуть до глобальної спільності, до пошуку «ідентичності, спрямованої в майбутнє» [38, p. xxxii]. Однак ключовою відмінністю мережевої комунікації є інтерактивність, яка усуває суб'єкт-об'єктні відмінності у комунікації. Інтерактивність учасників онлайн-мереж призводить до того, що «люди бачать себе уповноваженими учасниками побудови інформаційного потоку» [40, p. 176]. Це в свою чергу зумовлює той факт, що різниця між індивідуальними і колективними формами політичної активності в епоху Інтернету стає все більш розмитою [41, p. 4]. Усвідомлення характеру цих кардинальних змін має ессенціальне значення для дослідження особливостей електронної демократії.

В оригінальному ключі концепція мережевого суспільства розробляється голландським соціологом Я. Ван Дейком. З точки зору теорії електронної демократії дуже плідними є висновки цього автора щодо трансформації політики і політичного в реаліях другої декади XXI століття, які він зробив у роботі «Мережеве суспільство», що побачила світ у 2011 році [42]. Дослідник стверджує, що володіння владою в епоху Інтернету визначається доступом до мереж та кількістю зв'язків усередині них. Як і Кастельс, ван Дейк вважає, що замість бюрократичного вертикального управління суспільством в Інтернеті формується горизонтально диференційована громадська структура (яку, на думку дисертантки, можна назвати електронною демократією). Проте він стверджує, що влада у мережевому суспільстві не перетікає до соціальних медіа, а залишається у руках держави. На його думку, влада в мережах не обов'язково «розмивається». Навпаки, через них вона може бути сконцентрована сильною державою, яка контролює технології та соціальні мережеві зв'язки. Голландський соціолог погоджується, що значні зміни політичного процесу в

таких аспектах як обмін політичною інформацією, суспільно-політичні дебати, розвиток нових форм політичної участі є безперечними. Однак вчений не дає однозначного прогнозу щодо приходу прямої демократії через технології Інтернету.

Свій внесок у дослідження мережевого суспільства додає соціальний філософ О. Назарчук. Для теорії електронної демократії суттєве значення має зроблене ним обґрунтування положення про те, що з позицій концепції мережевого суспільства державна влада є не чим іншим, як мережею комунікацій [43, с. 71]. Авторка оцінює як вагомий для подальшого дослідження електронної демократії також його висновок, що мережеве суспільство, мультиплікуючи та змінюючи інформаційні потоки в політичній сфері, неминуче демократизує усталений порядок відправлення влади [43, с. 73].

Таким чином, можна констатувати, що саме в рамках інформаційного детермінізму була розроблена концепція мережевого суспільства, яку дисертантка розглядає як один з наріжних каменів теоретико-методологічного фундаменту свого дослідження.

1.3. Концепція електронної демократії у сучасному науковому дискурсі

Провідні аналітики вказують, що саме розвиток веб-мереж створив передумови виникнення нової форми демократії, яку називають цифровою, або електронною демократією. Проте, як показує авторка у своїй статті «Електронна демократія: трансформація осмислення», у дослідженнях цього феномену переважають інструменталістські підходи, які не дають можливості розкрити соціальний базис електронної демократії, а відтак і чітко визначити структурні та функціональні особливості цієї форми політичної участі та тенденції її еволюції [44].

В українському суспільно-політичному і науковому дискурсах досі домінує утилітаристське ставлення до електронної демократії. Саме у цьому сенсі в Україні сприймається і широко анонсований президентський проект

«Держава у смартфоні». Так, наприклад, С. Карелін, координатор напрямку «Електронна демократія» проекту «Електронне урядування для підзвітності влади та участі суспільства» EGAP вважає, що електронна демократія – це концепція, яка дозволяє тим людям, які не мають, наприклад, можливості фізично бути присутнім на голосуванні, не бути ізольованими від цього процесу. Серед найефективніших інструментів концепції він назвав електронні петиції та бюджет участі [45].

Автори навчального посібника «Електронна демократія» Н. Грицяк і С. Соловйов хоча і констатують, що суть е-демократії полягає в застосуванні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для широкого залучення громадян у громадсько-політичне життя, але при цьому зазначають, що феномен е-демократії слугує лише для забезпечення доставки голосу народу посадовцям. З цієї позиції вони розглядають е-демократію у вузькому та у широкому розумінні. У першому випадку вони мають на увазі застосування ІКТ для забезпечення (електронного супроводу) прав громадян, коли громадянин може звернутися до інстанції письмово, а може, наприклад, користуючись електронною поштою. У другому випадку – залучення громади за допомогою сучасних інформаційних технологій до вирішення різноманітних суспільно-політичних завдань. За приклад вказані автори наводять інтерактивну участь жителів у засіданні місцевої ради, коли під час транслювання засідання в Інтернеті кожен зацікавлений може висловити своє ставлення до рішень ради, виступів депутатів, і відтак – вплинути на позицію органу влади [46, с. 18-21].

Але характерною особливістю сучасного наукового дискурсу щодо концепції електронної демократії є намагання її більш широкої праксеологічної та більш глибокої аксіологічної інтерпретації. Електронна демократія визначається як форма урядування, при якій усі повнолітні громадяни мають право рівної участі у пропозиції, розробці та створенні законів [47]. При цьому її відзначною характеристикою і необхідною умовою, на думку фахівців, виступає цифрова інтеграція [48].

Отже, у світових академічних колах поступово затверджується і більш глибоке тлумачення поняття «електронна демократія». Воно походить від фундаментального ціннісного визнання демократії не просто як форми представництва в урядових установах, але як суспільного устрою, котрий дозволяє справедливо брати участь у питаннях, що залучають людей до обміну ідеями та власними думками, підтримуючи права людини. Більшість дослідників говорять про наділення громадянського суспільства правом вести дискусії про політичні рішення і впливом на представницьку владу за умови забезпечення повної інформованості та свідомості громадськості [49]. Саме ці права, на думку експертів, і покликана забезпечити е-демократія. Так, бельгійський дослідник У. Ван Рансбік наголошує, що електронна демократія для нього стосується не лише виборів, але й набагато більшого залучення людей до обговорень та дебатів, вона має зробити «представницьку демократію більш представницькою» [50]. Як зазначає Е. Чадуік, теоретики електронної демократії розходяться у визначеннях, але більшість поділяють переконання, що деякі традиційні обмеження громадянства у сучасних ліберально-демократичних державах – проблеми масштабу, дефіциту часу, занепаду громад та відсутності можливостей для обговорення політики – можуть бути подолані новими формами спілкування в Інтернеті [51]. Згідно з цим поглядом електронна демократія охоплює соціальні, економічні та культурні умови, які уможливлюють вільну і рівну практику політичного самовизначення [52]. Поняття електронної демократії використовується для позначення тих процесів забезпечення деліберативної демократії, які за умов використання сучасних Інтернет-технологій сприяють залученню громадян до формування політичного порядку денного, обговорення суспільно значущих питань та участі у виробленні та реалізації політичних рішень. Очевидно, що для розуміння сутності, структури та функцій електронної демократії у такому її сучасному широкому тлумаченні як комплексу соціальних, економічних, політичних і культурних факторів необхідно розглянути походження цього поняття та з’ясувати по яких напрямках

відбувається трансформація його осмислення у сучасному науковому дискурсі.

Поняття «електронна демократія» було введено у політичний та академічний дискурси наприкінці XX століття. Його поява, безумовно, була пов’язана з потужним впливом Інтернет-технологій на політичну комунікацію. Ця дефініція має кілька синонімічних інтерпретацій. На більш ранніх стадіях досліджень були вживані терміни «віртуальна демократія», або «кібердемократія», але зараз у науковому лексиконі найбільш розповсюдженими є терміни «цифрова демократія» та «е-демократія».

У 2000 році такі авторитетні дослідники як К. Хакер і Я. Ван Дейк запропонували визначення цифрової демократії як «зібрання спроб практикувати демократію без обмежень у часі, просторі та інших фізичних умовах, використовуючи інформаційно-комунікаційні технології та комп’ютерно-опосередковану комунікацію як додаток, а не як заміну традиційній «аналоговій» політичній практиці» [53. p. 26]. У 2005 році С. Коулман та Д. Норріс представляють узагальнену думку, що «електронна демократія має щось спільне із використанням інформаційно-комунікаційних технологій для вдосконалення демократичних структур та процесів» [54]. Визначення Т. Пяйварінта та О. Сабо, яке вони запропонували у 2006 році, розглядаючи моделі е-демократії, звучить дуже схоже, але є більш розгалуженим: «Електронна демократія відноситься до використання інформаційно-комунікаційних технологій у політичних дебатах та процесах прийняття рішень, доповнюючи традиційні засоби комунікації або протистоячи ним у таких аспектах як взаємодія «обличчя-до-обличчя» або одностороннє інформування» [55, p. 825]. Але вказані вище кардинальні зміни, які пов’язані зі становленням мережевого суспільства, спонукали фундаторів концепції цифрової демократії Хакера і ван Дейка представити нову інтерпретацію цього поняття як колективного використання інформаційно-комунікаційних технологій для практик політики та демократії як в Інтернеті, так і в офлайн-середовищі [56, p. 20].

У свою чергу Р. Ліндер та Г. Айчхольцер узагальнивши провідні концепції, запропонували розуміння електронної демократії як практики демократії за підтримки цифрових медіа у політичній комунікації та партисипації. При цьому електронна партисипація охоплює всі форми політичної участі, використовуючи цифрові медіа, включаючи як офіційно інституціоналізовані механізми, так і неформальне залучення громадськості [57, p. 18]. На думку дослідників, розвиток електронних технологій, які використовувались у політичній комунікації, поступово відкривав перед суспільством нові перспективи демократичного розвитку.

Ці ідеї знайшли своє нормативне закріплення у прийнятих Європейською Радою у 2009 році Рекомендаціях Комітету міністрів державам-членам щодо електронної демократії (е-демократії). Ядро цього документу складається з 12 рекомендацій, включаючи наступні дві основні:

- розглянути можливість використання потенціалу, що надається електронною демократією, для зміцнення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів;
- розглядати та впроваджувати електронну демократію як підтримку та посилення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів за допомогою ІКТ та пов’язану із залученням громадян до демократії [58]

Додаток до Рекомендації включає довгий перелік із 80 принципів електронної демократії та 102 настанов, але ми закцентуємо увагу на двох основоположних принципах:

1. Електронна демократія, як підтримка та посилення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів за допомогою ІКТ, перш за все стосується демократії. Її головна мета – електронна підтримка демократії.

2. Електронна демократія – одна з кількох стратегій підтримки демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів та поширення демократичних цінностей. Вона є додатковою, доповнює та взаємопов’язана із традиційними процесами демократії. Кожен процес має

свої переваги: жоден не є загальноприйнятим [58]. Отже, виходячи з цих нормативних принципів, можна констатувати, що головною метою електронної демократії у ЄС вважають «демократизацію демократії».

Деталізуючи перелік інструментів, документ вказує на різні «сектори електронної демократії» (включаючи подальші пояснення в наступних параграфах): «Електронна демократія охоплює, зокрема, електронний парламент, електронне законодавство, електронне правосуддя, електронне посередництво, електронне середовище, електронні вибори, електронні референдуми, електронні ініціативи, електронне голосування, електронні консультації, електронні петиції, електронну агітацію, електронне опитування та електронне голосування; вона використовує електронну участь, електронну дискусію та електронні форуми [58].

Інструменталістський підхід спричинив хвилю оптимізму серед прихильників е-демократії як серед політиків, так і серед вчених. Численні твердження щодо впливу нових ІКТ на демократію були коротко узагальнені Хакером і ван Дейком у 2000 році наступним чином:

1. ІКТ збільшують масштаб і швидкість надання інформації. Це допомагає створити більш обізнаних громадян.

2. Політична партисипація полегшується, і певні перешкоди, такі як апатія, сором’язливість, інвалідність, час тощо, можуть бути зменшені.

3. Комп’ютерно-опосередкована комунікація створює нові способи організації з конкретними тематичними групами для обговорення, а також сприяє здешевленню витрат на розподіл.

4. Мережа дозволяє новим політичним спільнотам виникати вільно від втручання держави.

5. Ієрархічна політична система стає більш горизонтальною завдяки збільшенню політичної комп’ютерно-опосередкованої комунікації.

6. Громадяни матимуть більший голос у створенні порядку денного для уряду.

7. Комп’ютерно-опосередкована комунікація допоможе усунути посередників, які спотворюють інформацію, таких як журналісти, представники та партії.

8. Політика зможе більш безпосередньо реагувати на занепокоєння громадян, оскільки ІКТ та комп’ютерно-опосередкована комунікація роблять можливими своєрідні дослідження у галузі політичного маркетингу.

9. ІКТ та комп’ютерно-опосередкована комунікація допоможуть вирішити проблеми представницької демократії, такі як територіальні бази виборчих округів тощо [53, p. 67-69].

Але взаємозв’язок між використанням нових технологій та демократичною політикою є більш складним та спірним, оскільки оцінки впливу на демократію залежать від моделі демократії, до якої вони відносяться. Відтак, центральну позицію у науковому дискурсі стосовно концепції електронної демократії зайняла дискусія щодо принципів демократії в епоху Інтернету. Від початку головна дискусія розгорнулася між апологетами принципів прямої демократії, які наполягали на відродженні «афінської агори» у комунікаційному полі соціальних медіа, та захисниками принципів представницької демократії, які побоювалися збіднення змістовних політичних дебатів та виродження політичного дискурсу до кнопкової демократії [59, p. 89]. Сьогодні концепція електронної демократії, принаймні з точки зору онлайн-залучення громадськості до прийняття політичних рішень, спирається головним чином на два базові типи демократії – партисипаторну та деліберативну, які будуть детально роглянуті у наступному роділі. Теоретичне доведення переваг цих базових типів спираться на інтерпретації Інтернету як «віртуальної» чи «мережевої» публічної сфери яка є необмеженою у часі та просторі, та грунтуються на переконанні, що завдяки можливості інтерактивного спілкування, Інтернет створює новий розширений демократичний комунікативний простір, який долає межі національних кордонів та руйнує підвалини авторитаризму [60, p. 140].

Але наприкінці другої декади XXI століття з'являється все більше емпіричних досліджень, які намагаються навести свідчення про згубний вплив використання онлайн-мереж на демократичні процеси. Після Brexit та обрання Трампа президентом США хвалебні демократичні оди соціальним медіа змінилися твердженнями про те, що «соціальні медіа крадуть вибори» [61]. Поширюються звинувачення соціальних медіа у дедалі більшому забрудненні інформаційної екосистеми мовою ненависті, у формуванні надмірної індивідуалізації, руйнуванні традиційних ідентичностей, поляризації суспільства та сприянні анти-демократичному популізму та авторитаризму. Крім того, дослідники вказують на зростання таких загроз процедурам е-демократії як кібератаки на системи та бази даних; цифрове втручання у вибори; цифрова дезінформація: фейкові новини та комп'ютеризована пропаганда; маніпулювання уподобаннями за допомогою великих даних та мікртаргетування; Інтернет-тролінг [62].

Зміни, що відбулися у сприйнятті впливу розвитку Інтернет-технологій і, в першу чергу, соціальних медіа на демократичні процеси, змусили фундаторів теорії цифрової демократії значною переосмислити ті позиції, які вони відстоювали у 2000 році. Свою нову книгу «Інтернет і демократія у мережевому суспільстві», яка вийшла друком у 2018 році, ван Дейк і Хакер розпочинають з посилу про те, що нові інструменти комунікації не обов'язково призводять до нової політики, більшої політичної мотивації або більшої участі. Відтак автори заявляють, що у цій книзі вони часто стикаються із сумнівними міркуваннями про передбачуваний вплив цифрових технологій на політичну практику і ставлять собі за мету подумати про сильну теорію, яка пояснює, чому використання цифрових засобів масової інформації підтримує чи протистоїть демократії [56, p. 12]. Головною методологічною вадою попередніх досліджень вони називають інструменталізм, який був взятий на озброєння більшістю науковців.

Порівнюючи більш або менш вдале використання онлайн-мереж для взаємодії, діалогу або інформування з їх використанням, наприклад,

лідерами ІДІЛ для пропаганди і рекрутингу, ці автори наголошують, що останнє ніякого відношення до демократії не має. Викриваючи підводні камені у поглядах щодо впливу ІКТ на політику, ван Дейк і Хакер вказують, що інструменталізм розглядає технології як якийсь важіль, котрий можна використовувати для будь-яких цілей, хороших чи поганих. Вчені констатують, що технологічні інновації рідко призводять до суспільних революцій одразу. Вони потрапляють на родючий ґрунт лише тоді, коли з'являються поруч із соціальними, економічними та культурними інноваціями, а згодом, можливо, прискорюються та посилюються ними [56. P. 39]. У цьому контексті слід звернути увагу на висновок українського дослідника А. Г. Костирєва про те, що саме ціннісний сенс комунікації визначає роль ЗМІ у демократичному розвитку суспільства [63. с. 182].

Дійсно, на сучасному етапі у науковому дискурсі щодо електронної демократії спостерігається трансфер від інструменталізму до аксіологізму. І, якщо інтерпретації складової «електронна» у дефініції «електронна демократія» мають по суті технологічний характер та впливають на визначення етапів її розвитку, то диференціація поглядів на зміст демократії в умовах глобального розповсюдження Інтернет-технологій має ціннісні витоки та визначає сутнісні характеристики електронної демократії [44, с. 25].

Вказані вади інструменталізму спричиняють повернення науковців до аксіологічних проблем демократії, але вже в нових умовах використання можливостей цифрової комунікації та штучного інтелекту. Дослідження, проведені під керівництвом А. Мейера, довели, що для того, аби урядові інституції зберігали довіру громадян, необхідна прозора алгоритмізація, чутлива до таких цінностей, як конфіденційність і рівне ставлення. Таку нову форму електронного урядування він називає алгократією [64]. Дослідницький проєкт, який був здійснений в рамках програми публічної політики інституту Алана Тюрінга, дозволив розробити ціннісні орієнтири цифровізації. Ці орієнтири включають чотири блоки цінностей: перший блок – повага до гідності людини; другий блок – з'єднання людей між собою щиро, відкрито

та всебічно; третій блок – турбота про добробут кожного і, нарешті, четвертий блок – захист пріоритетності соціальних цінностей, справедливості та суспільних інтересів – вимагає використовувати цифрові технології як важливу підтримку захисту справедливого та рівного ставлення згідно із законом; дотримуватись пріоритету соціального добробуту, суспільних інтересів та врахування соціальних та етичних наслідків інновацій [97, p. 50-77].

Відтак, на думку фахівців, на сучасному етапі електронна демократія повинна розглядатися не лише як інструмент політичної комунікації та партисипації, ефективність якого обумовлена розвитком ІКТ, а вже і як ціннісно спрямована форма політичної взаємодії, що сама значною мірою визначає орієнтири цього розвитку.

Висновки по розділу 1

Теоретико-методологічний фундамент дослідження електронної демократії складається з трьох опор: а) усвідомлення основних положень теорії демократії; б) осмислення тих принципів впливу засобів комунікації на демократичні процеси, які були сформульовані провідними суспільствознавцями; в) критичного аналізу наявних у сучасному науковому дискурсі концепцій електронної демократії.

Теорія демократії сягає корінням творів Платона і Аристотеля, аналіз яких дає змогу осягнути основні напрямки усіх майбутніх досліджень. Нове гуманістичне дихання надали цій теорії мислителі Нового часу, ідеї яких сформували сучасне бачення конституційної демократії. У ХХ столітті теорія демократії була значно збагачена цілою плеядою видатних вчених, які запропонували декілька змістовних концепцій. Серед цих концепцій найбільший інтерес для нашого дослідження представляють партисипаторна і деліберативна концепції демократії, бо серед багатьох елементів, котрі визначають демократичну форму правління, ми виділяємо такі як рівна участь громадян у політичних процесах, у першу чергу – у виборах, та вільне спілкування щодо суспільно значущих питань.

На наповнення цих складових демократії ціннісним вмістом впливають засоби комунікації, які функціонують у даному суспільстві. Дискусії з цього приводу розпочалися у ранньомодерні часи, коли стали розвиватися друковані засоби комунікації. У цей період сформувався нормативно-ціннісний підхід до дослідження ролі преси у демократичному розвитку суспільства, представники якого з різних позицій доводили важливість для такого розвитку свободи друку.

У модерні часи з появою масових засобів інформації фокус досліджень був переведений на вивчення механізмів впливу мас-медіа на участь громадян у виборах та комунікаційних технологій, задіяних у процесі формування громадської думки. На цьому етапі вчені плідно використовували емпіричні прийоми біхевіорального підходу, що дозволило їм виявити такі комунікаційні інструменти як «лідери думок», «встановлення пунктів порядку денного», «спіраль мовчання» та розкрити умови, за яких мас-медіа можуть служити ефективними засобами демократизації.

Перехід до постмодерну, пов’язаний з диверсифікацією джерел інформації внаслідок розповсюдження супутникового телебачення і, особливо, всесвітньої мережі Інтернет, призвів до необхідності наукового пояснення суспільних змін, спричинених інформаційною революцією. Прихильники інформаційно-технологічного детермінізму показали, що соціально-політичний устрій, зокрема форми демократії, обумовлюються розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Вони запропонували широку концепцію інформаційного суспільства. Дослідження суспільно-політичних наслідків появи та набуття популярності онлайн-мереж призвели до її трансформації у концепцію мережевого суспільства.

Використання онлайн-інструментарію для демократичних процедур викликало до народження нову форму демократії, яка отримала назву електронна, або цифрова демократія. Присвячений її осмисленню науковий дискурс пройшов шлях від обговорення інструменталістських питань до глибокої аксіологічної дискусії.

Список використаних джерел по розділу 1:

1. Dahl R. Democracy. *Encyclopedia Britannica*. URL: https://www.britannica.com/topic/democracy/The-theory-of-democracy. (Last accessed: 05.07.2021).

2. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с.

3. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.

4. Salkever S. Aristotle and Democracy. *Traditions of Reading Aristotle*: Conference on Political Philosophy. (Penn State University, 22 Apr. 1998). URL: https://www.academia.edu/30235255/Aristotle_and_Democracy (Last accessed 12.08.2021).

5. Локк Дж. *Два трактати про правління*. / Пер. с англ. П. Содомора. Київ: Наш формат, 2020. 312 с.

6. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права*. / Пер. з фр. та ком.: О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.

7. Монтескье де Ш.-Л. *О духе законов.* / Пер. с фр. Москва: Рипол Классик, 2016. 690 с.

8. Міл Дж. С. Про свободу: Есе / Пер. з англ. Київ: Основи, 2001. 463 с.

9. Дьюи Дж. *Демократия и образование*. / Пер. с англ. Ю. Турчанинов, Э. Гусинский, Н. Михайлов. Москва: Педагогика-Пресс, 2000. С. 5-324.

10. Габермас Ю. *Залучення іншого: Студії з політичної теорії* / Пер. з нім. А. Дахнія. Львів: Астролябія, 2006. 416 с.

11. Ролз Дж. *Теорія справедливості* / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2001. 822 с.

12. Даль Р., Чейбуб Х. А., Шапиро И. *Теория и практика демократии*. Избранные тексты / Пер. с англ. под ред. В. Л Иноземцева., Б. Г. Капустиной. Москва: Ладомир, 2006. 496 с.

13. Cunningham F. *Theories of Democracy: Critical Introduction*. New York: Routledge, 2002. 248 p.

14. Cohen J. Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics / Ed. by J. Bohman and W. Rehg. Cambridge, MA: The MIT Press, 1997. P. 67–91.

15. Brettschneider C. The value theory ofdemocracy *Politics Philosophy Economics.* 2006. Vol. 5. PP. 259-278. DOI: 10.1177/1470594X06068300.

16. Кін Дж. Мас-медіа і демократія. / Пер. с англ. Київ: К.І.С., 1999. 134 с.

17. Lippman W. *Public Opinion*. New York: Thousand Oaks, 1965. 316 p.

18. Лалл Дж. *Мас-медіа, комунікативна культура: глобальний підхід*. / Пер. с англ. Київ: К.І.С., 2002. С. 91-116.

19. Lazarsfeld P., Berelson K., Gaudet G. *The People's Choice*. New York: Free Press, 1948. 246 p.

20. Campbell B. L. Uncertainty as symbolic action in disputes among experts. *Social Studies of Science.* London, 1986. P. 429-453.

21. Klapper J. *The Effects of Mass Communication*, N. Y.: Free Press, 1960. 346 p.

22. Zaller J. The myth about massive effect of media revived? New support of discredited idea. *Political persuasion and attitudes change*. / Ed. By D. C. Mutz, P. M. Sniderman, R. A. Brody. Ann Arbor, 1996. P. 18-22.

23. Санистебан Л.-С. *Основы политической науки. /* Пер. *с* исп. В. *Л.* Заболотного. Москва: Наука, 1992. 476 с.

24. Maccoby M. *The Leader: A new Face for American Menegement*. N.Y.: Thousand Oaks, 1981. 268 p.

25. Friedman Sh., Dunwoody Sh. *Communicating Uncertainly Media Coverage of New and Controversial Science* / Ed. by Sharon M. Friedman, Sharon Dunwoody, Carol L. Rogers Lawrence. New Jersey, London, 1999.

26. Ноель-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. / Пер. с нем. Москва: Вагриус, 1996. 344 с.

27. *Лукашевич Д. А. Применимость теории «спирали молчания» к сети Интернет и новым медиа. Вестник НГУ. Серия «История, филология». 2013.* Т. 12, вып. 6. С. 61-66.

28. Lennart S. *Shaping political attitudes. The impact of interpersonal communication and mass-media*. SAGE Publications Ink, 1994. 155 p.

29. Postman N. *Teaching as a Conserving Activity*. Dell Publishing Co., 1979. 244 p.

30. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. 2-е изд. Москва: Академический Проект, Гаудеамус, 2013. 496 с.

31. Мартин У. Дж. Информационное общество. *Теория и практика общественно-научной информации*. Ежеквартальник АН СССР. ИНИОН / Редкол.: В. А. Виноградов (гл. ред.) и др. Москва, 1990. № 3. С. 115-123.

32. Белл Д., Иноземцев В. *Эпоха разобщенности.* Москва: Центр исследований постиндустриального общества, 2007. 348 с.

33. Шелухін В. Суспільство у просторі трансформацій, культура у просторі суперечностей: відкриті питання Деніела Бела. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка*. Секція: «Соціологія». 2010. № 1-2. С. 93–105.

34. Тофлер Э. *Третья волна*. Москва: АСТ, 2010. 784 с.

35. Wellman B. Physical place and cyberplace: the rise of networked individualism. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2001. Vol. 25, Iss. 2. pp. 227-252. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-2427.00309.

36. Wellman B. Little Boxes, Glocalization, and Networked Individualism. *Digital Cities II: Computational and Sociological Approaches*. Ed. by M. Tanabe, P. van den Besselaar, and T. Ishida. Berlin: Springer-Verlag, 2002. P. 11-25. DOI: https://doi.org/10.1007/3-540-45636-8_2.

37. Войнова Е. О. Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії. *Політикус*: наук. журнал. 2021. № 1. С. 12–19. DOI: 10.24195/2414- 9616.2021-1.2.

38. Castells M. *The Rise of the Network Society (The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume 1).* Vol 1. 2nd Edition with a New Preface. Oxford: Wiley Blackwell Publ., 2010. 594 p. DOI: 10.1002/9781444319514.

39. Castells M. Materials for an exploratory theory of net- work society. *The British Journal of Sociology*, 2000, no. 51. P. 5–24. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2000.00005.x.

40. Guadagno E. R., Guttieri K. Fake News and Information Warfare: An Exam[nation of the Political and Psycological Proccesses from the Digital Sphere to the Real World. *Handbook of Research on Deception, Fake News, and Misinformation.* Online IGI Global, 2019. P. 167–191. DOI: http://10.4018/978-1-5225-8535-0.ch011.

41. Kaun A., Kyriakidou M., Uldam J. Political Agency at the Digital Crossroads? *Media and Communication*. 2016. Vol. 4, Iss. 4. P. 1–7. DOI: http://dx.doi.org/10.17645/mac.v4i4.690.

42. Van Dijk J. *The network society.* Third edition, London: SAGE Publications Ltd, 2012. 336 p.

43. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление. *Вопросы философии*. 2008. № 7. С. 61-75.

44. Войнова Е. О. Електронна демократія: трансформація осмислення. *Політичне життя*. 2020.№ 4. С. 21-29. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2020.4.3.

45. Электронная демократия: какие инструменты эффективнее всего работают в Украине. *UA TV*. 2019. 24 окт. URL: https://rus.uatv.ua/elektronnaya-demokratiya-kakie-instrumenty-effektivnee-vsego-rabotayut-v-ukraine/ (дата звернення: 10.10.2021).

46. Грицяк Н. В., Соловйов С. Г. *Електронна демократія*. Навч. посібник. Київ: НАДУ, 2015. 67 с.

47. Jafarkarimi H, Sim A,; Saadatdoost R, Mei Hee Jee. The Impact of ICT on Reinforcing Citizens' Role in Government Decision Making. *International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering*. 2014. Vol. 4. Iss. 1.

ISSN 2250-2459, ISO 9001:2008 URL: https://ijetae.com/files/Volume4Issue1/IJETAE_0114_109.pdf (Last accessed: 05.10.2021).

48. Manazir Sharique H. Why the UN's e-government survey in India needs to better understand the idea of digital inclusion. *London School of Economics - South Asia Blog*. 2019. 5 March. URL: https://blogs.lse.ac.uk/southasia/2019/03/05/why-the-uns-e-government-survey-in-india-needs-to-better-understand-the-idea-of-digital-inclusion/(Last accessed: 06.10.2021).

49. Линде А. Н. Делиберативная демократия как направление в современной теории демократии: анализ основных подходов. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право.* 2015. Т. 8. № 1. С. 52-58.

50. Menke M. E-Democracy How to Participate in Politics Digitally. *The New Federalist.* 2020. 15 July. URL: https://www.thenewfederalist.eu/e-democracy-how-to-participate-in-politics-digitally?lang=fr (Last accessed: 06.10.2021).

51. Chadwick A. E-democracy. *Encyclopeadia Britannica*. URL: https://www.britannica.com/topic/e-democracy (Last accessed: 11.10.2021).

52. E-Democracy. *Vikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/E-democracy#:~:text=E%2Ddemocracy%20(a%20combination%20of,in%20political%20and%20governance%20processes (Last accessed: 06.10.2021).

53. Hacker, K. L., & van Dijk, J. (Eds.) *Digital democracy: Issues of theory and practice*. London: Sage, 2000. 240 p. DOI:http://dx.doi.org/10.4135/9781446218891.

54. Coleman, S., & Norris, D. *A new agenda for e-democracy*. Oxford Internet Institute, Forum Discussion Paper. 2005. No. 4, January. DOI: 10.2139/ssrn.1325255. URL: https://www.oii.ox.ac.uk/archive/downloads/publications/FD4.pdf (Last accessed: 10.10.2021).

55. Päivärinta, T., Sæbø Ø. Models of E-democracy. *Communications of the Association for Information Systems.* 2006. *17*(Article 37). pp. 818–840. DOI: 10.17705/1CAIS.01737. URL: http://aisel.aisnet.org/cais/vol17/iss1/37 (Last accessed: 10.10.2021).

56. van Dijk Jan, Hacker Kenneth. *Internet and Democracy in the Network Society*. New York: Routledge, 2018. 226 p. DOI: 10.4324/9781351110716.

57. Linder R., & Aichhozer G. E-Democracy: Conceptual Foundations and Recent Trends. / Eds. by E. Hennen et al. *European E-Democracy in Practice*. 2019. pp. 11- 45. DOI: 10.1007/978-3-030-27184-8_2.

58. Council of Europe. *Recommendation CM/Rec (2009)1 of the Committee of Ministers to Member States on electronic democracy (e-democracy)*. 2009.
URL: http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf (Last accessed: 10.10.2021).

59. Dutton, H. W. *Society on the line: Information politics in the digital age*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 416 p.

60. Bohman J. Expanding dialogue: The Internet, the public sphere and prospects for transnational democracy. *Sociological Review.* 2004. Vol. 52. PP. 131–155. DOI: 10.1111/j.1467-954X.2004.00477.x

61. Porotsky, S. How Social Media Stole an Election: An Examination of the Bilateral Assault on the Democratic System. *Academia*. 2018. 18 Nov. URL: https://www.academia.edu/32532979/How_Social_Media_Stole_an_Election_An_Examination_of_the_Bilateral_Assault_on_the_Democratic_System. (Last accessed 08.10.2021).

62. Tenove, C., Buffie, J., McKay S., & Moscrop, D. *Digital Threats to Democratic Elections: How Foreign Actors Use Digital Techniques to Undermine Democracy*. Centre for the Study of Democratic Institutions of the University of British Columbia, 2018. 76 p.

63. Костирєв А. Г. Роль засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства. … дис. канд. політ. наук. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. 2003. 206 с.

64. Meijer, A. Algoritmization and the key to building citizen trust. *Ultrecht University News.* 2020. 13 Feb. URL: https://www.uu.nl/en/news/algoritmization-and-the-key-to-building-citizen-trust (Last accessed: 12.10.2021).

65. Leslie D. *Understanding artificial intelligence ethics and safety: A guide for the responsible design and implementation of AI systems in the public sector*. The Alan Turing Institute, 2019. 97 p. DOI: 10.5281/zenodo.3240529.

РОЗДІЛ 2
ЕВОЛЮЦІЯ, ТИПИ, ФУНКЦІЇ, ФОРМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Становлення та розвиток електронної демократії

Констатуючи, що електронна демократія народилась як результат застосування онлайн-інструментарію у процесі політичної комунікації та партисипації, не слід вважати, що Всесвітня павутина, ніби Всесвіт, з'явилась з нічого внаслідок якогось «великого інформаційного вибуху», пов'язаного з появою Інтернету. Ще у прадавні часи люди обмінювалися політичною інформацією за допомогою усної мови. Саме ця унікальна здатність, за Аристотелем, стала головною умовою появи держави як вищої форми соціальної взаємодії та суспільної організації. При цьому розвиток політичної організації нерозривно пов'язаний з вдосконаленням засобів комунікації. Соціолог Д. Лернер писав, що люди, які живуть разом у соціальній та політичній групі – спільному «полісі» – розвивають особливі моделі та шляхи розповсюдження інформації, так само як вони розвивають особливі моделі та шляхи розповсюдження інших товарів. Комунікаційні системи, що вони утворюють, є продуктами їхніх соціальних систем і віддзеркалюють соціальні цінності, дії та потреби цього суспільства [1, p. 74-77]. Таким чином, кожне суспільство формує свою комунікаційну систему, яка відповідає його потребам.

Відтак, і електрона демократія не може постати як продукт штучного впровадження сучасних ІКТ у процеси політичної комунікації та партисипації, бо вона є результатом дії цілого комплексу взаємопов'язаних технологічних і соціально-політичних трансформацій. Авторка виходить з того, що електронна демократія виступає як підсистема політичної комунікації та партисипації, яка є складовою політичної та врешті-решт загальної соціальної системи мережевого суспільства.

Системний підхід вимагає починати досліджувати це явище з вивчення передумов його виникнення та закономірностей еволюції. При цьому слід

мати на увазі, що, як зазначив І. де Сола Пул, темп нововведень в засобах комунікації постійно зростає (мова – 500 тис. років, письмо – 4 тис., друкарський верстат – 500, телефон – 100, радіо –50, телебачення і комп'ютер – 25, супутники зв'язку – 10 років і т.д.). Американський вчений бачить в цьому головну причину соціальних потрясінь, які пригортають увагу до комунікаційного сектору [2, p. 12-15]. Цікаво, що наведені дані про розвиток комунікації та засобів масової інформації помітно корелюються з відомими схемами періодизації суспільно-політичного розвитку людства. Це зайвий раз підкреслює їх постійний діалектичний зв'язок.

Усвідомлюючи, що динаміка розвитку комунікації від усної мови до письма і друку мала суттєвий вплив на перебіг політичних процесів, зокрема на усвідомлення та утвердження демократичних цінностей, чому була приділена певна увага у попередньому розділі, дисертанка, аби не піддатися спокусі «осягнути неосяжне», вважає доцільним прийняти за точку відліку еволюції електронної демократії появу власне електронних засобів масової інформації. При цьому в якості вихідного аргументу приймається авторитетне твердження Р.-Ж. Шварценберга, що політична комунікація через засоби інформації здійснюється через: а) друковані засоби (преса, книжки, плакати тощо.); б) електронні засоби (радіо, телебачення тощо) [3, с. 174-175].

Технологічною основою електронної комунікації є обмін інформацією за допомогою електромагнітних хвиль. Спираючись на інформаційно-детерміністський підхід, еволюцію електронної демократії можна поділити на: 1) підготовчий період, у якому виділяються радіо та телевізійний етапи політичного інформування; 2) сучасний Інтернет-період, який включає етап розвитку політичної комунікації за допомогою комп'ютерного обладнання з доступом до локальних мереж та Інтернету; етап залучення громадян до політичної участі через Веб 2.0-мережі, які пов'язують користувачів персональних комп'ютерів; етап мобільної мережевої політичної активності через смартфони та андроїди; 3) прийдешній період, перспективи якого відкриває використання штучного інтелекту у політичних процесах.

Перший етап підготовчого періоду розпочався наприкінці XIX століття з винаходом радіо як засобу передачі на відстань сигналів за допомогою електромагнітних хвиль. Теоретичну основу радіо заклав англійський вчений М. Фарадей, який у 1830-ті роки власне і довів існування електромагнітних хвиль.

З середини 1930 років радіо стало «центральним засобом» інформації у США. У двох з трьох будинків були радіоприймачі, 4 національні та 20 регіональних мереж забезпечували програми по всій Америці 24 години на добу. У 1941 році у США було продано 13 мільйонів радіоприймачів [4, p. 124]. 1930-50-ті роки стали «золотий віком» радіо у США, у Європі він продовжився до початку 1960-х років, а у СРСР до початку 1970-х. Саме на цьому етапі з'являються паростки тих тенденцій та проблем, які у майбутньому вплинуть на формування електронної демократії.

По-перше, радіо почало активно використовуватись державними лідерами як засіб політичної інформації та водночас політичної маніпуляції. У 1934 році король Георг V вперше оголосив по радіо своє Різдвяне послання. Саме тоді британці вперше наживо почули голос свого правителя, який на емоційному рівні прагнув створити відчуття єдності у підданих «імперії, над якою ніколи не заходить Сонце». Ці прийоми «гри на глибинних емоціях» стануть широко використовувати політичні лідери в Інтернет-епоху.

По-друге, радіо постало як потужний інструмент у передвиборчій боротьбі. У 1936 році на президентських виборах Франклін Рузвельт використовував радіо більш ефективно, ніж Альф Лендон, при цьому обидві партії витратили на радіо рекордні 2 мільйони доларів. [4, p. 132].

По-третє, стала наявною дилема, яка, за словами Дж. Харлесса, завжди стоїть перед ЗМІ та пов'язана з тим, що мас-медіа поєднують функції підприємства, яке заробляє гроші, та інституту, що має задовольняти потреби суспільства у комунікації [5, p. 30-31]. Вже починаючи з 1930-х років рекламні агенції стали переводити гроші з газет на радіо, оскільки довіра громадськості до друкованих ЗМІ знижувалася, але посилювалася до радіо. Означене

протиріччя між комерційними інтересами та соціально-відповідальним призначенням ЗМІ, на якому наполягають прибічники нормативно-ціннісного підходу, на кожному етапі розвитку електронних засобів комунікації буде виявляти себе все сильніше.

По-четверте, у цей період проявила себе й інша ключова проблема електронної демократії – суперечність між вільною думкою, яка завдяки можливостям електронних медіа отримує широку підтримку публіки, та інтересами національної безпеки, які відстоює уряд. У 1942 урядом США році був створений «Голос Америки» для трансляції пропаганди за кордоном. Радіо Збройних Сил створило всесвітню мережу радіостанцій для обслуговуючого персоналу і стало Радіомережею Збройних Сил (АРС) з 306 станціями.

По-п’яте, – це панування розважального контенту, яке в онлайн-епоху призведе до появи так званої «грайливої демократії». Не дивлячись на те, що електронні медіа, починаючи з «золотого віку» радіо, постали як головний постачальник політичних новин, музика і у ті часи залишалася домінуючим вмістом радіо, займаючи 50% усіх програм [4, p. 43].

По-шосте, «золотому віку» радіо електронна демократія завдячує нормативному закріпленню такого ключового маркеру демократії як плюралізм, котрий описав ще Платон. У 1941 році у США було прийняте федеральне «правило Мейфлауера», котре забороняло радіостанціям публікувати лише одну точку зору. Це правило пізніше стало відомим як доктрина справедливості.

По-сьоме, і, мабуть, головне – саме у цей період радіо, завдяки можливості емоційної подачі інформації, яка відрізняє її від преси, продемонструвало свій величезний вплив не тільки на думки, але й на спонтанну поведінку людей. 30 жовтня 1938 року у прямому етері CBS транслювався радіоспектакль «Війна світів» за твором фантаста Герберта Велса. Режисер постановки придумав включити до радіопостанови «живі випуски новин». Від цього прийому спектакль став нагадувати репортаж з

місця подій, що викликало паніку у слухачів, які повірили у реальність вторгнення марсіан. Передачу транслювали від 20 до 21 години. І ця година етеру назавжди перевернула представлення про радіо в умах мільйонів слухачів. Легенда про радіоп'єсу «Війна світів» з роками розрослася, і викликаний нею фурор до цих пір обговорюється, бо те, що сталося, спричинило нескінчену стурбованість з приводу впливу електронних медіа на життя суспільства [6, с. 118-120].

Означений феномен спричинив сплеск інтересу до біхевіоральних досліджень впливу радіо на поведінку аудиторії, у першу чергу електоральну. Серед них на особливу увагу заслуговують описані у підрозділі 1.2 напрацювання К. Ховланда і П. Лазарсфельд, котрі заклали підвалини методиці емпіричного визначення ефекту впливу електронних медіа на політичну активність громадян. Але, як було зазначено, висновки цих досліджень пройшли шлях від палкого захоплення радіо як інструментом політичного впливу та його інформаційними можливостями як засобом демократизації до суцільного скепсису та звинувачень у сприянні встановленні тоталітаризму. У цей самий час були здійснені також перші спроби вивести формулу, яка б дозволила з математичною точністю вимірювати цінність комунікаційних мереж. Так, закон, сформульований у 1930-х роках засновником американської Національної радіомовної компанії США (NBC) Д. Сарновим, проголошував, що цінність радіомережі зростає пропорційно кількості слухачів [7].

Цікаво, що саме Сарнов став одним з рушіїв технологічного розвитку другого етапу підготовчого періоду еволюції електронної демократії, котрий пов'язаний з розповсюдженням телебачення. Хоча можливим прообразом телебачення міг стати пристрій, проект якого було розроблено ще 1726 року у Голландії, але перший патент на технологію електронної передачі зображення, котра використовується до сьогодні, отримав 25 липня 1907 професор Петербурзького технологічного інституту Б. Розінг. 19 травня 1929 року американський експериментатор У. Санабрія вперше використовував

для передачі зображення і звуку один діапазон радіохвиль. Цю подію можна вважати початком сучасного телебачення. Але предикат «електронна» веде свій початок від іншої події. Першою в історії передачею рухомого зображення за допомогою електронно-променевої трубки вважається передача, здійснена приладом під назвою «радіотелефот» 26 липня 1928 року у Ташкенті винахідниками Б. П. Грабовським та І. Ф. Белянським. [8].

З другої половини XX століття телебачення стало найвпливовішим засобом масової інформації та відіграє ключову роль у формуванні громадської думки, почавши поступатися цією нішею Інтернету лише у середині 2010-х років. З середини 80-х років у США телебачення стало основним джерелом новин для 62% американців, газети – для 56 %, радіо для 13 %, журнали для 9 %, а пряме міжособистісне спілкування – тільки для 1% (сума більше 100 %, тому що можна було називати більше одного джерела) [9, с. 234]. На початку 90-х років XX ст. середня сім'я у складі трьох і більше осіб приділяла перегляду передач 60 годин на тиждень. У розвинених країнах телебачення зайшло практично у кожну оселю. До 2013 79 % домогосподарств по усьому світу мали хоча б один телевізійний приймач [10].

Технологічні можливості телебачення змінили методи політичної комунікації. Починаючи з 70-х років XX століття, жодна політична організація і жоден політичний діяч вже не могли бути успішними у громадській політиці без доступу до телевізійного етеру, тому левова частина передвиборчих бюджетів вже витрачалась на використання телебачення. Завдяки особливим властивостям телебачення відбулася персоніфікація політики. Політичні лідери почали шукати нові шляхи спілкування з телебаченням та пресою, прагнули опанувати секрети та закони телевізійної публіцистики. Виникла нова сфера діяльності політиків – робота із засобами масової інформації, і, насамперед, із найсучаснішим і ефективним засобом – телебаченням. Вони стали влаштовувати прес-конференції у прямому ефірі, телезустрічі, інтерв'ю, бесіди у студії. На цьому етапі у демократичних країнах з'явилась нова форма конкурентної передвиборчої боротьби –

телевізійні дебати. Політику, аби стати лідером, вже стало не потрібно «заводити» натовп на площах, на перший план вийшло вміння вдало поводити себе перед телекамерою. У деяких випадках телеканали, які мали різні ідейно-політичні орієнтації, під час виборів фактично стали виконувати функції політичних партій. Масові політичні партії поступилися популярністю телевізійним партіям. Крім того, з появою ефекту інтерактивності, що забезпечує «петлю зворотного зв'язку» між громадською думкою та політичними акторами, у телебачення з’явилися певні можливості, що дозволили впливати на політичний процес на всіх його етапах, від етапу вироблення та прийняття рішення до контролю за його виконанням [11, с. 74].

Саме можливості телебачення створили умови для сутнісних трансформацій у демократичній системі поділу влади, перетворюючи мас-медіа на «четверту владу». Сукупність означених явищ у цілому навіть отримало назву «теледемократія». Перспективи «теледемократії» у 1980-х роках оцінювались вельми позитивно [12]. Так, наприклад, Б. Барбер очікував підвищення рівності в доступі до інформації, більш активної участі громадськості у дебатах, а також стимулювання електронних опитувань та голосування [13, p. 26]. На підтвердження цієї гіпотези С. Соловйов наводить приклад, коли американські дослідники Т. Беккер, К. Артертон та С. Слетер здійснили експеримент із залучення громадян до обговорення рішень міської влади. Для цього вони застосовували наявні на той час технічні ресурси – кабельні та супутникові телемережі. А дослідник Р. Холландер у книзі «Відеодемократія» у 1985 році констатував, що нова технологія робить можливість прямої демократії справді ймовірною [14].

Але у цей самий час прибічники нормативно-аксіологічного підходу звернули увагу на постійне зростання у телевізійному просторі потуги таких негативних чинників, як, по-перше, контроль з боку державної бюрократії та, по-друге, вплив великого капіталу, котрі несуть у собі загрозу головній демократичній цінності – свободі слова. Коментуючи перший чинник, Дж. Кін наголосив: «У серцевині всіх демократичних режимів нині

знаходяться зерна деспотизму… Головними інструментами обмеження свободи, а відтак і звуження інформаційного поля з боку держави, виступають: надзвичайні повноваження, військова таємниця, політична брехня, реклама держави, корпоративність [15, с. 67, 76]. Проаналізувавши другий чинник, Г. Шиллер ще на початку 1980-х років виділив чотири тенденції у розвитку ЗМІ (телебачення), що діють за умов ринкового лібералізму: монополізація, інтернаціоналізація (глобалізація), уніфікація та комерціалізація. Це все веде до того, що багато людей, які не мають привілейованого становища у суспільному житті все менше матимуть справу з політичними та культурними повідомленнями ЗМІ. Такі люди вилучаються з політичного життя держави та стають цілком аполітичними. Ними легко можуть маніпулювати різні сили, що володіють ЗМІ, тому що такі люди не приєднані до інформаційних мереж і не використовують інших каналів як джерело знань, щоб отримувати політичну інформацію і брати участь у політичних дискусіях. Це також призводить до того, що ЗМІ, котрі стоять на службі розваг, зміцнюють норми й цінності існуючої суспільної системи влади, зацікавленої у непідготовленості людей до політичної діяльності. Саме ці люди і складають ту більшість, яка культивує у суспільстві повзучу аполітичність. Інші, навпаки, дуже глибоко інтегровані в політичне життя; займаючи привілейоване становище в суспільстві, вони беруть участь у політичних дебатах в клубах, партіях, об’єднаннях, читають газети і книги, розуміють, як використовувати радіо та телебачення, щоб стати політично інформованою людиною. Таким чином, комерціалізація призводить до нерівності у можливостях доступу до політичної інформації [16, с. 156-173].

Ці та інші подібні критичні умовиводи мали ключове значення для постановки нагальної мети електронної демократії, котру, як було зазначено у підрозділі 1.3, відповідний Регламент ЄС сформулював як «демократизація демократії». Чергові сподівання щодо відродження демократичних цінностей були пов’язані з появою Інтернету та перспективами його використання як нового засобу політичної комунікації. Наприклад, Г. Рейнголд саме на

перспективи «віртуальної спільноти» покладав надію повернути у політичне життя демократичний досвід громади, втрачений у процесах модернізації [17, p. 114].

Дійсно, розвиток Інтернету наприкінці 1980-х років ознаменував собою початок нового періоду в еволюції електронної демократії. Хоча витоки комп'ютерної ери сягають ще 1950-х років, та пов'язані з розробками комп'ютерів та появою наукових і прикладних концепцій глобальних обчислювальних мереж. Ці стартапи народились майже одночасно у різних країнах, в першу чергу в наукових і військових лабораторіях США, Великобританії та Франції. 2 вересня 1969 року групі вчених під керівництвом Л. Клейнрока вдалося встановити канал передачі даних з одного комп'ютера на інший через кабель [18]. Цей момент вважається початком ери Інтернету. Але ще більше десяти років обмін інформацією між комп'ютерами залишався прерогативою вузького кола фахівців, переважно військових та науково-технічних кадрів. Відтак, відлік першого етапу розвитку електронної демократії в Інтернет-епоху доцільно починати з 1980-х років, коли персональні комп'ютери (ПК) з'явились у приватному користуванні, що породило масовий попит на електронні мережі (якому передувала ручна передача носіїв). Ще у середині 1990-х років Інтернет здавався чимось особливим, що доступне тільки просунутим вундеркіндам, але від початку XXI століття він став частиною повсякденного життя. Люди інтегрували Інтернет як спосіб комунікації у своє рутинне буття. Згідно з результатами щорічного глобального дослідження стану цифрової сфери (Digital 2022 Global Overview Report), які на початку 2022 року опублікували креативна агенція We Are Social та сервіс для SMM Hootsuite, 62,5% населення нашої планети використовують Інтернет – число юзерів за 2021 рік збільшилося на 192 млн. (4%) і становило 4,95 млрд. осіб [19]. Інтернет надав користувачам можливість звернутися до необмеженої кількості людей прямо і адресно та, до того ж, з індивідуальним підходом. При цьому питомі витрати були значно знижені та стали доступними практично кожному. Дослідження М. Кастельса

і Б. Велмана, довели, що Інтернет спричинив глибокі зрушення у суспільних структурах. ПК, підключені до Інтернету, створили матеріальну базу для зародження нових форм політичної комунікації та партисипації, які продовжують розширюватися світом. Цей етап такі автори як В. Гібсон та М. Хаген назвали «кібердемократією» [20]. Пришвидшення і здешевшення процесу обміну інформацією та розширення простору політичної комунікації, які відбулись завдяки розвитку Інтернету, на цьому етапі розцінювались як чинники, що сприяють зростанню потенціалу деліберативної демократії. Інтернет став не тільки інструментом пошуку політичної інформації, але й засобом обміну порадами і помічником у прийнятті рішень у політичній сфері. І хоча не всі використовували його у такий спосіб, але загальна тенденція уявлялась наочною. Як зазначив М. Хаген, кібердемократія уможливила децентралізовану, самокеровану форму правління, виступаючи проти зловживання державі владою (цензура, вторгнення в приватне життя тощо) [20].

Другий етап розвитку е-демократії в рамках Інтернет-періоду пов’язаний з розвитком онлайн-мереж, які функціонують на основі Веб 2.0 програмного забезпечення. Якщо поштова мережа (e-mail) є спрямованою адресною мережею, то соціальна мережа, організована за допомогою програмного забезпечення, зазвичай є ненаправленою мережею користувачів («друзів», фолоуверів), котра має безмасштабний характер.

Першою найбільш розгалуженою онлайн-мережею такого типу у світі став Facebook. Він був заснований 4 лютого 2004 студентом Гарвардського університету М. Цукербергом та його сусідами по кімнаті. З тих пір мережа Facebook демонструє небачені темпи зростання. Щохвилини до Facebook приєднуються 400 нових користувачів. Станом на 30 вересня 2021 року Facebook мав 2,91 мільярда активних користувачів на місяць (MAU) та у середньому 1,93 мільярди активних користувачів на день (DAU) [21]. Інший різновид соціальних медіа – глобальна мережа Twitter –фактично являє собою розгалужену сукупність мікроблогів. Створений Дж. Дорсі у 2006 році,

«Twitter» незабаром завоював популярність по всьому світу. 21 березня 2006 року, все почалося з одного єдиного твіту, а статистика за 2022 рік показує, що у Twitter 1,3 мільярда акаунтів. Twitter має 330 мільйонів активних користувачів на місяць (MAU). Щодня вирушає 500 мільйонів твітів [22]. Загалом, як вказано у Digital 2022: Global Overview Report, кількість користувачів соціальних онлайн-мереж протягом 2021 року зросла більш ніж на 10% і на початок 2022 року становила понад 4,62 млрд. осіб – це 58,4% від загальної чисельності населення світу [23].

Результати кількох біхевіоральних емпіричних досліджень, проведених наприкінці першої декади XXI століття дослідницьким центром Pew Internet Research Center, показали, що вплив соціальних медіа на процеси соціальної комунікації та партисипації обумовлений кількома чинниками. По-перше, онлайн-комунікація збільшує рівень довіри між комунікаторами. По-друге, користувачі онлайн-мереж мають більш тісні стосунки з оточенням, в тому числі в рамках традиційних ідентичностей. По-третє, вони отримують більшу соціальну підтримку. По-четверте, вони є більш активними учасниками соціального конструювання та соціального життя взагалі [24].

Розвиток можливостей політичної комунікації та партисипації через Twitter і Facebook спричинив зростання впливу цих соціальних медіа на процеси демократизації. Недарма сплеск політичної активності громадян Молдови у 2009 році назвали «Twitter-революцією». Соціальні медіа також відігравали величезну роль у поширенні інформації під час піку так званої «арабської весни» 2011 року. Єгиптяни використовували Facebook, Twitter і YouTube як засоби спілкування та організації демонстрацій та мітингів. «Ми його фейсбукнули!» – так коментували учасники цих подій повалення президента Хосні Мубарака. Статистика свідчить, що за цей час кількість твітів з Єгипту зросла з 2300 до 230 000 на день, а 23 найкращих відео протесту мали приблизно 5,5 мільйона переглядів [25, p. 34-36]. Ці факти, як і приклади задіяння соціальних медіа для організації масових протестів у Києві в 2013-2014 роках, про які мова піде у наступному розділі, свідчать, що на цьому

етапі соціальні медіа надали імпульс для заміни застарілих структур суспільної ієрархії, в тому числі політичних, новими демократичними формами соціальної організації. «Бачення «нової демократії» на рубежі століть пов'язане з очікуванням розширення участі в демократичних процесах за допомогою Інтернет-підтримуваних засобів, – зазначив ван Дейк. – Популярні технології «Веб 2.0», або соціальні медіа, передвіщають збільшення участі громадян у виробленні політики та демократичному житті у різноманітних нових форматах» [26, p. 50].

Аналізуючи означений етап еволюції електронної демократії, слід зазначити, що поява наприкінці XX століття нового каналу комунікації – Інтернету – спочатку сприймалася лише як черговий етап розвитку суспільства масової інформації з усіма його принадами і вадами. Але технологічні та соціальні процеси, які набули розвитку за майже два десятиліття XXI століття та пов'язані з розгортанням в Інтернет-просторі такого сегменту як соціальні медіа, змусили науковців змінити цю точку зору. «Цифрові мережі здійснили масований позитивний вплив на вартість та поширення інформації, легкість і діапазон публічних виступів громадян, а також швидкість і масштаби групової координації», – зазначив К. Ширки [27]. При цьому кардинальні зміни в інформаційному просторі, спричинені розвитком соціальних медіа значною мірою реформують систему розподілу влади, яку вже охрестили постполітичною. «Неформальні мережі підривають монополію традиційної бюрократії, – наголосив Джозеф Най. – Прискорений хід часу, обумовлений наявністю Інтернету, означає, що всі уряди матимуть менше контролю над своїми планами дій. У політичних лідерів буде менше ступенів свободи, так як їм доведеться швидко реагувати на події, та їм доведеться конкурувати зі зростаючим числом і різноманітністю акторів для того, щоб бути почутими» [28].

Наприкінці першої декади XXI ст. М. Кастельс проголосив: «Приходить кінець уявленням про демократію, яка полягає в тому, що кожні чотири роки ви голосуєте на виборах, результат яких визначається ЗМІ, контролем влади і

великих бізнес-корпорацій. Зараз ми просунулися вперед, але у нас немає демократії, адекватної століттю Інтернету. Або демократичні інститути відкриваються для широкої публіки і стають більш прозорими, або суспільство чекають серйозні конфлікти і навіть насильство» [29].

Спираючись на наведені дані та висновки авторитетних вчених, можна констатувати, що на початку XXI століття соціальні медіа активізували процес формування громадянського суспільства та інтенсифікували його функціонування, вони також змінили усталені уявлення про демократію, які були сформовані в рамках класичної ліберальної моделі. Слід наголосити, що саме цей етап у розвитку електронної демократії доцільно назвати «мережевою демократією».

Черговим етапом у розвитку електронної демократії, котрий розгорнувся у межах сучасного Інтернет-періоду, можна вважати так звану «мобільну, або стільникову революцію». За даними Digital 2022 Global Overview Report, більше 67,1% людей планети на початок 2022 року користувалися мобільними телефонами. За 2021 рік цей показник збільшився на 1,8% – користувачами мобільного (стільникового) зв'язку стали ще 95 мільйонів унікальних абонентів, а їх загальна кількість до початку 2022 року досягла 5,31 млрд. З 2017 і до 2020 року число входів в Інтернет за допомогою мобільних гаджетів перевищувало кількість входів з ПК, але у 2021 році цей показник фактично зрівнявся [23].

Використання смартфонів для спілкування у Всесвітній мережі не тільки зробило комунікацію насправді всюдисущою, але й відкрило нові форми партисипації завдяки використанню різноманітних додатків. Так, наприклад, мобільний застосунок «Дія» став в Україні першим кроком в реалізації анонсованого урядом проєкту «Держава у смартфоні».

Розповсюдження мобільних гаджетів призвело також до зміни рейтингів популярності та рівня впливовості соціальних медіа. Нові платформи онлайн-комунікації почали поступово відвойовувати позиції у визнаних лідерів попереднього етапу. У 2021 році онлайн-месенжер WhatsApp

очолив світові рейтинги популярності, його назвали своєю улюбленою соцмережею 15,7% користувачів Інтернету в усьому світі, мережа налічує 2 млрд. осіб. За своєю популярністю Instagram заняв друге місце (14,8%), обігнавши Facebook (14,5%), хоча він і мав меншу кількість користувачів – 1,3 млрд. осіб. WeChat за популярністю розташувався на четвертому місці. Хоча TikTok набрав за популярністю всього 4,3% від загального числа голосів, однак за останні три місяці 2021 року кількість людей, котрі назвали його в якості своєї улюбленої соціальної платформи, зросла на 71%. Стартувавши у Китаї у вересні 2016 року, він набув глобального розповсюдження протягом останніх п’яти років. За даними App Annie, мобільний додаток TikTok став найбільш заватажуваним у 2021 році. Статистика TikTok показує, що у 2021 році на цій платформі вже було 732 млн. користувачів по всьому світу. Паралельно зростає популярність онлайн-платформи Telegram. Кількість щомісячних активних цього сервісу, який поєднує у собі функції месенджеру та соціальних медіа, у 2021 році вже становила близько 550 млн. осіб [23, 30]. Динаміка статистичних даних відбивається і на динаміці змін щодо впливу окремих онлайн-платформ на політичні процеси. Так, наприклад, під час масових протестів у Білорусі у 2020 році саме Telegram-канал Nexta став не тільки головним засобом політичної комунікації, але й ефективним інструментом координації дій активістів з табору демократичної опозиції.

Але тут слід зазначити, що саме у цьому контексті соціальні медіа піддаються критиці як шкідливі для демократії. За словами Р. Дейберта, «Світ соціальних медіа є більш сприятливим для екстремальних, емоційно насичених і розділяючих типів контенту, ніж для спокійних, принципових міркувань, конкуруючих або складних наративів» [31, p. 33]. Побідні позиції відображають точку зору прихильників нормативно-ціннісного підходу.

Застосування методології цього підходу до визначення етапів розвитку електронної демократії в межах Інтернет-періоду призводить до висновків, відмінних від тих, які спираються на інструменталістську методологію

інформаційно-технологічного детермінізму. Нормативно ціннісний підхід дозволяє виділити два основні етапи в оцінці електронної демократії.

Перший – з кінця 1990-х років і до 2016 року – характеризується оптимізмом по відношенню до потенціалу електронної демократії у її широкому розумінні. Домінуючу позицію на цьому етапі, ілюструє твердження І. Цукермана: «Завдяки новим технологіям, слово більше не контролюється тими, хто володіє засобами друку і тиражування, а також урядами країн, які обмежують свободу думок і спілкування. Тепер кожен може взяти у свої руки владу преси. Кожен може розповідати свої історії всьому світу. Ми прагнемо звести мости через пропасти, які роз'єднують людей, щоб краще зрозуміти один одного. Ми прагнемо працювати разом більш ефективно і діяти з більшою силою. Ми віримо у силу прямого контакту. В особистісні, політичні та потужні узи між окремими людьми з різних частин світу» [32, p. 72].

На цьому етапі народжується тлумачення соціальних медіа як «п'ятой влади», яка є опорою демократії за умов мережевого суспільства. «П'ята влада» – це не якийсь ідеальний механізм, за допомогою якого можна ділитися і викривати правду чи формувати політику, – стверджують автори цієї дефініції. – Так само, як і у «четвертій владі» – традиційних ЗМІ – упередженості, корупція та фейкові новини обов'язково з'являться. Єдина різниця між «четвертою владою» і «п'ятою владою» – це не ідеалізм, прагматизм чи істина – це те, що будь-хто може стати впливовим» [33, p. 12]. У цих тезах явно відчуваються ті лібертаріанські орієнтири демократії, які були сформульовані свого часу Дж. Міллєм та Дж. Дьюї, та знайшли своє втілення у такій властивості е-демократії як персоналізація політичної участі.

Другий етап – з 2016 року і по цей час – відзначається скептицизмом і навіть песимізмом. Як було зазначено у попередньому розділі, після Brexit та обрання Трампа президентом США хвалебні демократичні оди соціальним медіа змінилися твердженнями про те, що «соціальні медіа крадуть вибори» [34]. Наприкінці другої декади XXI століття з'являється все більше

емпіричних досліджень, які намагаються навести свідчення щодо згубного впливу використання онлайн-мереж на демократичні процеси. Поширюються звинувачення соціальних медіа у дедалі більшому забрудненні інформаційної екосистеми мовою ненависті, у формуванні надмірної індивідуалізації, руйнуванні традиційних ідентичностей, поляризації суспільства та сприянні анти-демократичному популізму та авторитаризму. Крім того, дослідники вказують на зростання таких загроз процедурам е-демократії як кібератаки на системи та бази даних; цифрове втручання у вибори; цифрова дезінформація: фейкові новини та комп'ютеризована пропаганда; маніпулювання уподобаннями за допомогою великих даних та мікротаргетування; Інтернет-тролінг [35].

Близько половини експертів, які взяли участь у дискусії стосовно перспектив демократії у цифрову епоху, яка була проведена у лютому 2020 року дослідницьким центром Pew Internet Research Center, заявили, що використання онлайн-технологій здебільшого послабить основні аспекти демократії та демократичного представництва, але навіть ті, хто стояв на оптимістичній позиції, часто висловлювали занепокоєння. [36]. Очевидно, що тональність означеної дискусії різко відрізняється від наведених вище оцінок цього ж дослідницького центру, які були зроблені у 2011 році, та заперечують як корпоративістські, так і лібертаріанські перспективи електронної демократії.

Отже, як і у попередньому (підготовчому) періоді еволюції електронної демократії, пов'язаного з розвитком радіо та телебачення, у її сучасному Інтернет-періоді на першому етапі превалював оптимізм щодо оцінки нового досягнення інформаційно-комунікаційних технологій – соціальних медіа – як платформи нових можливостей для реалізації прав і свобод громадян, але на другому етапі на перший план виходить занепокоєння стосовно того, які загрози демократії з боку авторитарної державної влади або потужних глобальних Інтернет-корпорацій на кшталт Google та Facebook привнесла із собою ця інновація. Проведений аналіз періодів та етапів еволюції е-

демократії дозволяє зробити висновок, що діалектика єдності та боротьби цих суперечностей являє собою закономірність розвитку електронної демократії.

Розуміння природи цих суперечностей необхідне і для оцінки перспектив третього періоду еволюції електронної демократії. Обриси цього періоду проглядаються скрізь призму нових альтернатив, які пов'язані із залученням можливостей штучного інтелекту (artificial intellect – AI) до демократичних процесів, зокрема до процесів збору великих даних політичної інформації та прийняття політичних рішень. Тому вже є сенс вести мову про перспективи новітнього різновиду електронної демократії – AI-демократії.

Симпатики цієї інновації вказують на переваги використання штучного інтелекту у процесі вироблення та прийняття політичних рішень, яке знімає проблему раціонального вибору. Їхня аргументація, на підтвердження якої приводяться результати емпіричних досліджень, ґрунтується на тому, що AI-технології дозволяють урядовцям та місцевим чиновникам отримувати і обробляти величезні масиви запитів та інших даних, які надходять від громадян, використовуючи цифрові алгоритми. Концепція алгократії передбачає, що внаслідок прозорої алгоритмізації, чутливої до таких демократичних цінностей, як захист особистих прав і рівне ставлення, державні інституції та політичні організації повернуть довіру громадян, яка була втрачена на етапі «постдемократії» [37].

Але автори, які виходять за межі інструменталістського підходу, висловлюють серйозне занепокоєння з приводу втручання штучного інтелекту у демократичні процеси. «Успіх штучного розуму викликаний тим, що цей розум звільняє нас від розуму природного, – критично зауважує Ж. Бодрійяр. – Людина телематична призначена апарату, як і апарат йому, унаслідок їх сплетіння один з одним, заломлення одного в іншому машина робить лише те, чого від неї вимагає людина, але натомість людина виконує те, на що запрограмована машина» [38, с. 234].

У свою чергу Ю. Н. Харарі конкретизує це занепокоєння та описує уявну ситуацію, коли людина погодилась би, щоб за неї проголосував Google,

котрий знає все не тільки про об’єкт голосування, але й про вподобання суб’єкта та його фізіологічний стан. Рішення Google, які не підпадають під миттєві сплески емоцій, будуть більш вірними, тому люди будуть все більш охоче передавати йому свої права. Чим далі, тим ширшими будуть ставати бази даних, точніше статистика, досконалішими алгоритми – і вірнішими рішення. Харарі також посилається на дослідження, проведене на замовлення Facebook, яке показало, що фейсбуківський алгоритм розуміється на характерах і настроях людей краще, ніж їхні друзі, родичі та подружжя. Автора турбує те, що з результатів цього ж дослідження стає ясним, що до чергових президентських виборів у США Facebook буде обізнаний не тільки про політичні вподобання мільйонів американців, але й про те, хто з них відноситься до критичної групи виборців, які вагаються, та як їх пригорнути у той або інший бік [39, с. 396-398]. Додамо, що ця книга була опублікована у 2015 році. А вже у 2016 році до передвиборчої кампанії президента США командою Дональда Трампа була залучена компанія Cambridge Analytica, яка використовувала базу даних виборців для здійснення мікротаргетування та відтоді стала символом темної сторони соціальних мереж.

У світлі наведених фактів слід звернути увагу на прогнози Харарі, що штучний інтелект і біотехнології можуть дуже швидко перебудувати наше суспільство. У найближчі десятиліття, на думку цього футуролога, технології будуть отримувати гору над політикою, у той час як традиційна демократична політика втрачає контроль над тим, що відбувається і безсила надати нам осмислене бачення майбутнього. Одним з наслідків цієї перебудови стане відхід у минуле ліберальних звичаїв на кшталт демократичних виборів, бо ставши оракулами, яким все відомо, алгоритми Google, Facebook та інші елементарно можуть перетворитися на посередників, а потім і на правителів. Таким чином, технології XXI сторіччя можуть підірвати гуманістичну революцію, позбавивши влади людей та наділивши нею алгоритми [39, с. 439, 403].

Ці занепокоєння знаходять аналогічний відгук у експертів, які займаються біхевіоральними дослідженнями. Р. Епштейн**,** старший психолог Американського інституту поведінкових досліджень і технологій, констатує: «Станом на 2015 рік результати понад 25 національних виборів у світі визначалися пошуковою системою Google. Отже, демократія, як вона була спочатку задумана, не може пережити Великі Технології». До висновків, які вказують на появу нової соціальної ієрархії, доходить Бульбюль Гупта**,** радник-засновник Socos Labs, аналітичного центру, який розробляє штучний інтелект для максимізації людського потенціалу: «З огляду на поточний стан володіння технологіями та штучним інтелектом, я очікую, що демократія буде ще більш нерівноправною. Технології та штучний інтелект належать їхнім творцям – 1% найкращих. Відтак ними і приймаються рішення приблизно на 100% у кожному секторі суспільства, які майже не мають прозорості» [36]. Очевидно, що у цих прогнозах, навіть за лексикою, відчувається тенденція повернення до принципів платонівської та арістотелівської аристократії або до більш пізньої елітарної моделі.

Проведений ретельний аналіз еволюції електронної демократії дозволяє зробити фундаментальний висновок: якщо інтерпретації складової «електронна» у дефініції «електронна демократія» мають по суті технологічний характер та впливають на визначення етапів її розвитку, то диференціація поглядів на зміст демократії в умовах глобального розповсюдження Інтернет-технологій має аксіологічні витоки та визначає сутнісні характеристики електронної демократії. Відтак, на сучасному етапі електронна демократія повинна розглядатися не лише як інструмент політичної комунікації та партисипації, ефективність якого обумовлена розвитком ІКТ, а вже і як ціннісно спрямована форма політичної взаємодії, що сама значною мірою визначає орієнтири цього розвитку.

Саме таке розуміння було закладене Європейським комітетом з питань демократії та урядування до опублікованого у 2020 році посібника з е-демократії. «Технологія є лише стимулом, – підкреслюється у цьому

документі. – Основною метою використання технологій у сфері демократії є підтримка та зміцнення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів та поширення демократичних цінностей. Електронна демократія – це стратегія підтримки та зміцнення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів та поширення демократичних цінностей. Вона є додатковим, доповнюючим і взаємопов'язаним із традиційними процесами демократії засобом. Електронна демократія повинна поважати та впроваджувати основні свободи, права людини та права меншин, включаючи свободу інформації та доступ до неї. Вона має бути зосереджена на людині, а не на технології. Електронна демократія базується на демократичних, людських, соціальних, етичних і культурних цінностях суспільства, в якому вона реалізується. Вона покладається на довіру громадян і є можливістю здобути цю довіру. Електронна демократія стосується всіх акторів суспільства та всіх рівнів влади» [40, p. 9-10]. У контексті проведеного аналізу еволюції електронної демократії важливо підкреслити, що означена інтерпретація є суттєво розширеною порівняно з трактовкою 2009 року. Характерно також, що ціннісний підхід до формулювання вмісту е-демократії, наведений у посібнику Європейського комітету від 2020 року, за своєю суттю співпадає з позицію авторки щодо ціннісних пріоритетів е-демократії, яка була у тому ж 2020 році оприлюднена у статті «Електронна демократія: трансформація осмислення» [41]. Це підтверджує необхідність проведення дослідження типології, функцій, форм та інструментів електронної демократії з урахуванням ціннісних аспектів.

2.2. Типи електронної демократії та їх функціонування

Запропонований погляд на електронну демократію дозволяє представити її як систему, котра функціонує у суспільно-політичному середовищі, що визначається як мережеве суспільство, використовує Інтернет-технології з метою забезпечення реалізації громадянсько-політичних прав і свобод та складається з взаємопов'язаних комунікаційних, діяльнісних, структуруючих та контролюючих компонентів. При цьому

прийнятий дисертанкою ціннісно-орієнтований підхід дозволяє вдосконалити структурно-функціональне розуміння е-демократії, яке представлене у більшості емпіричних досліджень та нормативно-правових актах, розглянутих у розділі 1. Аксіологічне розуміння передбачає, що саме фундаментальні суспільні цінності в першу чергу зумовлюють цілі демократичних соціальних структур, які, у свою чергу, визначають функції, котрі ці структури мають виконувати, а у відповідності до цих функцій відповідним чином конструюються форми та задіюються інструменти електронної демократії.

Проведений у попередньому розділі аналіз теоретико-методологічної бази концепції електронної демократії доволяє виділіти три базові цінності, вибір котрих у якості пріоритетів зумовлює її цілі, конфігурацію типів та функції. Такими цінностями постають свобода, суспільне благо та справедливість. Довкола трьох базових цінностей – свободи, суспільного блага та справедливості – були сформовані відповідні концепції трьох типів демократії – ліберальної, партисипаторної та деліберативної – та обґрунтовані відповідні основні функції мас-медіа. Ці ідеальні типи демократії, які різняться своїм розумінням сутності людини та її стосунків з суспільством та державою, описані у працях Ю. Габермаса [42], Д. Гельда [43], М. Шмідта [44, p. 236-259], Р.-О. Шульце [45] та інших. Базуючись на цьому доробку, можна провести їх стислий порівняльний аналіз.

1. Ліберальний тип. Структурно-функціональна основа більшості демократичних систем у світі побудована на ключових елементах, які притаманні ліберальному типу. «Основами ліберальних суспільств є толерантність до відмінностей, повага до прав особистості та верховенство права, – зазначає Ф. Фукуяма. – Лібералізм свідомо опустив погляди політики, щоб мати на меті не «добре життя», як це визначено певною релігією, моральною доктриною чи культурною традицією, а збереження саме життя в умовах, коли населення не може дійти згоди щодо того, що таке «добре життя». Найважливішою перевагою лібералізму залишається прагматичний

аспект, який існував протягом століть: його здатність керувати різноманітністю в плюралістичних суспільствах» [46]. При цьому власне ліберальний елемент проявляється у тому, що статус громадянина та його/її приватна сфера захищені від свавільного вторгнення держави низкою фундаментальних прав. У свою чергу демократичний елемент концентрується на процесах та інститутах, які забезпечують прийняття загальнообов'язкових рішень. Політична воля демократичного утворення розуміється як результат взаємодії різноманітних, часто конкуруючих інтересів та сукупності індивідуальних уподобань виборців. Важливо також звернути увагу, що у ліберальному типі демократії політика, за аналогією до ліберальної економіки, концептуалізується як ринкова конкуренція між стратегічними акторами, такими як групи інтересів, політичні партії та еліти. А громадянин концептуалізується як споживач, чия політична участь більш-менш обмежена періодичним вираженням індивідуальних уподобань. Відтак, головною метою ліберального типу можна вважати консумізацію, тобто забезпечення прав людини, зокрема права на власність, у тому числі інтелектуальну. Особливе значення має також закріплене в основних міжнародних правових актах забезпечення реалізації права на свободу думки, коли кожна людина має право на свободу переконань та на вільне їх вираження [47, ст. 1]. Це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, отримувати та поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами [48, ст. 34], незалежно від державних кордонів [49, ст. 19] та без будь-якого втручання з боку публічної влади [50, ст. 11].

2. Партисипаторний тип. На відміну від ліберального, притаманне партисипаторному типу демократії розуміння політичної сфери виходить далеко за межі простих процедур колективного прийняття рішень. Концепція партисипаторної демократії акцентується на приматі громадянсьої участі в усіх публічних справах. Демократія участі формуються громадянами, які бажають та здатні подолати егоїстичне переслідування індивідуальних інтересів на користь орієнтації на загальне благо, яке розглядається як

цінність сама по собі. При цьому політичний процес концептуалізується як центральний засіб, за допомогою якого суспільство конституюється та усвідомлює себе як спільноту. А участь у колективному формуванні політичних рішень та їх реалізації вільними і рівними громадянами – як цілісна і невід'ємна риса життя. На державу покладаються насамперед завдання щодо гарантування права на участь у веденні державних справ, яке закріплене у ст. 21 Загальної декларації прав людини [49], ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [47], ст. 38 Конституції України [48], та сприяти більш ефективній реалізації загального та рівного виборчого права, яке проголошено у вказаних нормативно-правових актах. Партисипаторний тип сфокусований на просуванні активної громадянської позиції у широкому масштабі, яке засноване на принципі поєднання прямої та представницької демократії, а не тільки захисту прав особистості. Таким чином, його основною метою є інклюзивне залучення громадян до політичного процесу.

3. Деліберативний тип. Деліберативний тип демократії тісно пов'язаний з партисипаторним, але включає також важливі елементи ліберального типу. Замість того, щоб протиставляти індивідуальну свободу та суспільне благо, він синергетично поєднує обидві ці аксіологічні основи демократії у цінності справедливості. Вирішальним інтегративним кроком є створення досконалих умов для раціонального та справедливого публічного обговорення. В ідеалі ці умови повинні включати свободу слова, відкритість і рівність для усіх потенційних учасників і точок зору. Тому у центрі цього третього ідеального типу лежить специфічне і вимогливе розуміння умов комунікації, за яких здійснюються процеси формування суспільної волі. На відміну від партисипаторної демократії, ця процедурна орієнтація не вимагає далекосяжної попередньої суспільної угоди щодо певної форми організації соціуму чи інших істотних джерел легітимності, які забезпечують суспільне благо. Питання про те, які норми мають бути конститутивними, віднесені до процесів громадського обговорення. Р. Цагарусяну зазначає, що за умов

деліберативної демократії ідея народного суверенітету реалізується через раціональні дискусії у публічній сфері через організації громадянського суспільства та соціальні мережі, які реалізують свою комунікативну силу для впливу на систему прийняття політичних рішень [51, p. 128]. Отже, інтегративна мета деліберативного типу полягає у формуванні публічної сфери, яка забезпечує автономність політики громадян у створених власних асоціаціях. Це основоположне демократичне право гарантован у ст. 20 Загальної декларації прав людини [49], ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [47], ст. 12 Хартії основних прав Європейського Союзу [50] та ст. 36 Конституції України [48].

Спираючись на теорію політичної системи Д. Істона [52], можна констатувати, що у порівняльному плані ліберальний тип концентрується на функціях виходу для досягнення стабільності та ефективного прийняття рішень. На відміну від цього, і партисипаторний, і деліберативний типи зосереджують основну увагу на функціях входу, прагнучі «демократизувати демократію» шляхом інклюзивної участі та ціннісної комунікації у процесі висування вимог та підтримки з боку громадян. Серед основних ознак ідеальної демократії, які можна виділити на підставі аналізу теорії демократії Р. Даля, у ліберальному типі найбільше проявляються захист основних громадянських та політичних прав та забезпечення рівності у голосуванні; у партисипаторному типі на перший план виходять ефективна участь та залучення до політичного процесу; у деліберативному пріоритетами постають покращення поінформованості громадян та контролювання ними порядку денного.

Для досягнення цілей дисертаційного дослідження недостатньо просто визначити та порівняти основні функції різних типів демократії, необхідно ретельно проаналізувати ефективність їхньої реалізації в умовах мережевого суспільства.

Функціонування ліберального типу е-демократії. Розглядаючи особливості функціонування ліберального типу електронної демократії у

мережевому суспільстві, необхідно підкреслити важливість підйому нової форми спілкування, яку М. Кастельс концептуалізував як масову самокомунікацію [53, p. xxi]. З позиції пріоритетності цінності індивідуальної свободи у рамках ліберального типу демократії створення власного контенту кожним користувачем онлайн-мереж постає як абсолютно позитивна функція, яка відповідає ліберальним ідеалам особистої свободи. За словами В. Беннетта, мережева активність є виразом «персоналізованої політики», оскільки вона проводиться в рамках особистих рамок дій, що охоплюють різноманітність та включення, знижують бар'єри ідентифікації з причиною та підтверджують особисті емоції [54, p. 22-23].

Однак, насправді описана фундаторами концепції мережевого суспільства Б. Велманом та М. Кастельсом тенденція глокалізації, у рамках ліберального типу більшою мірою призводить до акцентуації такої функції е-демократії як суверенізація. «Перехід від масового суспільства до мережевого суспільства, який зумовлений розвитком Інтернету і особливо онлайн-мереж, призводить до зміни парадигми ліберальної демократії від широкого глобального універсалізму до глибокого суверенітету, – констатує А. Костирєв. – Процес суверенізації відбувається на трьох рівнях – індивідуальному, груповому та державному. На першому рівні зміна полягає в персоналізації політики, що є наслідком розвитку самокомунікації та інтерактивності учасників онлайн-мережі. На другому рівні суспільство розпадається на окремі сегменти, які називаються «фільтраційними бульбашками» або «ехокамерами». На третьому рівні відбувається подальше розширення комунікаційних бульбашок на основі культурно-цивілізаційної ідентичності. Таке розширення сприяє суверенітету держав у випадках, коли кордони бульбашок збігаються з державними кордонами» [55, p. 27]. Спираючись на ці аргументи. Авторка констатує, що суверенізація постає як ключова ціннісна функція ліберального типу е-демократії.

Водночас слід наголосити, що притаманний ліберальному типу конс'юмерізм зумовлює прагматичну позицію, що відтворює у мережевому суспільстві ті вади, які були притаманні масовому суспільству.

Функціонування паритисипаторого типу е-демократії.

Функціонування сучасної е-партисипації розгортається від відносно пасивних способів залучення, таких як онлайн-моніторинг чи інформування про події в суспільстві через соціальні медіа, а також забезпечення доступності до основних документів та прозорості процесів прийняття рішень, до більш активних та охоплюючих способів, серед яких найбільш відомим є забезпечення процедури онлайн-голосування, але не менш важливими, з аксіологічної точки зору, є такі функції як розширення комунікаційного онлайн-простору для громадських консультацій, дебатів з важливих політичних питань та спільного напрацювання політичних документів, що мають на меті забезпечення впливу громадян на прийняття важливих для суспільного блага рішень. Як вказують Р. Гібсон та М. Кантійох, різноманітні форми політичної взаємодії постійно з'являються в Інтернеті, котрі, як правило, включають все більше видів політичної діяльності в соціальних мережах, а також призводять до нових форм залучення, таких як поєднання участі в автономному режимі та онлайн [56, p. 708]. Тому дослідження партисипаторного типу е-демократії потребує внести певну структуру в різноманітні функції та форми використання ІКТ у практиці політичного залучення громадськості в рамках його розширеного тлумачення.

Оскільки е-партисипація є характерним для мережевого суспільства способом політичної участі, її функції в узагальненому вигляді можуть бути представлені у відповідності до послідовних фаз процесу політики [57, p. 55]:

1) встановлення порядку денного;

2) розробка політичного курсу;

3) прийняття політичних рішень;

4) виконання політичних настанов;

5) моніторинг та оцінка політичної діяльності.

Але ефективність реалізації цих функцій визначається специфікою мережевої комунікації в онлайн-середовищі. Дослідження ван Дейка свідчить, що лише невелика кількість рішень урядів, політичних представників та державних службовців змінилася завдяки внеску громадян у політику, який був забезпечений через електронну участь. Вчений висуває припущення, що саме форми електронної участі, які застосовуються з ініціативи громадян або неурядових організацій та розробників нових медіа є більш успішними, ніж ті, які ініціювала влада. Тому підґрунтям для прийняття ініціатив електронної участі, на його думку, є особливий погляд на демократію [58, p. 45].

Беручи до уваги оцінку ван Дейка щодо електронної участі на вказаних вище п’яти етапах циклу політики, слід констатувати, що найбільшим досягненням мережевого суспільства у контексті демократичної участі є набагато кращий доступ до політичної та урядової інформації, тобто надання, пошук та обмін інформацією між урядами та громадянами, а також державними адміністраціями, політичними представниками та громадськими організаціями. На думку Б. Барбера, основною партисипаторної демократії є «вирівнювання доступу до інформації» як один з найбільших потенціалів інтерактивних технологій, оскільки належна інформація постає головною передумовою політичного судження та активної участі індивіда у політичному процесі як відповідального громадянина [59, p. 276]. Таким чином функціональною основою будь-якої форми е-партисипації є доступ та отримання політично актуальної інформації.

Застосовуючи означені вище критерії до проведеного авторитетними дослідниками аналізу основних форм е-партисипації можна зробити висновок, що електронна участь найчастіше використовується на перших етапах політичного процесу – встановлення порядку денного та розробки політичного курсу – через онлайн-консультації щодо урядових планів, а також на етапі моніторингу та оцінки політичної діяльності влади. Встановлення порядку денного розпочинається з доступу до політично важливої інформації

та обговорення політичних питань, але поширюється на такі види діяльності, як мобілізація підтримки політичних проектів (електронна кампанія) та подання офіційних запитів до державних установ (електронні петиції). Доступ до електронної інформації має також особливе значення для громадянського моніторингу. Моніторинг з боку громадян передбачається як спосіб забезпечення підзвітності держави і є передумовою для того, щоб громадяни оскаржували чи ставили під сумнів прийняті політичні рішення. Р. Лінднер визнає ефективність функції Інтернету щодо підвищення інформаційної прозорості для розширення спілкування політичних інституцій з громадянами, а також підтримки критичного моніторингу та контролю [60, p. 518]. Контролюючий компонент спрямований на інформування громадян про діяльність владних інституцій. Роль Інтернету полягає тут головним чином у посиленні надання офіційної інформації через сайти державних та муніципальних органів влади та створення спеціальних онлайн-платформ, як наприклад український портал Є-data, задля забезпечення можливостей щодо оперативного пошуку інформації щодо прийнятих нормативно-правових актів, доходів та витрат, а також онлайн-звернень та запитів громадян і організацій. Але аналіз емпіричних досліджень щодо впливу електронної партисипації не зміг знайти жодних доказів збільшення та більш інклюзивної участі громадськості у прийнятті політичних рішень та реалізації політичних настанов [60, p. 520]. У той час як з точки зору демократії саме вплив на політичні рішення є вирішальною функцією електронної партисипації. У звіті ООН щодо електронного урядування 2016 року зазначається, що «досягнення електронної участі сьогодні більшою мірою обумовлено громадянською активністю людей, які прагнуть мати більше контролю над своїм життям» [61]. Але у той самий час люди віддаляються від активного спостереження та моніторингу політики, не кажучи вже про активні форми взаємодії, і вони не відчувають, ніби їхній голос враховується чи їхні проблеми вирішуються. Відтак, ключову проблему функціонування партисипаторного типу е-демократії розкриває питання: «За яких умов інструменти та процедури

електронної участі можуть успішно сприяти різним формам залучення громадян до процесів прийняття рішень?».

У цьому контексті варто зазначити, що вирішальним фактором, який впливає на реалізацію функцій е-партисипації, є довіра. Соціологічні опитування показують, що, з одного боку, рівень довіри до державних інституцій зростає завдяки використанню соціальних медіа у контексті громадянської партисипації [62] а, з іншого боку, – благовоління урядовців є ключовим фактором у створенні можливостей для електронної партисипації [63]. Дослідження підтвердили, що підвищення довіри відбувається у результаті позитивного досвіду щодо якості реагування уряду на вимоги громадян та корисності програм електронної участі. Зокрема, К. Ванг та М. Ван Варт показали, що залучення до політичного життя за допомогою урядових онлайн-програм, яке має на меті лише досягнення консенсусу, не підвищує довіру громадськості. Втім програми е-партисипації, через які можуть бути отримані послуги, які відповідають запитам громадськості, сприяють підвищенню довіри до уряду та адміністрацій [64]. Отже, у ціннісному контексті саме функцію встановлення довіри слід вважати ключовою для партисипаторного типу е-демократії. Реалізація цієї функції забезпечує сприйняття задекларованих урядом досягнень на шляху до суспільного блага як складових особистого щастя.

Окремо варто зупинитися на такій функції електронної участі як мобілізація громадськості. Безсумнівно, що саме завдяки е-залученню через соціальні медіа та інші онлайн-мережі зростає значення та суспільна роль так званих платформ протесту «dot.com» з політичних, гуманітарних, екологічних питань, які демонструють особливості проявів громадянської активності мережевого суспільства, що формується. Локальні протестні рухи через соціальні онлайн-мережі здатні набувати глобального характеру, повідомляти про свої вимоги та здобувати підтримку в усьому світі, наприклад рух обурених в Іспанії та Греції чи рух «Окупуй Уолл-стріт» у США. Світові економічні саміти та саміти щодо зміни клімату також регулярно

супроводжуються посередницькою онлайн-діяльністю НУО. Вражаючим прикладом ефективності онлайн-залучення стали потужні акції на підтримку України та протесту проти російської агресії, які охопили країни ЄС та увесь демократичний світ. При цьому вирішальним чинником стала можливість завдяки смартфонам проводити оперативні авторські зйомки безпосередніми свідками та робити репортажі з місця подій, які показували, з одного боку, вражаючу звитягу українських захисників, а, з іншого боку, жахаючі звірства російських окупантів, та проводити онлайн-трансляції відзнятих фото і відеоматеріалів, які миттєво розліталися мережами з Маріуполя, Чернігова, Харкова, Бучі, Бородянки, Краматорська та інших міст в усі куточки земної кулі. Ці оригінальні та емоційно насичені матеріали подолали заслони брехливої російської пропаганди, зламали звичайну міщанська байдужість у «суспільствах загального благополуччя» та спонукали сотні тисяч людей до активних дій, що врешті-решт змусило і політичне керівництво деяких держав, як наприклад ФРН, змінити свої позиції від обережного умиротворення агресора та «глибокої стурбованості» до рішучих санкцій проти РФ та надання важкої зброї Україні.

Втім, останнім часом висновок П. Дальгрена про те, що Інтернет можна найкраще розуміти як агента мобілізації субгромадськості щодо всіх видів актуальних проблем [65, p. 152], набуває певної переоцінки серед дослідників е-партисипації. «Зі спроможністю Інтернету швидко згуртувати людей, як от у рухах «Окупуй Уолл-стріт» 2011 року, важко сперечатися, – зазначає М. Д. Вест. – Але, як показали наступні події, здатність нових електронних медіа перетворювати ці рухи на тривалі соціальні зміни ще не очевидна» [66, p. 153]. Отже партисипаторний тип е-демократії не вирішує проблеми стійкої структуризації мережевого суспільства.

Функціонування деліберативного типу е-демократії. Спроби зняти означену проблему здійснюються на шляху запровадження деліберативного типу е-демократії через широке застосування онлайн-комунікації. Міцно стоячи на фундаменті аксиологічного підходу, дисертантка проводить

дослідження електронного виміру функціонування деліберативного типу демократії на основі концепції електронної публічної сфери як стрижневої категорії мережевого суспільства. При цьому варто зазначити, що Р. Ліндер та інші авторитетні автори відокремлюють питання електронної публічної сфери від питань електронної участі у її різноманітних формах та електронного голосування як категорії sui generis [67].

Вирішальне та незамінне значення жвавої публічної сфери для сучасної демократії постулював один із найавторитетніших авторів концепції деліберативної демократії Ю. Габермас. Він доводив, що саме у публічній сфері, де кожна людина залежить від собі подібних, можливо поєднання цінностей справедливості та солідарності [68, с. 120-126]. Що стосується ідеї «електронної», або «мережевої» публічної сфери, то вона веде свій початок з уявлення М. Кастельса про те, що завдяки можливості інтерактивного спілкування, яке є необмеженим у часі та просторі, Інтернет створює нову і розширену публічну сферу, яка виходить за межі національних кордонів. Це нова сфера спілкування і, зрештою, нове середовище, основу якого складають комп'ютерні мережі, мова якого є цифровою, а відправники глобально розподілені та глобально інтерактивні [53, p. xxx]. Відтак, формування нової якості публічної сфери авторка вважає основною метою деліберативного типу е-демократії. При цьому його головною функцією постає ціннісна комунікація, що розуміється як відкритий та вільний обмін політичними ідеями та пропозиціями щодо справедливості в усіх сферах застосування державної влади.

За відправний пункт у дослідженні функцій деліберативного типу електронної демократії можна прийняти позицію Р. Цагарусяну, яка, узагальнивши ті оцінки ефективності ІКТ у політичних процесах, що панували на межі століть серед прихильників е-демократії, сформулювала три її основні функції:

1. Електронна демократія покращує пошук та обмін політичною інформацією між урядами, державними адміністраціями, представниками, політичними та громадськими організаціями та окремими громадянами.

2. Електронна демократія підтримує публічні дебати, обговорення та формування спільнот та громадських організацій.

3. Електронна демократія посилює участь громадян у прийнятті політичних рішень [51, p. 236].

Важливо акцентувати увагу на тому, що нові форми комунікації змінюють структуру та функціонування публічної сфери. Дж. Боман робить наголос на ефективності функції Інтернету щодо формування нового більш інклюзивного та дискусійного режиму транснаціональної публічної сфери, що складається з множини пов'язаних із проблемами громадськості сфер, таким чином створюючи громадськість із розподіленою, а не централізованою структурою [69]. У свою чергу Т. Расмуссен підкреслює здатність Інтернету стимулювати глобальну політичну комунікацію у «непрямому та мережевому сенсі – не як наднаціональну сферу, а як безліч опосередкованих і неопосередкованих дискурсивних процесів, спрямованих на формування думки на різних рівнях, пов'язаних між собою прямо і опосередковано» [70, P. 100]. Таким чином, Інтернет має потенціал як для створення нових публічних просторів, так і для послаблення широкої публічної сфери. Отже вирішальне питання ефективності функціонування деліберативного типу е-демократії на сьогодні полягає у тому, наскільки ці численні громадськості пов'язані чи відрізані одна від одної.

Проведені біхевіоральні емпірічні дослідження не дають однозначної відповіді на це питання. С. Коулман і Дж. Блумлер вказують, що онлайн-дискусії часто демонструють особливості політичного обміну між елітами та/або добре освіченою громадськістю, і замість того, щоб відкривати простір для обговорення між політичними спільнотами щодо перспектив суспільного розвитку, вони часто сприяють комунікації лише між спільнотами однодумців [71, p. 149-150]. Дослідження говорять про те, що соціальна валідація має

високий ефект в Інтернеті, тому що, ототожнюючи себе зі стандартами своєї групи, люди звертаються до інших, щоб підтвердити свої власні думки та дії [72, p. 54]. При цьому ті, хто має більш високий рівень наукових знань та досвіду, більш схильні до формування ізольованих груп, які відповідають їхнім політичним та культурним переконанням [73, p. 178-180]. Здається, що наведені аргументи свідчать на користь негативного впливу Інтернет-комунікації на формування публічної сфери, у якій в результаті відкритих дискусій має утворюватись справедливий баланс між індивідуальної свободою та суспільним благом. Проте уявляється, що плюралізм і кластеризація за умов демократії є двома сторонами однієї медалі, а формування «бульбашок» комунікації, як зазначає А. Костирєв, пов'язане з ідентифікацією людей насамперед щодо моральних цінностей та переживань [55, p. 27] Таким чином, функція комунікації у деліберативному типі е-демократії розкривається як формування ціннісних рамок співвіднесення між політичними акторами, що складають ребра мережевих зв'язків, утворюючи структурний каркас публічної сфери мережевого суспільства. Звідси походить головна інституціональна функція деліберативного типу е-демократії – структуризацію мережевого суспільства.

Визначаючи особливості демократичних функцій політичної партисипації та комунікації у мережевому суспільстві, з точки зору реалізації цінностей загального суспільного блага на принципах справедливості, не можна обійти увагою той факт, що його публічна сфера стає все більш неоднорідною. Означена диференціація мережевого суспільства обумовлює його нелінійну структуру. Архітектура глобальних мереж, за Кастельсом, водночас є поліцентричною та ієрархічною, бо з'єднує вузли вибірково, у залежності від їхньої відносної цінності. На думку вченого, мережеве суспільство має дворівневу структуру. Соціальна взаємодія у процесі прийняття важливих рішень (high-level decision-making process) відбувається у мікромережах, що базуються на спілкуванні обличчя-до-обличчя. Вони у свою чергу пов'язані з макромережами, в яких відбувається імплементація

прийнятих рішень (macro-network of decision implementation). На цьому рівні взаємодію забезпечують мережі електронної комунікації [53, p. xxxvii]. Але ми вважаємо, що до цієї функціональної конструкції треба додати ще один проміжний зв'язуючий рівень – мезомережі. На цьому рівні в інтерактивному онлайн-режимі відбувається обговорення та коментування рішень у різноманітних групах за інтересами.

Отже, розвиваючи дослідницькі висновки Кастельса, авторка дисертаційного дослідження пропонує розглядати електронну демократію як відкриту систему, котра представляє собою мультимережу, що має трирівневу структуру. Перший рівень – мікромережі, де відбувається формулювання політичних рішень у комунікаційному ядрі, котре складається з політичних лідерів або лідерів громадської думки, їхніх друзів і близьких колег. Другий рівень – мезомережі, де відбувається обговорення проблем у колі експертів і груп за інтересами. Третій рівень – макромережі з широкою периферією громадянського суспільства, де відбуваються популяризація політичних опіній та їх імплементація. На етапі зворотного зв'язку на другому рівні – у мезомережах – проходить агрегація вимог і підтримки, які поступають від периферійних мереж третього рівня, після чого на першому рівні відбувається їх артикуляція [74, с. 15]. Ця структурно-функціональна композиція визначає характер розподілу основних цінностей – свободи, суспільного блага та справедливості – в усіх трьох базових типах е-демократії: ліберальному, партисипаторному та деліберативному.

2.3. Форми та інструменти е-демократії

Означені вище ідеальні типи демократії по-різному трансформуються під впливом сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. На думку ван Дейка, ці три типи демократії далі диференціюються на шість ідеально-типових форм з різними поглядами на функції новітніх медіа: легалістську, конкурентну, плебісцитарну, плюралістичну, партисипативну, лібертаріанську. Легалістська форма е-демократії являє собою класичний процедурний погляд на демократію західного типу, визначений

конституцією та іншими основними законами. У цій формі функція онлайн-мереж полягає головним чином у посиленні надання інформації шляхом відповідних заходів та пошуку інформації громадянами. У конкурентній формі е-демократії партії та лідери змагаються за електорат, і переважно зосереджені на представництві та ефективному прийнятті рішень. Онлайн-мережі у цій формі використовуються в основному як інструменти для проведення інформаційних та передвиборчих кампаній. Плебісцитарна форма е-демократії ставить у центр уваги такі інструменти прямого демократичного прийняття рішень, як плебісцити та референдуми. У цій формі онлайн-мережі використовуються для проведення онлайн-опитувань та консультацій. Плюралістична форма е-демократії більше зосереджується на дискусіях довкола політичних проблем та на формуванні політичної думки в широкому масштабі. У цій формі особлива важливість цифрових медіа вбачається у тих можливостях, котрі вони надають як інструменти для проведення дебатів та пошуку консенсусу в онлайн-режимі. Партисипативна форма е-демократії акцентується на просуванні активної громадянської позиції, за умов поєднання прямої та представницької демократії. У цій формі на онлайн-мережі покладається широкий спектр інструментальних завдань, починаючи від е-голосування та закінчуючи такими видами онлайн-участі як подання петицій та громадська законодавча ініціатива. Лібертаріанська форма е-демократії зосереджує увагу на автономності політики громадян у власних асоціаціях. У цій формі значення цифрових медіа є особливо актуальним з огляду на їх мережевий потенціал, який дозволяє обходити інституційну політику за допомогою додатків та інтерактивної участі у формуванні вмісту Web 2.0, що вільно генерується та поширюється громадянами [57].

Для систематизації уявлення щодо ціннісної ґенези та інструменталістських функцій різних форм е-демократії слід зупинитися на представленій Р. Ліндером і Г. Айчхолзером схемі, яка у двовимірному просторі демонструє взаємозв’язок основних ціннісних типів е-демократії та

її конкретних інструменталістських форм (рис. 2.1) [75, p. 22]. По цій схемі, де по горизонтальній висі відображається ознака бажаного способу прийняття політичних рішень (непрямий/представницький проти прямого/плебісцитарного), а по вертикальній висі – пріоритетна інструменталістська ціль демократичного процесу (ефективність проти інклюзивності), можна простежити дієвість структурно-функціональної композиції е-демократії.

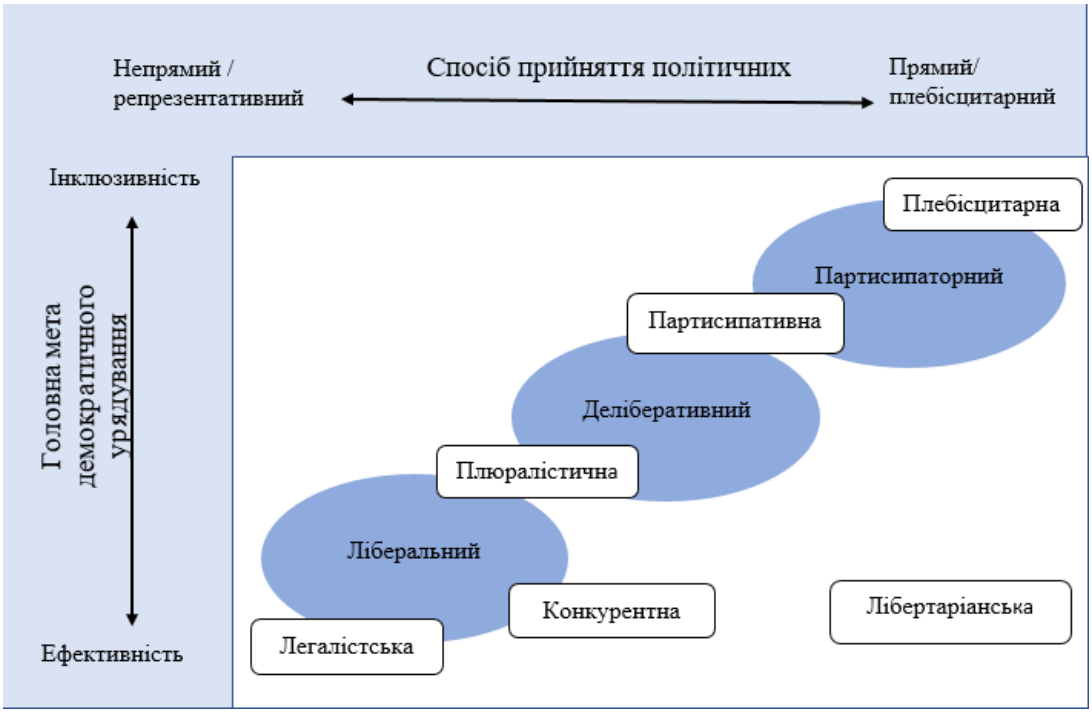

Рис. 2.1. Взаємозв'язок основних ціннісних типів е-демократії та її конкретних інструменталістських форм (за Р. Ліндером та Г. Айчхолзером) [75, p. 22].

Але у контексті аксіологічного підходу важливішим є те, що наведена ілюстрація дозволяє розглянути та краще зрозуміти взаємозв'язок ціннісних пріоритетів та функціональних орієнтацій конкретних форм електронної демократії. Слід підкреслити, що ціннісні домінанти політичних акторів, які детермінують їхню прихильність до певного типу демократії, власне і визначають форму електронної демократії, яку вони прагнуть використовувати. Наприклад, якщо суб'єкти електронної демократії належать

до ліберального табору, то вони, ймовірно, віддадуть перевагу легалістській та конкурентній формам. При цьому апологети нормативного індивідуалізму, заснованого на ідеалах волюнтаристської активності у Всесвітній мережі та прямої онлайн-демократії, відстоюватимуть лібертаріанську форму. У свою чергу симпатики партисипаторного типу е-демократії зорієнтуються на партисипативну та плебісцитарну форми. А прихильники деліберативного типу е-демократії, ймовірно, віддадуть перевагу поєднанню плюралістської та партисипативної форм прийняття політичних рішень і зроблять особливий акцент на форумах для обговорення в Інтернеті [75, p. 26].

Для подальшого аналізу детермінації вибору інструментів для ефективної реалізації функцій е-демократії доцільним буде звернутися до розробленої ван Дейком таблиці, в якій перелічено 13 категорій інструментів електронної демократії на п’яти етапах циклу політики, що були означені у попередньому підрозділі. І хоча усі ці інструменти можуть бути задіяні у будь-якій з шести форм е-демократії, для кожної з них доречно буде обрати ті інструменти, які найбільшою мірою відповідають її пріоритетним функціям.

Табл. 2.2.

Головні інструменти застосування е-демократії у політичному процесі [57, p. 59].

Фази політичного процесу	Інструменти застосування е-демократії
Встановлення порядку денного	- Відкриті онлайн-консультації (уряди та державні адміністрації) - Електронні петиції та е-активізм (громадяни)
Підготовка політики	- Онлайн-консультації щодо плану (уряди) - Інтернет-форуми для формування політики (громадяни) - Інтернет-спільноти та соціальні мережі обслуговування політики (громадяни)
Прийняття рішень	- Електронне голосування (уряди; виборчі комісії) - Е-кампайнінг (громадяни та політики)
Виконання політики	- Електронне обслуговування законів (запрошеними урядом громадянами - Послуги електронного уряду відповідно до потреб громадян і включаючи їхнє залучення (урядова ініціатива) - Послуги електронного уряду із залученням користувачів (урядова ініціатива) - Електронні скарги та електронний нагляд (за ініціативою громадян)
Оцінка політики	- Панелі оцінки якості та індивідуальні оцінки державних онлайн-послуг (урядова ініціатива)

	- Сайти громадянського контролю та інформаційні служби для державної чи публічної політики (громадянська ініціатива)

Авторка дослідження вважає, шо найбільш ефективним буде наступний розподіл вказаних інструментів за формами е-демократії:

1) для легалістської форми – сервіси електронного урядування із залученням користувачів та електронне забезпечення законодавчого процесу запрошеними урядом громадянами;

2) для конкурентної форми – е-кампайнінг, електронні скарги та електронний нагляд за ініціативи громадян;

3) для плебісцитарної форми – відкриті онлайн-консультації та електронне голосування;

4) для плюралістичної форми – Інтернет-форуми для формування політики громадянами, Інтернет-спільноти та соціальні мережі обслуговування політики;

5) для партисипативної форми – онлайн-консультації щодо урядових планів, електронні петиції та громадянський е-активізм, сервіси електронного урядування на основі потреб громадян та їх залучення, сайти громадянського контролю та інформаційні служби щодо державної чи публічної політики;

6) для лібертаріанської форми – е-голосування та онлайн-панелі для критичного обговорення та індивідуальної оцінки офіційної політики.

Але дієвість означених форм е-демократії залежить не тільки від правильного вибору інструментів, але і від ефективності їх застосування.

Проведений глибокий аналіз ціннісної детермінації ідеальних типів електронної демократії та її подальшої екстраполяції у цілях та домінантних ціннісних функціях, а також визначення способів реалізації цих функцій у відповідних формах, які утворилися у процесі застосування Інтернет-технологій у рамках різних типів е-демократії, та здійснена дисертанткою диференція інструментів віртуальної політичної партисипації та комунікації за їхньою пріоритетністю для кожної з цих форм дають змогу узагальнити

отримані результати у вигляді інтегральної таблиці, яка відображає взаємозв’язок цінностей та типів електронної демократії, їхніх головних цілей, домінантних ціннісних функцій, мережевих форм та провідних інструментів (табл. 2.3).

Табл. 2.3

Взаємозв’язок цінностей та типів електронної демократії, їхніх головних цілей, домінантних функцій, форм та провідних інструментів (складено авторкою).

Цінність	Тип	Головна мета	Домінантна ціннісна/ інституціональна функція	Форма	Провідні інструменти
Свобода	Ліберальний	Консумізація	Суверенізація/ Легітимізація	Лібертаріанська	-електронне голосування; -онлайн-панелі для критичного обговорення та індивідуальної оцінки офіційної політики
				Легалістська	-сервіси електронного урядування із залученням користувачів - електронне забезпечення закону запрошеними урядом громадянами
				Конкурентна	- е-кампайнінг - електронні скарги - електронний нагляд за ініціативи громадян
				Плюралістична	- Інтернет-форуми для формування політики громадянами - Інтернет-спільноти та соціальні мережі обслуговування політики
Справедливість	Деліберативний	Формування публічної сфери	Комунікація/ Соціальна структуризація		
				Партисипативна	- онлайн-консультації щодо урядових планів - електронні петиції - громадянський е-активізм - сервіси електронного урядування на основі потреб громадян та їх залучення - сайти громадянського контролю
Суспільне благо	Партисипаторний	Залучення	Підтримка довіри/ Мобілізація		
				Плебісцитарна	- онлайн-консультації - електронне голосування

Простеживши цей взаємозв'язок від його ціннісного ґенезису до інструменталістського функціоналу, можна приступити до оцінки ефективності конкретних засобів е-демократії, які використовуються на практиці, з позицій покладеного у фундамент представленого дисертаційного дослідження аксіологічного підходу. Для цього варто відповідним чином пристосувати базові критерії, запропоновані М. Деніельсоном і Л. Екенберг для категорізації та оцінки інструментів е-демократії. Вказані автори представляють їх наступним чином:

– Транспарентність. Це критерій, який характеризує обмін даними між агенціями, урядом і громадянами та між громадянами, де метою є кращі послуги, ефективність та інновації: об'єднання, конкуренція, інформування, подання петицій, транзакції, трансміттінг, голосування та контроль.

– Автономія. Це критерій, який характеризує форми для культур з відкритим кодом, де учасники зазвичай співпрацюють, мотивовані визнанням однодумців або іншими мікровинагородами: спілкуванням у мережі, співпрацею, розповсюдженням повідомлень та обміном.

– Консенсус. Це критерій, який характеризує форми для прийняття колективних рішень та спільної розробки інформації та її розуміння: встановлення порядку денного, аргументація, обговорення, інформування та навчання, зустрічі, формування думки, рефлексія, аналіз, компроміс та переговори.

– Плюралізм. Це критерій, який характеризує форми, що визнають і роблять можливими різноманітність, нерівність і конфлікти, підтримують становлення контркультур та колективні дії: асоціації, кампайнінг, змагання, формування груп, спільнот та організацій, медіацію та протест [76, p. 72].

Слід наголосити, що означені критерії не слід вважати самодостатніми, бо вони постають як похідні від тих базових цінностей, на яких ґрунтуються основні ідеальні типи е-демократії. Значення використання цих критеріїв у представленому авторкою дослідженні полягає у тому, що вони відображають взаємовплив цінностей свободи, суспільного блага та справедливості. Так,

транспарентність є показником впливу домінанти справедливості на ідеали свободи, автономія, навпаки, відображає переважаючий вплив цінностей свободи на принципи справедливості, у свою чергу консенсус є результатом взаємодії цінностей суспільного блага та справедливості, а плюралізм – суспільного блага та свободи.

Визначивши перелік пріоритетних інструментів е-демократії у відповідності до її типових форм та беручи до уваги вказані ціннісні критерії, дисертантка представляє аналіз їхньої ефективності з позицій обраного аксіологічного підходу, на основі даних емпіричних досліджень, які були проведені авторитетними західними вченими.

Інструментом, з яким для пересічного громадянина перш за усе асоціюється термін «електронна демократія», залишається **голосування за допомогою онлайн-застосунків**. Цей інструмент є пріоритетним для плебісцитарної та лібертаріанської форм е-демократії, які, у свою чергу, є найбільш дотичними до її ліберального типу. Е-голосування – це форма електронної участі, що має найбільш безпосередній вплив на рішення, тобто результат вибору між альтернативними варіантами. Однак, оскільки вибори є наріжним каменем демократичних інститутів, важливо оцінювати не лише результати, а й весь процес е-голосування, бо він має відповідати певним правовим та соціально-політичним критеріям.

Першою країною, яка запровадила Інтернет-голосування на загальнодержавних та обов’язкових виборах стала Естонія (у 2005 році на місцевому рівні і відтоді для всіх видів виборів – місцевих, національних, європейських). Іншим популярним прикладом, завдяки його тривалій історії та добре впровадженій та довгостроковій політичній стратегії, є Швейцарія. У випадку з Норвегією дуже високий рівень довіри громадськості до уряду та високий ступінь обережності та професіоналізму, які супроводжували запровадження Інтернет-голосування у 2011 році, викликали надію на те, що його вдасться встановити і у цій державі. Тим не менш, суперечки щодо достатності механізмів безпеки призвели до припинення проекту Інтернет-

голосування у 2014 році [77, p. 120]. На додаток до цих відомих європейських практик, корисне уявлення можна отримати з досвіду Інтернет-голосування в усьому світі, наприклад в Австралії чи США. Науковий аналіз усіх цих емпіричних прикладів, зосереджений на різноманітних темах, таких як довіра, безпека та прозорість або вплив на явку виборців, сприяє отриманню обґрунтованих знань про поточний стан Інтернет-голосування [78, 79, 80, 81, 82]. Досвід показує, що запровадження Інтернет-голосування стикається з низкою правових проблем. Вибори, як ключовий елемент демократії , мають бути ретельно захищені в онлайн-просторі [83].

Одним з центральних аргументів, висунутих прихильниками е-голосування з початку дебатів про їхню доцільність є твердження про те, що голосування за допомогою онлайн-застосунків може підвищити явку виборців. Але звіти про вплив ініціатив електронного голосування на явку виборців вказують на те, що перехід від паперу до Інтернету не призводить до очікуваного збільшення загальної явки виборців. При цьому важливо звернути увагу, що, наприклад, дослідники виборів в Естонії розрізняють використання та вплив електронного голосування і стверджують, що «використання електронного голосування здебільшого обмежується політично зацікавленими особами, але вплив Інтернет-технологій на схильність до участі у процедурі виборів є найвищою серед «периферійних» громадян», тобто незадоволених і незаангажованих осіб. Саме цю категорію громадян більшою мірою захоплює сама програма електронного голосування [84, p. 16]. Це спостереження свідчить на користь пріоритетності е-голосування у лібертаріанській формі е-демократії та його ефективності як засобу залучення, що, водночас, відповідає критерію автономності.

З точки зору ціннісного виміру, на особливу заслуговує і такий аспект оцінки ефективності запровадження е-голосування як рівень довіри громадян до політичного процесу. Відповідно до звітів рівень довіри не тільки до технологій, але й до того, як це може вплинути на результати виборів поступово збільшується у естонських, швейцарських та норвезьких учасників

виборів. Цей факт знаходить переконливе підтвердження, наприклад, в Естонії, де відзначається постійне збільшення кількості виборців, які вирішили проголосувати через Інтернет з 2005 року. Проаналізувавши динаміку інтернет-голосування в Естонії, П. Вінкель стверджує: «Дивлячись на порівняно велику кількість інтернет-виборів, здається, що естонці поступово зміцнили довіру до системи… Фактор довіри був найважливішим. Без сумніву, довіра залишиться найважливішим чинником вибору інтернет-голосування і в майбутньому, а формування та стабілізація цієї довіри є найважливішим, але й одним із найскладніших завдань виборчої адміністрації» [85, p. 10]. Очевидно, що інструментарій е-голосування демонструє здатність виконувати основну функцію партисипаторного типу е-демократії – зміцнювати довіру. При цьому треба звернути увагу на висновок, зроблений за результатами аналізу е-голосування Г. Айчхолзером і Г. Роузом: «Важливим для голосування є не лише аспект зручності, а й політичні причини, такі як політичні інтереси чи задоволеність політичною системою. І щодо цих проблем інтернет-голосування не може бути технологічним швидким рішенням» [77, p. 122]. Ця констатація підтверджує пріоритетне значення ціннісних аспектів в оцінці ефективності е-голосування.

Іншим інструментом е-демократії, який знаходить розповсюдження у демократичних державах постають **різноманітні сервіси е-урядування**. Задіяний в рамках легалістської та партисипативної форм е-демократії арсенал інструментів електронного урядування із залученням громадян налічує багато цільових програм, які пройшли випробування в різних країнах. До таких інструментів Європейський комітет демократії та урядування відносить:

- Інструменти інформаційного менеджменту – інноваційні інструменти щодо публічної інформації, особливо для збору та узагальнення доступної інформації чи новин про ситуації та події, ініційовані будь-якою зацікавленою стороною демократії для полегшення отримання інформації та прийняття рішень;

- Електронний парламент – використання ІКТ виборними представницькими зборами, їх членами та політичним та адміністративним персоналом у виконанні своїх завдань, активно залучаючи свій електорат/громадян;
- Єдиний урядовий портал – єдині державні Інтернет-сайти, які допомагають громадянам у спілкуванні з органами державної влади за допомогою електронних засобів;
- Електронне правосуддя – використання ІКТ у здійсненні правосуддя всіма зацікавленими сторонами судової влади з метою підвищення ефективності та якості надання державних послуг, зокрема громадянам та бізнесу;
- Е-законодавство – використання ІКТ для складання, коментування, консультування, структурування, форматування, подання, внесення змін, голосування та опублікування актів виборних органів;
- Електронний омбудсмен та аудиторські установи – Інтернет-сайти омбудсмена та аудиторських установ, які публікують інформацію про дотримання державними органами правил і особливо надають громадянам з (анонімною) можливістю подати скаргу в електронному вигляді, створюючи таким чином посилені засоби контролю;
- Е-управління відносинами з громадянами, яке передбачає, що органи державної влади персоналізують, зокрема, інформацію про громадян, щоб надавати інформацію, що відповідає потребам громадян, та покращувати якість даних державного управління про своїх громадян;
- Веб-трансляція засідань законодавчих / виконавчих / судових органів державної влади з метою надання громадянам та іншим зацікавленим сторонам інформації та забезпечення прозорості;
- Е-партисипаторне бюджетування, яке означає участь громадян у процесах визначення, розподілу та інвестування бюджетів з використанням електронних комунікаційних засобів;

- Е-скарги, які передбачають, що органи державної влади використовують ІКТ для надання громадянам засобів для подання скарг, вирішення конфліктів та в поєднанні з іншими ініціативами для встановлення певного управління відносинами з громадянами;
- Е-консульство/Е-посольство – використання електронних засобів та ІКТ для надання послуг громадянам, які проживають або подорожують за кордон (та іноземцям) у частині інформації, консульської підтримки, заяв ьта консультацій;
- Е-просторове планування – обговорення та участь у міському плануванні в контексті сусідства, ініційоване громадянами, НУО та/або державними органами, які використовують ІКТ для сприяння місцевому плануванню та пошуку рішень на місцевій основі;
- Е-ігри – веб-ігри та симулятори, розроблені або впроваджені державними органами влади, НУО, політичними центрами, щоб пояснити та представити громадянам електронну демократію, її процеси та інструменти [86].

Найважливішими факторами успішності електронного урядування, які були визначені групою експертів у досліджені е-демократії, проведеному на замовлення Європейської комісії, є тісний і чіткий зв’язок між процесами електронної участі та конкретним офіційним процесом прийняття рішень, а також прозорість щодо передбачуваного результату щодо впливу громадської участі на загальний процес прийняття рішень. Зворотній зв'язок з учасниками про те, що було зроблено з їхнім внеском, є невід'ємною особливістю процесу. Більше того, процес е-урядування не повинен обмежуватися однією подією, а повинен бути вбудований в інституційну «культуру участі». Е-урядування має супроводжуватися ефективною стратегією мобілізації та залучення з використанням комунікаційних інструментів, призначених для різних цільових груп [67, p. 7]. Таким чином, сервіси е-урядування є ефективними за умови відповідності критерію транспарентності.

Е-кампайнінг як інструмент конкурентної форми е-демократії включає велику кількість різноманітних типів політичних кампаній, у яких задіяні мобілізаційні можливості онлайн-мереж. Європейський комітет демократії та урядування визначає, зокрема, наявність таких інструментів:

- Електронні політики – політики в електронному вигляді надають інформацію про себе, свою роботу, прийняття рішень і голосування, а також взаємодіють і спілкуються зі своїми політичними органами та іншими органами державної влади, а також з громадянами (виборцями) та медіа;
- Електронні партії – використання ІКТ політичними партіями та корпораціями/асоціаціями для надання інформації про їхню діяльність, конвенції та кампанії, а також для можливості участі в Інтернеті для їхнім членам та зацікавленим громадянам;
- Внутрішня електронна демократія політичних партій – використання можливостей електронної демократії для внутрішніх цілей, особливо для відбору кандидатів, прийняття рішень та внутрішньопартійного голосування для включення відсутніх членів та прискорення процесів [86].

У контексті ціннісної оцінки ефективності е-кампайнінгу слід звернути увагу на дослідження Р. Лінднера, Г. Айчхолзера та Л. Хеннена, у якому вони показали, як громадськість отримує користь від переваг цифрового мережевого середовища та широкого спектру доступних інструментів (наприклад, списки розсилки, блоги, відео YouTube, форуми для дискусій, вікі, соціальні медіа) і як Інтернет розширює репертуар колективних дій, як щодо інформації та фреймінгу (встановленню рамок), так і як тактичний засіб у політичній кампанії [87].

Дослідження організації передвиборчих кампаній у державах, які вступили до мережевої стадії розвитку, довели, що вузький кастинг і політичний онлайн-маркетинг як конкретні різновиди інструментів е-кампанінгу можуть мати великий вплив на представницьку демократію [88]. Важливо також наголосити, що політичні кампанії в онлайн-мережах використовуються як інструмент е-демократії на різних стадіях

функціонування плюралістичної та партисипативної форм. Так, експерти вказують, що електронні кампанії можуть бути спрямовані на внесення суперечливих питань до політичного порядку денного, які потім можуть бути офіційно введені в політичну систему за допомогою електронних петицій [87, p. 93]. Таким чином у кінцевому рахунку критерії плюралізму та консенсусу є ключовими для оцінки е-кампайнінгу.

Електронні петиції являють собою онлайн-інструмент, за допомогою якого громадяни можуть винести на порядок денний певну проблему, яку потім має підтримати певна визначена нормативним актом кількість учасників. Система електронних петицій дозволяє громадянам подавати до урядової установи офіційний запит з конкретного політичного питання, дотримуючись набору формальних процедурних правил, згідно з якими всі кроки можна виконувати в режимі онлайн. Електронні петиції можуть бути ефективним інструментом для розширення можливостей громадян та вирішення загальних проблем, оскільки процес має певну прозорість [89]. Е-петиції як інструмент партисипації для громадян офіційно інституціоналізований та задіяний на багатьох рівнях влади, від місцевих громад до Європейського парламенту [90].

Але загальне спостереження, яке наводять Г. Айчхолзер та Г. Роуз, полягає в тому, що електронні петиції зазвичай не мобілізують нових громадян до участі за допомогою петицій, бо вони, як правило, замінюють звичайні петиції, що не призводить до загального зростання активності подачі петицій. Перехід до Інтернету сам по собі не призводить до процедурної прозорості та розширення можливостей участі. Цього можна досягти через поєднання технологічної та політико-інституційної реформи, як це було у Німеччині [77, p. 107]. Отже, навіть ці авторитетні дослідники в пошуках розв’язання проблеми підвищення ефективності інструменту е-петицій як способу партисипації у мережевому суспільстві не виходять за межі технологічного та інституційного детермінізму.

Ціннісні аспекти оцінки ефективності е-петицій наочно проявляються у процесі дослідження їхнього впливу на реалізацію головної мети партисипаторного типу е-демократії – підвищення довіри. Так, наприклад, шведські вчені порівняли зв'язок використання електронних петицій з даними опитування щодо довіри до політичних інституцій, зважаючи на те, що електронні петиції є одним із найбільш розповсюджених у мережевому середовищі варіантів участі громадян. Дослідники дійшли наступного цікавого висновку: «Усереднені дані показують, що досвід використання електронних петицій не призводить до загального зростання рівня довіри; а у громадян, більш віддалених від політичного мейнстріму, недовіра навіть часто посилюється. Проте результати показують, що більше громадян із негативною схильністю до влади змінили своє сприйняття в позитивному напрямку, ніж навпаки (позитивна схильність – негативні зміни). Тож навіть якщо негативне підкріплення є більш поширеним, ніж позитивне підкріплення, зміни є більш позитивними, ніж негативними» [91, p. 3f]. Таким чином, е-петиції демонструють свій потенціал щодо подолання характерної для сучасної демократії кризи довіри громадян до політичних інституцій. Хоча при цьому і проявляються ознаки політичного розчарування, особливо серед прихильників невдалих ініціатив, у цілому е-петиції підвищують рівень довіри до формування політики. А відчуття долучення до спільного творення пріоритетної цінності – суспільного блага – є визначальною умовою подолання негативного ставлення до використання цього інструменту партисипативної форми е-демократії.

Електронні консультації є розповсюдженим інструментом партисипативної форми е-демократії, він також використовується у легалістській формі та є перехідним до плюралістичної форми. При цьому він належать до групи інструментів електронної участі зверху вниз, які найбільш широко практикуються на всіх рівнях влади – від місцевого до наднаціонального рівнів. Функція цього інструменту може бути обмежена тим, щоб сприяти формуванню порядку денного, але в принципі він також має

потенціал для істотного формування рішень, які необхідно прийняти. Основними цілями його застосування у політичному процесі є підвищення легітимності політичних рішень та їхньої якості рішень шляхом покращення вхідних даних щодо соціального діапазону та/або бази знань.

На практиці електронні консультації здійснюються за допомогою різноманітних дизайнерських рішень. На додаток до відкритих та закритих консультацій як основних категорій, варіанти включають прості форуми для обговорення питань і відповідей, електронні опитування, вибрані електронні панелі та так звані редакційні консультації (наприклад, розробка політичних документів за участю громадян в Європейському Союзі та так звана «Парламентська агора» [92]). В Європі електронні консультації, як правило, організують парламентські чи урядові комітети, політичні партії, експертні комітети та конкретні групи зацікавлених сторін. Дослідження ефективності електронних консультацій, проведене на прикладі ірландською парламенту, показало успіхи щодо парламентської реформи та мобілізації громадян до участі у процесах формування політики [93, p. 598]. Дж. Памметт і Н. Гудман, дослідивши практику е-консультацій в Канаді та Європі, вчені констатували, що цей інструмент є важливими для відкритості та прозорості в контексті електронного голосування для зміцнення довіри до виборчого процесу [94]. Тобто цей інструмент також сприяє досягненню довіри до політичного процесу як ціннісної мети партисипаторного типу е-демократії.

Але цей суто інструменталістський підхід не в змозі розв’язати проблеми ціннісного наповнення змісту е-консультацій як основного фактору їхньої ефективності з точки зору служіння ідеалам суспільного блага та, головне, справедливості. Цю проблему мережеве суспільство намагається вирішити за допомогою використання інструментів плюралістичної форми е-демократії.

В узагальненому вигляді ці інструменти були позначені як **Інтернет-форуми та віртуальні спільноти.** Європейський комітет демократії та урядування додає ще такий інструмент як навігатор голосування, маючи на

увазі використання електронних соціальних мереж на базі Інтернету для політичних дебатів та ініціатив, демократичної участі та обговорення насамперед між громадянами, а також з політиками та державними органами, закриття інформаційного пробілу та збільшення участі, деліберативності та прозорості [86]. Очевидно, що ці інструменти мають оцінюватись з використанням одночасно двох критеріїв – плюралізму та консенсусу. Але об'єктивно оцінити ефективність означених інструментів з точки зору того, яким чином вони сприяють досягненню головної мети деліберативного типу демократії – формуванню публічної сфери мережевого суспільства – досить важко. Ця складність обумовлена суперечливим характером онлайн-комунікації, зокрема посиленим ефектом «спіралі мовчання», який був описаний Е. Ноель-Нойман (див. Розділ 1).

Р. Девіс, зробивши ретельний аналіз різноманітних Інтернет-платформ, констатує, що онлайн-політичні дискусії не дають релевантного відображення громадської думки. Вчений наводить три причини, через які зменшується ефективність інструментів електронної комунікації:

- перешкоди для участі та відсутність репрезентативності;
- проблеми онлайн-середовища, викликані насамперед відсутністю поміркованості та відповідальності, внаслідок чого соціальні правила можуть бути порушені без наслідків, що часто призводить до хаосу, ворожих взаємодій та відсутності раціональної аргументації;
- фрагментація аудиторії через спеціалізовані форуми та групи, яка є характерною для онлайн-середовищ.

Це призводить до того, що політичні розмови ведуться у «власних дискусійних гетто». Очевидно, метою є вираження та підкріплення, а не взаємодія та обмін» [95, p. 1213]. Як зазначає Е. Парізер, все, що не відповідає нашим орієнтаціям і, більш правильно, нашим минулим виборам, просто зникає з поля зору, стримуючись фільтром, що оточує наші особисті бульбашки [96, p. 234]. В результаті, як заключає Д. Палано, одна і та сама «аудиторія» розбивається на міріади бульбашок, або на ефемерну структуру

рою. Він визначає конструкцію, що виникає, як альтернативу конструкціям «партійної демократії» та «демократії аудиторії» та називає її «бульбашкова демократія» (bubble democracy). У «бульбашковій демократії» аудиторія фрагментована на низку окремих сегментів, кожен з яких формується інформаційним потоком, здатним вживати або використовувати механізми поляризації в ехо-камерах. [97]. На підставі наведених даних можна зробити висновок, що посилення означених негативних факторів у застосуванні онлайн-інструментарію здатне значно послабити або навіть порушити визначені вище цільові настанови ціннісної комунікації та змінити обличчя демократії у мережевому суспільстві.

Також вченими було помічено, що ефективність деліберативних інструментів е-демократії зменшується внаслідок низького рівня мотивації та здібностей, а також вузькості світогляду громадян, встановлення пріоритетів суто обґрунтованої аргументації, відсутності гетерогенного представництва та відсутності впливу на формування політики [98]. Крім того, на думку дослідників, окремі онлайн-інструменти громадських дискусій та е-активності мають більш тимчасовий характер, використовуються для вирішення окремих питань і охоплюють лише короткий проміжок часу, а їхня інтеграція в процес прийняття політичних рішень і вирішення проблем є швидше винятком, ніж правилом [99].

Але, на переконання дисертантки, не слід вважати, що означені тенденції взагалі дезавуюють можливості деліберативних інструментів плюралістичної форми е-демократії щодо формування публічної сфери мережевого суспільства. Під час тематичного дослідження, проведеного Т. Айтамурто та Г. Ландемор у Фінляндії було доведено, що деліберативні інструменти здатні ефективно виконувати функції презентації різних точок зору у плюралістичній формі е-демократії. [100]. Аналіз ефективності інструментів деліберативного типу демократії показує, що у плюралістичній формі е-демократії інструменти деліберативної громадської онлайн-активності виявляються корисними в ситуаціях, коли суспільство глибоко

розділене, наприклад, міжкультурними конфліктами, хоча А. Сіу та Д. Станісевскі застерігають щодо їх обмежень та доцільності у кожному конкретному випадку [101, p. 33-35]. Біхевіоральні дослідження також довели, що онлайн-інструментарій демонструє свою ефективність у більш складних комплексних структурах, які поєднують означені вище елементарні інструменти. К. Кноблох і Дж. Гастлі дослідили такі високоструктуровані інструменти як е-парламент Австралії та електронна громадянська ініціатива штату Орегон (США) і виявили громадянську трансформацію та підвищення деліберативної та внутрішньої ефективності, а також комунікативне та громадське залучення, з відчуттям розширення можливостей щодо політики та громадського життя [102]. Очевидно, що саме задіяння комплексного інструментарію демонструє ефективність різних форм е-демократії як способів е-комунікації та партисипації у мережевому суспільстві. Таким чином, проведений авторкою аналіз наукових публікацій дає підстави стверджувати, що детермінантами ефективності інструментів плюралістичної форми е-демократії є ціннісно-культурні чинники онлайн-комунікації.

Слід також зазначити, що вченими були розроблені практичні рекомендації щодо застосування конкретних прийомів, здатних підвищити ефективність інструментів онлайн-комунікації. Зокрема, К. Кноблох, Дж. Гастлі. Дж. Ріді та К. Валш вказують, що важливими компонентами для успішного обговорення в автономному онлайн-режимі є навчання навичкам такого обговорення, а також поєднання форматів дискусій з розширеними сесіями із запитаннями та відповідями [103]. Дж. Барретт, М. Віман і П. Шаттан аргументують, що для того, аби деліберативні інструменти були успішними, необхідна також участь в Інтернет-форумах державних службовців і політиків [104, p. 200]. У свою чергу Т. Девіес і Чандлер помітили, що шанобливі розмови можна забезпечити за допомогою системи та структури модерації, яка супроводжує онлайн-обговорення для досягнення якості онлайн-дискурсу. Для ефективного застосування онлайн-інструментів важливо переконатися, що комунікативне середовище в Інтернеті відповідає

поставленому деліберативному завданню, а також є привабливим та насиченим мультимедіа-застосунками [105]. За оцінкою групи експертів під керівництвом К. Лампе, за таких умов використання інструментів онлайн-деліберації може бути ефективним навіть для широкомасштабних політичних дискусій в Інтернеті [106]. На думку дисертантки, застосування означених практичних прийомів сприятиме політичній комунікації в онлайн-мережах та досягненню цілей е-демократії щодо формування мережевої публічної сфери. Ця публічна сфера відрізнятиметься від габермасівської публічної сфери епохи масових ЗМІ. Оскільки, як було вказано Р. Далєм та Ф. Фукуямою, важливою ознакою демократії є толерантність та існування множинності цінностей та ідентичностей, то у контексті оцінки інструментів електронної демократії, це має розглядатися як можливість формування різноманітності публічних сфер, які розвивають свої дискурси. Такий підхід надає змогу представити критерії консенсусу та плюралізму як діалектичну єдність і боротьбу суперечностей, що виступає рушієм розвитку е-демократії.

Взявши за основу рамочний макет класифікації та оцінки інструментів е-демократії, запропонований М. Деніельсоном і Л. Екенберг [76, p. 73], але критично переробивши його з використанням даних багатьох емпіричних досліджень, авторка резюмує результати свого аналізу ефективності визначених ван Дейком інструментів е-демократії у вигляді узагальненої схеми (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Відповідність провідних інструментів е-демократії ціннісним критеріям (складено автором).

Ця схема ілюструє загальні закономірності тяжіння основних інструментів е-демократії до тих або інших ціннісних критеріїв. Зрозуміло, що вона має орієнтовний характер і у кожному конкретному варіанті їх застосування вектори тяжіння можуть посилюватись або навпаки послаблюватись у залежності від ціннісної натури суб'єкта політичної комунікації та партисипації. Але у цілому представлена схема у поєднанні з даними, які містяться у таблиці 2.3, дає комплексне уявлення про значення провідних онлайн-інструментів як засобів політичної комунікації та партисипації у мережевому суспільстві для досягнення транспарентності, автономії, консенсусу та плюралізму на основі фундаментальних принципів свободи, суспільного блага і справедливості.

Висновки по розділу 2

Проведене у цьому розділі дослідження показало, що еволюція електронної демократії пройшла наступні періоди: 1) підготовчий період, у якому виділяються радіо та телевізійний етапи політичного інформування; 2) сучасний Інтернет-період, який включає етап розвитку політичної комунікації за допомогою комп'ютерного обладнання з доступом до локальних мереж та Інтернету; етап залучення громадян до політичної участі через Веб 2.0-мережі, які пов'язують користувачів персональних комп'ютерів; етап мобільної

мережевої політичної активності через смартфони та андроїди; 3) прийдешній період, перспективи якого відкриває використання штучного інтелекту у політичних процесах.

На кожному з етапів в рамках вказаних періодів оцінка впливу нових для того часу інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток демократії проходила шлях трансформації від оптимістичного захоплення до гострого критицизму. Це пояснюється домінуванням у середовищі експертів підходів, притаманних інформаційно-технологічному детермінізму. Запропонований дисертанткою в якості альтернативи аксіологічний підхід базується та переконанні, що фундаментальні демократичні цінності – свобода, спільне благо та справедливість – слугують ядром, довколо якого відповідним чином формуються ідеальні типи е-демократії – ліберальний, партисипаторний та деліберативний. В рамках цих типів демократичних відносин мережеве суспільство обирає в якості пріоритетної певну соціальну мету, відповідно – консумізацію, залучення та формування публічної сфери. Для досягнення означених цілей в якості домінантних постають наступні ціннісні функції: для ліберального типу – суверенізація, для партисипаторного – встановлення довіри, для деліберативного – комунікація. Крім цього, у кожному з означених типів особливим чином проявляються окремі інституціональні функції: у ліберальному типі – легатимізація, у партисипаторному – мобілізація, у деліберативному – суспільна структуризація. Наукові оцінки щодо наслідків реалізації цих функції в онлайн-середовищі різняться. Але усі дослідники констатують, що вони змінюють характер політичної комунікації та партисипації. А це, у свою чергу, призводить до трансформації соціуму.

Зокрема, в результаті розгортання функціоналу деліберативного типу е-демократії публічна сфера мережевого суспільства набуває трирівневої конфігурації: мікромережі політичних лідерів або лідерів громадської думки та їх найближчого оточення; мезомережі політичних експертів та груп інтересів; макромережі широких верств громадянського суспільства. У процесі циркуляції потоків повідомлень ці мережі послідовно виконують ряд

взаємопов’язаних функцій політичної системи. На першому рівні відбуваються артикуляція суспільних запитів та прийняття політичних рішень, на другому – агрегація суспільних вимог та підтримки, та наступне обговорення політичних рішень, на третьому – висування різноманітних політичних вимог та висловлювання підтримки, а також популяризація та імплементація політичних рішень.

Під впливом сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в означених ідеальних типах утворюються самостійні форми е-демократії: легалістська, конкурентна, плебісцитарна, плюралістична, партисипативна та лібертаріанська. У кожній з цих форм продукується власна акцентуація щодо використання інструментів е-демократії. Легалістської форма фокусується переважно на сервісах електронного урядування та електронному забезпеченні законодавчого процесу. Для конкурентної форми найбільш притаманними є онлайн-кампайнінг, електронні скарги на адресу уряду та політиків, а також електронний нагляд з боку політичних опонентів. У плебісцитарній формі популярними є відкриті онлайн-консультації, але особливого значення у ній надається електронному голосуванню. Плюралістична форма орієнтується на використання Інтернет-форумів для формування політики громадянами, у ній з особливою активністю проявляють себе у політичній сфері соціальні медіа та різноманітні Інтернет-спільноти і онлайн-панелі. Партисипативна форма орієнтується на участь громадян в онлайн-консалтингу щодо урядових планів, на дієвість електронних петицій та громадянського е-активізму, особлива увага приділяється організації роботи сервісів електронного урядування на основі потреб громадян та їх залучення, а також популяризації сайтів громадянського контролю та діяльності інформаційних служб щодо державної чи публічної політики. Лібертаріанська форма у своєму прагненні до демократизації робить ставку на електронне голосування. Ефективність означених інструментів е-демократії по різному проявляє себе у мережевому полі політичної комунікації та партисипації, ціннісні рамки якого визначаються критеріями транпарентності,

консенсусу, автономності та плюралізму, що є похідними від фундаментальних демократичних цінностей свободи, суспільного блага та справедливості.

Запропонована дисертанткою логіка дослідження з опорою на аксіологічні принципи дозволяє сформувати комплексне уявлення щодо універсальних проблем та глобальних перспектив електронної демократії, але вона може бути використана також для проведення окремих case-study досліджень, зокрема, в Україні.

Список використаних джерел по розділу 2:

1. Frey F. W. Communications and development. *Handbook of Communication.* / Eds. by I. De Sola Pool et al. Chicago, 1973, pp. 70-112.

2. De Sola Pool I. The rise of communications policy research. *Journal of communication.* 1974. №24. Iss. 2. P. 31-42. DOI: 10.1111/j.1460-2466.1974.tb00366.x.

3. Шварценберг Р.-Ж. *Политическая социология*. / Пер. с фр. Москва, 1992. 282 с.

4. Bannerman R. LeRoy. *Norman Corwin and Radio: The Golden Years.* University of Alabama Press, 1986. 275 p. DOI: 10.1080/08821127.1987.10731109.

5. Harless D J. Mass communication: An introductory survey. W.C. Brown Publishers, 1985. 580 p.

6. Виватенко С. В. Первая попытка альтернативной реальности в США. Радиопостановка «Война миров» (1938 г.). *США & Канада: Экономика–Политика–Культура.* 2020. № 11. С. 117-126. DOI: 10.31857/S268667300012345-9.

7. Hogg S. Understand and Obey the Laws of Networking. Ignorance of the laws of networking is no excuse. *Network World.* 2013. 05 Oct. URL: http://www.networkworld.com/article/2225509/cisco-subnet/understand-and-obey-the-laws-of-networking.html (Last accessed: 19.01.2022).

8. Виноградова Н. История развития телевидения. *New Style*. 2020. 21 нояб. URL: https://newstyle-mag.com/history-of-tv/ (дата звернення: 02.02.2022).

9. Кара-Мурза С. *Манипуляция сознанием*. *Век XXI.* Москва, 2015. 526 с.

10. Butts T. The State of Television, Worldwide. 2013. *TV Tech.* 06 Dec. URL: https://www.tvtechnology.com/miscellaneous/the-state-of-television-worldwide (Last accessed: 02.02.2022).

11. Назарбетова О. К. Політичні функції мас-медіа. *Аль–Фарабі*. 2014. № 3. С. 68-92.

12. Becker T. Teledemocracy: Bringing power back to the people. *Futurist*. 1981. Vol. 15. Iss. *6*. P. *6-9.*

13. Barber B. J. *Strong democracy: Participatory politics for a new age*. Berkeley, CA: University of California Press, 1984. 234 p.

14. Соловйов С. Г. Концептуальні основи електронної демократії: зарубіжні теорії та впровадження в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2015. № 9. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=885 (дата звернення: 05.02.2022).

15. Кін Дж. *Мас-медіа і демократія.* / Пер. з англ. Київ: К.І.С., 1999. 134 с.

16. Шиллер Г. *Манипуляторы сознанием*. / Пер. с англ. Москва: Политиздат, 1980. 320 с.

17. Rheingold H. *The virtual community: Homesteading on the electronic frontier*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1993. 282 p.

18. Leiner B., Cerf V., Clark D. et al. *Brief History of the Internet*. Internet Society. 1997. URL: https://www.internetsociety.org/internet/history-internet/brief-history-internet/ (Last accessed: 12.02.2022).

19. Kemp S. Digital 2022: Global Overview Report. *Datareportal.* 2022. 26 Jan. URL: https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report (Last accessed 12.02.2022).

20. Hagen M. *A Typology of Electronic Democracy*. 1997. 08 March. URL: http://martin-hagen.net/publikationen/elektronische-demokratie/typology-of-electronic-democracy. (Last accessed; 15.02.2022).

21. Альгрен М. 35 + Facebook Статистика и факты для 2022. *Web Site Rating*. 2022. 2 февр. URL: https://www.websiterating.com/ru/research/facebook-statistics/ (дата звернення: 12.02.2022).

22. Альгрен М. 50 + Статистика Твиттера и факты для 2022. *Web Site Rating*. 2022. 5 янв. URL: https://www.websiterating.com/ru/research/twitter-statistics/ (дата звернення: 12.02.2022).

23. Kemp S. Digital 2022: Global Overview Report. Datareportal. 2022. 26 Jan. URL: https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report (Last accessed 12.02.2022).

24. Rainie L., Purcell K, Smith A. The Social Side of the Internet. *Pew Research Center*. 2011. 18 Jan. URL: http://www.pewinternet.org/2011/01/18/the-social-side-of-the-internet/. (Last accessed: 15.02.2022).

25. Shibley Telhami. *The world through Arab eyes: Arab public opinion and the reshaping of the Middle East*. New York, 2013. 240 p.

26. van Dijk J. Participation in Policy Making. *Study on the Social Impact of ICT. Report for European Commission, Information Society and Media Directorate-General*. Luxemburg: European Communities, 2010. P. 30-70. URL: http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/docs/eda/social_impact_of_ict.pdf. (Last accessed: 06. 04.2022).

27. Shirky C. The Political Power of Social Media Technology, the Public Sphere, and Political Change. *Foreign Affairs*. 2011. Iss. January/February. URL: http://www.foreignaffairs.com/articles/67038/clay-shirky/the-political-power-of-social-media. (Last accessed: 06.02.2022).

28. Най Дж. Реальность виртуальной власти. *Project-Syndicate*. 2011. 02 февр. URL: http://www.project-syndicate.org/commentary/nye91/Russian (дата обращения: 05.02.2022).

29. Байдакова А. Соціолог Мануель Кастельс – про неминучість нової демократії. *Радіо Свобода*. 2012. 20 черв. URL: http://www.svoboda.org/content/article/24620450.html (дата звернення 06.02.2022).

30. Аудитория социальных сетей и мессенджеров в 2021 году. *Skill Factory*. 2022. 10 февр. URL: https://blog.skillfactory.ru/auditoriya-soczialnyh-setej-i-messendzherov-v-2021-godu/ (дата звернення: 14.02.2022).

31. Deibert R. J. The Road to Digital Unfreedom: Three Painful Truths About Social Media. *Journal of Democracy*. 2019. Vol. 30. Iss. 1. pp. 25–39. Doi:10.1353/jod.2019.0002.

32. Zuckerman E. International reporting in the age of participatory media. *Daedalus*. 2010. Vol. 139. Iss. 2. P. 66–75. DOI: 10.1162/daed.2010.139.2.66/

33. Dutton W. H. The Fifth Estate Emerging through the Network of Networks. *Prometheus*. 2009. Vol. 27, No. 1. pp. 1-15. DOI: 10.1080/08109020802657453.

34. Porotsky, S. How Social Media Stole an Election: An Examination of the Bilateral Assault on the Democratic System. *Academia*. 2018. 18 Nov. URL: https://www.academia.edu/32532979/How_Social_Media_Stole_an_Election_An_Examination_of_the_Bilateral_Assault_on_the_Democratic_System. (Last accessed 08.02.2022).

35. Tenove, C., Buffie, J., McKay S., Moscrop, D. *Digital Threats to Democratic Elections: How Foreign Actors Use Digital Techniques to Undermine Democracy*. Centre for the Study of Democratic Institutions of the University of British Columbia, 2018. 76 p.

36. Anderson J., Rainie L. Concerns about democracy in the digital age. *Pew Research Center*. 2020. 21 Feb. URL: https://www.pewresearch.org/internet/2020/02/21/concerns-about-democracy-in-the-digital-age/ (Last accessed 12.02.2022).

37. Meijer, A. Algoritmization and the key to building citizen trust. *Ultrecht University News*. 2020. 13 Feb. URL:

https://www.uu.nl/en/news/algoritmization-and-the-key-to-building-citizen-trust (Last accessed: 14.02.2022).

38. Бодріяр Ж. *Символічний обмін і смерть.* Львів: Кальварія, 2004. 376 с.

39. Харарі Ю. Н. *Homo Deus. Людина божественна. За лаштунками майбутнього* / пер. О. Дем'янчука. Вид-во Book Chef, 2018. 512 с.

40. European Committee on Democracy and Governance (CDDG). *E-Democracy Handbook.* Strasbourg, 2020. 27 Aug. URL: https://rm.coe.int/11th-cddg-session-10-11-september-2020-e-democracy-handbook/16809f5a72 (Last accessed: 19.04.2022).

41. Войнова Е. О. Електронна демократія: трансформація осмислення. *Політичне життя*. 2020. № 4. С. 21-29. DOI: 10.31558/2519-2949.2020.4.3.

42. Habermas J. Drei normative Modelle der Demokratie: Zum Begriff deliberativer Politik. *Die Chancen der Freiheit. Grundprobleme der Demokratie* / Ed. by H. Münkler. München: Piper, 1992. P. 11–24.

43. Held D. *Models of democracy*. 3-d Ed. Cambridge: Polity, 2006. 349 p.

44. Schmidt M. G. *Demokratietheorien*. Wiesbaden: Eine Einführung, 2008. 338 p.

45. Schultze R.-O. Deliberative Demokratie. *Lexikon der Politikwissenschaft. Theorien, Methoden, Begriffe*. Vol. 1. / Eds. by D. Nohlen, & R.-O. Schultze. München, 2004. pp. 12-34.

46. Fukuyama F. A Country of Their Own: Liberalism Needs the Nation. *The Foreign Affairs*. 2022. May/June. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-04-01/francis-fukuyama-liberalism-country?utm_medium=newsletters&utm_source=twofa&utm_campaign=A%20Country%20of%20Their%20Own&utm_content=20220408&utm_term=FA%20This%20Week%20-%20112017 (Last accessed 12.04.2022).

47. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнятий 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Док. ООН A/RES/2200 A (XXI). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 09.04.2022).

48. Конституція України. Редакція від 01.01.2020. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 09.04.2022).

49. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 A (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?lang=uk#Text (дата звернення 09.04.2022).

50. Хартия основных прав Европейского Союза Торжественная прокламация. Ницца, 7 декабря 2000 года. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (дата звернення 09.04.2022).

51. Tsagarousianou R. Electronic democracy in practice: one, two, three... countless variants. *Hermes.* 2000. Vol. 26. P. 230-242. DOI: 10.4267/2042/14779.

52. Easton D. *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley, 1965. 507 p.

53. Castells M. The Rise of the Network Society (The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume 1). Vol 1. 2nd Edition with a New Preface. Oxford: Wiley Blackwell Publ., 2010. 594 p. DOI: 10.1002/9781444319514.

54. Bennett W. L. The personalization of politics political identity, social media, and changing patterns of participation. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2012. Vol. 644, Iss. 1. P. 20-39. DOI: https://doi.org/10.1177/0002716212451428.

55. Kostyrev A. Liberal Democracy: from the Mass Society Broad Universalism toward the Network Society Deep Sovereignty. *Sciences of Europe*,

2020.Vol. 60, P. 19-28. DOI: 10.24412/3162-2364-2020-60-3-19-28. URL: https://www.europe-science.com/wp-content/uploads/2020/12/VOL-3-No-60-2020.pdf (Last accesed: 12.04.2022).

56. Gibson R., Cantijoch M. Conceptualizing and measuring participation in the age of the internet: Is online political engagement really different to offline? *Journal of Politics.* 2013. Vol. 75. Iss. 3. P. 701–716. DOI: 10.1017/s0022381613000431.

57. van Dijk J. Digital democracy: Vision and reality. *Public administration in the information age: Revisited.* / Eds. By I. Snellen, M. Thaens, W. van de Donk. Amsterdam: IOS-Press, 2012. P. 49-61.

58. van Dijk J. Participation in Policy Making. *Study on the Social Impact of ICT. Report for European Commission, Information Society and Media Directorate-General*. Luxemburg: European Communities DOI. 2010. P. 30-70.

59. Barber B. J. *Strong democracy: Participatory politics for a new age*. Berkeley, CA: University of California Press, 1984. 356 p.

60. Lindner R. Wie verändert das Internet die Demokratie? *Gesellschaft, Wirtschaft, Politik (GWP).* 2012. Vol. 61. Iss. 4. P. 517–525.

61. United Nations e-government survey 2016. *Official site of UN*. 2016. URL: http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN97453.pdf (Last accessed 12.04.2022).

62. Warren A. M., Sulaiman A., Jaafar, N. I. Social media effects on fostering online civic engagement and building citizen trust and trust in institutions. *Government Information Quarterly.* 2014. Vol. *31*. Iss. 2. P. 291–301. DOI 10.1016 / j.giq.2013.11.007.

63. Zheng,Y. P., Schachter H. L., Holzer, M. The impact of government form on e-participation: A study of New Jersey municipalities. *Government Information Quarterly.* 2014. Vol. *31*. Iss. 4. P. 653–659. DOI: 10.1016 / j.giq.2014.06.004.

64. Wang X., Wan Wart M. When public participation in administration leads to trust: An empirical assessment of managers' perceptions. 2007. *Public Administration Review.* Vol. 67. Iss. 2. P. 265–278.

65. Dahlgren P. The internet, public spheres, and political communication: Dispersion and deliberation. 2005. *Political Communication.* Vol. 22. Iss. 2. P. 147–162. DOI: 10.1080/10584600590933160.

66. West M. D. Is the internet an emergent public sphere? *Journal of Mass Media Ethics.* 2013. Vol. *28.* Iss. 3. P. 155–159. DOI: https://doi.org/10.1080/08900523.2013.792702.

67. Lindner R., Aichholzer G., Hennen L. Electronic democracy in Europe: An introduction. *European E-Democracy in Practice* / Ed. by E. Hennen et al. 2019. P. 1-8.

68. Хабермас Ю. *Структурное изменение публичной сферы: Исследования относительно категории буржуазного общества*. Москва: Весь Мир, 2016. 344 с.

69. Bohman J. Expanding dialogue: The Internet, the public sphere and prospects for transnational democracy. 2004. *Sociological Review.* Vol. 52. P. 131–155. DOI: 10.1111/j.1467-954X.2004.00477.x.

70. Rasmussen T. Internet-based media, Europe and the political public sphere. *Media, Culture and Society.* 2013. Vol. *35.iss.*1. P. 97–104. DOI: 10.1177/0163443712464563.

71. Coleman S., Blumler J. C. *The Internet and Democratic Citizenship: Theory, Practice and Policy (Communication, Society and Politics).* Cambridge University Press, 2009. 232 p.

72. Guadagno E. R., Muscanell L. N., Rice M. L., Roberts N. Social Influence Online: The Impact of Social Validation and Likability on Compliance. *Psychology of Popular Media Culture*. 2013. Vol. 2, No. 1.p. 51–60. DOI: 10.1037/a0030592.

73. Golman R., Loewenstein G., Moene K O., Zarri L. The Preference for Belief Consonance. – *Journal of Economic Perspectives.* 2016. Vol. 30, No. 3. P. 165–188. DOI: 10.1257/jep.30.3.165.

74. Войнова Е. О. Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії. *Politicus.* 2021. № 1. С. 12–19. DOI: 10.24195/2414- 9616.2021-1.2.

75. Linder R., Aichhozer G. E-Democracy: Conceptual Foundations and Recent Trends. *European E-Democracy in Practice /* Ed. by E. Hennen et al. 2019. P. 11- 45. DOI: 10.1007/978-3-030-27184-8_2.

76. Danielson M., Ekenberg L. A Framework for Categorising and Evaluating Tools for e-Democracy. *The Electronic Journal of e-Government.* 2020. Vol. 18. Iss. 1. P. 69-82. DOI: 10.34190/EJEG.18.1.006. URL: www.ejeg.com (Last accessed: 28.04.2022).

77. Aichholzer G., Rose G. Experience with Digital Tools in Different Types of e-Participation. *European E-Democracy in Practice. Studies in Digital Politics and Governance*. / Eds. dy L. Hennen, I. van Keulen, I. Korthagen, G. Aichholzer, R. Lindner, R. Nielsen. Springer, Cham. 2020. P. 93-140. DOI: 10.1007/978-3-030-27184-8_4.

78. Germann M., Serdült U. Internet voting for expatriates: The Swiss case. *Journal of eDemocracy.* 2014. Vol. *6. Iss.* 2. P. 197–215. DOI: 10.29379/jedem.v6i2.302.

79. Hill R. Challenging an E-voting system in court: An experience report. *VoteID 2015*. / Eds. by R. Haenni et al. 2015. P. 161–171.

80. Sál K. Remote Internet voting and increase of voter turnout: Happy coincidence or fact? The case of Estonia. Masaryk University. *Journal of Law and Technology.* 2015. Vol. *9*. Iss. 2, P. 15–32. DOI: 10.5817/MUJLT2015-2-2.

81. Serdült U., Germann M., Mendez F., Portenier A., Wellig C. Fifteen years of internet voting in Switzerland: History, governance and use. In Terán, L., & Meier, A. (Eds.), *ICEDEG 2015: Second International Conference on e-Democracy and e-Government*, Quito, Ecuador, 8–10 April 2015, IEEE Xplore

CFP1527Y-PRT, 2015. P. 126–132. DOI: 10.1109/ICEDEG.2015.7114482 (Last accessed 25.04.2022).

82. Springal l D., Finkenauer T., Durumeric Z., Kitcat J., Hursti H., MacAlpine M., Halderman J. A. Security analysis of the Estonian internet voting system. *CCS'14: 21st ACM Conference on Computer and Communications Security*. 2014. P. 703–715. URL: https://jhalderm.com/pub/papers/ivoting-ccs14.pdf (Last accessed 25.04.2022).

83. Garrone P. Fundamental and political rights in electronic elections. *The European Union and E-voting – Addressing the European Parliament's internet voting challenge*. / Eds. By A. H. Trechsel, F. Mendez.. New York: Routledge, 2005. P. 111–123.

84. Vassil K., Weber T. A bottleneck model of e-voting. *New Media and Society.* 2011. Vol. *13. Iss.* 8. P. 1336–1354. DOI: 10.1177/1461444811405807.

85. Vinkel P. Internet voting in Estonia. In P. Laud (Ed.) *Information security technology for applications*. Springer. 2012. P. 4–12. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-29615-4_2 (Last accessed: 27.04.2022).

86. European Committee on Democracy and Governance (CDDG). *E-Democracy Handbook.* Strasbourg, 2020. 27 Aug. URL: https://rm.coe.int/11th-cddg-session-10-11-september-2020-e-democracy-handbook/16809f5a72 (Last accessed: 19.04.2022).

87. Lindner R., Aichholzer G., Hennen L. *Electronic democracy in Europe. Prospects and challenges of e-publics, e-participation and e-voting*. Cham: Springer International, 2016. 195 p.

88. Edwards A., de Kool D. *Digital democracy: Opportunities and dilemmas. The Dutch parliament in a networked society*. Den Haag: Rathenau Instituut, 2016. DOI:10.13140/RG.2.2.12025.06244.

89. Alathur S., Ilavarasan P. V., Gupta M. P. Citizen participation and effectiveness of e-petition: Sutharyakeralam – India. *Transforming Government:*

People, Process and Policy, Vol. 6. Iss. 4. P. 392–403. 2012. DOI:10.1108/17506161211267536.

90. Lindner R., Riehm U. Broadening participation through e-petitions? An empirical study of petitions to the German parliament. 2011. *Policy and Internet.* Vol. *3*. Iss. 1, Article 3. P. 1–23. DOI: 10.2202/1944-2866.1083.

91. Åström J., Jonsson M., Karlsson M. Democratic innovations: Reinforcing or changing perceptions of trust? *International Journal of Public Administration*, 2016. Vol. 40. Iss. 7. P. 1-13. DOI:10.1080/01900692.2016.1162801.

92. Tomkova J. E-consultations: New tools for civic engagement or facades for political correctness? *European Journal of ePractice*. 2009. 7 March. URL: https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.466.7291&rep=rep1&type=pdf (Last accessed: 28.04.2022).

93. Murray M. Politics at the touch of a button: An evaluation of the first ever Oireachtas (Irish Houses of Parliament) E-consultation. *Parliamentary Affairs.* 2013. Vol. 66. Iss. 3. P. 597–616. DOI: 10.1093/pa/gsr072.

94. Pammett J. H., Goodman N. *Consultation and evaluation practices in the implementation of Internet Voting in Canada and Europe*. Ottawa: Elections Canada, 2013. URL: www.elections.ca/res/rec/tech/consult/pdf/consult_e.pdf (Last accessed: 28.04.20022).

95. Davis R. *Politics online. Blogs, chatrooms and discussion groups in American democracy*. New York: Routledge, 2005. 178 p.

96. Pariser E. *The Filter Bubble: How the New Personalized Web Is Changing What We Read and How We Think.* New York: Penguin Press, 2011. 304 p.

97. Palano D. The Truth in a Bubble: The End of 'Audience Democracy' and the Rise of 'Bubble Democracy'. *Soft Power.* 2019. Vol. 6. Iss.2. pp. 36-53.

98. Weiksner G. M. Gastil J., Nabatchi T., Leighninger M. (2012). Advancing the theory and practice of deliberative civic engagement. *Democracy in*

motion: Evaluating the practice and impact of deliberative civic engagement. / Eds. by T. Nabatchi, J. Gastil, M. Leighninger, G. M. Weiksner. New York, NY: Oxford University Press, 2012. P. 1–16. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199899265.003.0012.

99. Leighninger M. Mapping deliberative civic engagement. *Democracy in motion: Evaluating the practice and impact of deliberative civic engagement*. / Eds. by T. Nabatchi, J. Gastil, M. Leighninger, G. M. Weiksner. New York, NY: Oxford University Press, 2012. P. 17–33. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199899265.003.0002.

100. Aitamurto T., Landemore H. Crowdsourced deliberation: The case of the law on off-road traffic in Finland. *Policy and Internet.* 2016. Vol. *8.* Iss. 2. P. 174–196. DOI: 10.1002/poi3.115.

101. Siu A., Stanisevski D. Deliberation in multicultural societies. *Democracy in motion: Evaluating the practice and impact of deliberative civic engagement*. / Eds. by T. Nabatchi, J. Gastil, M. Leighninger, G. M. Weiksner. New York, NY: Oxford University Press, 2012. P. 34-57. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199899265.003.0005.

102. Knobloch K. R., Gastil J. Civic (Re)socialisation: The educative effects of deliberative participation. *Politics.* 2015. Vol. *35*. Iss. 2. P. 183–200. DOI: 10.1111/1467-9256.12069.

103. Knobloch K. R., Gastil J., Reedy J., Walsh K. C. Did they deliberate? Applying an evaluative model of democratic deliberation to the Oregon citizens' initiative review. *Journal of Applied Communication Research.* 2013. Vol. *41. Iss.* 2. P. 105–125. DOI: 10.1080/00909882.2012.760746

104. Barrett G., Wyman M., Schattan P. C. V. (2012). Assessing the policy impacts of deliberative civic engagement. *Democracy in motion: Evaluating the practice and impact of deliberative civic engagement*. / Eds. by T. Nabatchi, J. Gastil, M. Leighninger, G. M. Weiksner. New York, NY: Oxford University Press, 2012. P. 181–204. DOI:10.1093/acprof:oso/9780199899265.003.0009

105. Davies T., Chandler R. Online deliberation design: Choices, criteria, and evidence. *Democracy in motion: Evaluating the practice and impact of deliberative civic engagement*. / Eds. by T. Nabatchi, J. Gastil, M. Leighninger, G. M. Weiksner. New York, NY: Oxford University Press, 2012. P. 103–131. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199899265.003.0006.

106. Lampe C., Zube P., Lee J., Park C. H., Johnston E. Crowdsourcing civility: A natural experiment examining the effects of distributed moderation in online forums. *Government Information Quarterly*. 2014. Vol. 31. Iss. 2. P. 317–326. DOI: 10.1016/j.giq.2013.11.005.

РОЗДІЛ 3
ЕТАПИ РОЗВИТКУ, СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Проведений у розділі 2 аналіз показує, що на початку третьої декади XXI століття наукові підходи до оцінки перспектив електронної демократії зазнають сутнісних змін. Праксеологічні акценти зміщуються від розгляду завдань щодо розвитку нових інструментів до розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності вже існуючих інструментів е-демократії. При цьому, як було вказано, в останніх рекомендаціях європейських інституцій наголошується, що е-демократія має бути зосереджена на людині, а не на технології та базуватися на демократичних, людських, соціальних, етичних і культурних цінностях суспільства, в якому вона реалізується [1]. Таким чином, аксіологічний підхід набуває у дослідженні е-демократії пріоритетного значення. Але в українському суспільно-політичному і науковому дискурсах поки що домінує інструменталістське ставлення до електронної демократії. Зосереджуючись на потенціалі електронної участі, вітчизняні експерти та вчені залишають поза увагою деліберативні можливості е-демократії, а ефективність е-демократії у цілому оцінюють лише за фактом утворення певного інструменту.

3.1. Етапи еволюції електронної демократії в Україні

Інструменталістські підходи, які були характерними для первинного етапу оцінки е-демократії, проявляються і у процесі аналізу розвитку електронної демократії в Україні.

Наприклад, Н. В. Грицяк і С. Г. Соловйов пропонують наступний варіант її періодизації:

- *І етап* (2000–2001 рр.) мав підготовчий характер: визначалися найбільш загальні аспекти використання сучасних ІКТ, формувалося необхідне підґрунтя для подальших дій держави в цьому напрямі.
- *ІІ етап* (2002–2003 рр.) безпосередньо пов’язаний із формуванням механізмів електронного уряду в Україні, його відлік умовно можна вести від

постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів законодавчої влади» (від 4 січня 2002 р. 3-2002-п).

- *III етап* розпочався у 2003 р. прийняттям постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд» (від 24 лютого 2003 р. № 208).

- Початком *IV етапу* можна вважати 25 грудня 2013 р., коли розпорядженням Кабінету Міністрів України затверджено зміни до плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні (прийнятій 13 грудня 2010 р) [2, с. 10-12].

Очевидно, що ці автори, так само як А. В. Акімов [3], у своєму підході до періодизації еволюції е-демократії в Україні концентруються лише на розгляді процесу формування правової бази для створення інструментів електронного урядування. У той час як означений вище аксіологічний поворот потребує застосування комплексного підходу до вивчення е-демократії як способу політичної комунікації та партисипації в Україні, котрий включає методи інформаційно-технологічного детермінізму та контент-аналізу нормативно-правових актів і даних емпіричних досліджень, втім, акцентується на ціннісних аспектах проблеми впливу ІКТ на демократичні процеси, розглядаючи їх у широкому соціально-політичному контексті.

Ґрунтуючись на такому комплексному системно-аксіологічному підході до дослідження електронної демократії, дисертантка пропонує виділяти три етапи еволюції е-демократії в Україні [4]. Перший етап – визрівання ліберального типу демократії. Другий етап – перехід до партисипаторного типу демократії. Третій етап – становлення деліберативного типу демократії. При цьому кожен з означених етапів являє собою не статичну суспільно-політичну платформу, а динамічну трансформацію від одного типу політичної партисипації та комунікації до іншої, яка, з одного боку пов’язана з кардинальними демократичними змінами у політичній сфері суспільного життя в Україні, а, з іншого, – впливає на ці зміни [4].

Перший етап (1991-2004 рр.) розпочався зі здобуття Україною державної незалежності та добіг кінця під час Помаранчевої революції. Головною передумовою подальшого демократичного розвитку України стала характерна для цього етапу ліберальна аксіологічна суспільна трансформація, коли у громадській думці цінність індивідуальної свободи поступово змінювала комуністичні принципи колективізму та етатизму. Вона обумовила ціннісний вміст глибинних соціально-політичних зрушень, пов'язаних з одночасним розгортанням двох процесів – транзитом від комуністичного тоталітаризму до ліберальної демократії та формуванням основ інформаційного суспільства. Саме на цьому етапі у боротьбі за цінності свободи були закладені аксіологічні підвалини електронної демократії не тільки як політичної технології, але як ціннісного феномену.

Як було показано у попередніх розділах, електронна демократія з'являється та зростає тільки на грунті демократичної взаємодії політичної та медіа-систем. Це зауваження є особливо актуальним для її аксіологічної оцінки. Вивчаючи закономірності трансформаційних процесів у Центральній та Східній Європі, А. Хестер і Л. Рейнболд зробили висновок, що медіа-система, як і соціальна система взагалі, проходить три більш чи менш окресленні фази: відчуження і руйнування попередніх систем цінностей, пошук політичного та економічного векторів подальшого розвитку, конструктивна еволюція стосовно попереднього досвіду [5, с. 25-27]. Втім, в Україні означені зміни мали свою специфіку, які суттєво вплинули на роль медіа у розвитку демократичних процесів.

Процес демократизації у комунікаційному полі нашої країни розпочався з декларацій про демократичну орієнтацію, свободу слова, друку і був означений руйнацією тоталітарної моделі, наповненням суспільно-політичного дискурсу національно-демократичними ідеями. У прийнятій у 1996 році Конституції України було проголошено, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і

поширювати інформацію усно, письмово або в іншій спосіб - на свій вибір» [6].

Одним з факторів, що позитивно вплинув на демократизацію суспільно-політичного життя в Україні, як зазначає А. Костирєв, можна вважати диференціацію джерел інформації внаслідок збільшення їх кількості та тематичної різноплановості. Диференціація інформаційного простору відбувалась не лише по вертикалі, тобто за віссю власності (державні, громадські, партійні, комерційні, приватні), а й по горизонталі, оскільки різні видання стали конкурувати між собою. Зростання вільної преси в Україні зруйнувало догматичні традиції [7, с. 146]. Диференціація інформаційного простору та руйнація ідеологічної одностайності стали підгрунтям для зростання плюралізму – необхідної умови становлення ліберального типу демократії.

З точки зору оцінки перспектив еволюції електронної демократії важливо звернути увагу на ті зміни, які відбулися у секторі електронних медіа. По-перше, саме у цей час телебачення в Україні перетворилось на головний засіб інформування. За експертними оцінками, електронні медіа становили лише дещо більше 11% загальної кількості суб'єктів поширення інформації, однак, за показниками охоплення населення та впливу на громадську думку вони значно переважали інші ЗМІ [8, с. 6].

По-друге, особливо важливим стало те, що у середовищі функціонування електронних медіа поступово створювались характерні для ліберального типу конкурентні відносини. Лише у період з 7 вересня 1990 року до 15 грудня 1992 року в Україні було зареєстровано 902 компанії, студії, редакції телебачення і радіо. В 1992 році загальний обсяг мовлення недержавних телерадіокомпаній складав 1800 годин на добу [9, с. 42-44]. Станом на початок 2000 р., було видано 974 ліцензії на здійснення телерадіомовлення, до державного реєстру внесено 797 телерадіомовних організацій, в т.ч. 513 приватних і 28 державних [8, с. 6]. На цьому етапі з'являються перші ознаки конкурентної боротьби за глядача, особливо на

загальнонаціональному рівні. Відтак, можна констатувати, що в українському телевізійному просторі починає вимальовуватися основна мета ліберального типу електронної демократії – консумізація та проявлятися така її функція як суверенізація – спочатку національна, а потім групова (партійна) та індивідуальна. Таким чином, формування основ теледемократії на цьому етапі заклало підґрунтя для подальшого розвитку електронної демократії в Україні, що відповідає світовому досвіду, який був проаналізований у підрозділі 2.1. Але, водночас, у сфері електронних медіа зберігалася досить потужна система державного телебачення і радіо. Це стало відображенням ключового аксіологічного протиріччя цього етапу, коли ліберальним цінностям та обумовленій ними тенденції до розвитку плюралізму в Україні протистояли атавізм авторитарного етатизму та тенденції до централізації влади, в тому числі у інформаційному просторі.

З точки зору інформаційно-технологічного детермінізму цей етап може бути охарактеризований як час, коли з’являються передумови для формування нових форм суспільної комунікації. У 90-х роках ХХ століття в Україні розпочинається впровадження комп’ютерів, об’єднаних у локальні мережі, розвиток наукомістких галузей і перш за все підключення до світової інформаційної мережі Інтернет. Перші користувачі мережі Інтернет з’явилися на території України ще за радянських часів. У 1990 році було створено перші три вузли доступу до мережі та розпочато підтримку української частини доменного простору мережі Інтернет – домену ua. Спочатку він підтримувався неформально, але після проголошення незалежності домен ua. став офіційно функціонувати в Україні. Характерно, що це відбулось рівно через рік після проведення загальноукраїнського референдуму щодо створення власної держави – 1 грудня 1992 року. З цього часу і почався відлік історії українського сегменту мережі Інтернет. У грудні 1999 був створений перший виробник українських сайтів – Студія Айкен. А у 2000 році було зареєстровано Інтернет Асоціацію України. У 2004 році кількість хостів у домені ua. вже перевищила 90 тисяч, а кількість веб-сайтів – 30 тисяч [10, с. 24]. Але загальна кількість

користувачів Інтернету на цьому етапі зростала дуже повільно. У 1996 році, за даними Всесвітнього банку, в Україні вперше була зафіксована частка Інтернет-користувачів, яка складала лише 0,1% загальної чисельності населення. У 2000 році ця частка зросла тільки до 0,4%, а у 2004 – до 3,5 % [10]. За даними Державного комітету зв'язку та інформатизації, в Україні налічувалось близько 260 тис. постійних і 140 тис. нерегулярних користувачів Інтернет [8, с. 12]. Отже вести мову про повноцінне утворення інформаційно-технологічної бази мережевого суспільства, а відтак і електронної демократії, на цьому етапі ще зарано. Проте слід вважати, що у той час ентузіастами-комп'ютерщиками були посіяні перші зерна, з яких в Україні зростатиме мережеве суспільство.

Контент-аналіз показує, що саме на цьому етапі вже було започатковане і формування нормативно-правової бази функціонування Інтернету. Наприкінці липня 2000 року було підписано Указ Президента України № 928 «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» [12]. Тоді ж у правовому полі вперше була позначена і така базова для електронної демократії функція Інтернету як інформування громадськості про діяльність влади. У травні 2001 року з метою поліпшення умов для розвитку демократії, реалізації громадянами конституційних прав на участь в управлінні державними справами та на вільний доступ до інформації про діяльність органів державної влади, а також забезпечення гласності та відкритості діяльності цих органів було видано Указ Президента України № 325 «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» [13]. На виконання цього Указу 4 січня 2002 року Постановою Кабінету міністрів України № 3 було затверджено «Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади». У цій постанові зазначається, що оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади здійснюється з метою підвищення ефективності та прозорості діяльності

цих органів шляхом впровадження та використання сучасних інформаційних технологій для надання інформаційних та інших послуг громадськості, забезпечення її впливу на процеси, що відбуваються у державі [14]. У документі містяться вимоги щодо створення (модернізації) веб-сайтів (веб-порталів) органів виконавчої влади та ретельно прописано яка інформація має бути на них розміщена. Але означені відомості адресного характеру були здатні забезпечити лише спрямування інформації згори донизу без будь-яких ознак зворотного зв'язку, що аж ніяк не можна було вважати політичною комунікацією та не відповідало проголошеній в Указі Президента України № 325 та у Постанові КМУ № 3 меті щодо забезпечення впливу громадськості на процеси, що відбуваються у державі. Втім навіть таке елементарне інформування на той час можна було оцінювати як перший крок на шляху розвитку електронної демократії.

Вдосконалення інструментальної структури е-урядування було передбачено у заходах щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд», які затверджені Постановою Кабінету міністрів України № 208 від 24 лютого 2003 року. У постанові вказувалось, що одним з пріоритетних завдань щодо розвитку інформаційного суспільства є надання громадянам та юридичним особам інформаційних та інших послуг шляхом використання електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», яка забезпечує інформаційну взаємодію органів виконавчої влади між собою, з громадянами та юридичними особами на основі сучасних інформаційних технологій. Для вирішення цього завдання створювався єдиний веб-портал органів виконавчої влади, який мав стати центральною частиною електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», призначеної для інтеграції веб-сайтів, електронних інформаційних систем та ресурсів органів виконавчої влади і надання інформаційних та інших послуг з використанням мережі Інтернет [15].

Цей рух було продовжено, коли Постановою Кабінету Міністрів України № 150 від 11.02.2004 до вимог щодо інформації, яка повинна бути розміщена

на офіційних сайтах органів виконавчої влади, були включені пункти: плани підготовки органом проектів регуляторних актів та зміни до них; повідомлення про оприлюднення проектів регуляторних актів, проекти цих актів і аналіз їх регуляторного впливу; звіти про відстеження результативності прийнятих органом регуляторних актів; відомості про регуляторну діяльність органу [16]. Таким чином було створене правове підгрунтя для ознайомлення громадян не тільки із загальною інформацією, але і з планами органів влади, що відкрило вікно можливостей для потенційного застосування партисипаторних інструментів е-демократії.

Однак не поява перших комп'ютерних мереж і не закладання правових основ функціонування інструментів е-урядування визначили сутність суспільно-політичних перетворень цього етапу. Розвиток означеного вище базового аксіологічного протиріччя між ідеалами свободи та авторитаристською практикою призвів до того, що після кількох років сплеску політичної активності з середини 1990-х років суспільство увійшло до полоси нового відчуження людей від влади. Особливість цього відчуження полягала у тому, що воно виникло у суспільстві, яке у своєму русі від тоталітаризму збагатилось деякими ознаками демократії, такими, як альтернативні вибори, політичний та ідеологічний плюралізм, відносна свобода слова і мас-медіа. Проте ці елементи демократії, як констатував В. Шкляр, стали засобами та інструментами недемократичного розподілу влади [17, с. 120]. Спроби придушення опозиційних засобів масової інформації та ізоляції політичної опозиції, шляхом замовчування її позиції національними ЗМІ призвели до загострення суспільних конфліктів. Коло спотвореної інформації призвело до прийняття неадекватних управлінських рішень політичною системою і, в кінцевому рахунку, до кризи режиму. Ця криза проявилася наприкінці 2004 року під час виборів Президента України. Саме тоді притаманні ліберальному типу прагнення до свободи та вірність демократичній процедурі зіткнулися з авторитарною зневагою до особистості, масовими порушеннями виборчого законодавства та потуранням політичною волею виборців. Це викликало

вибух народного обурення, який переріс у справжню ціннісну революцію. У такий спосіб була реалізована головна інституціональна функція ліберальної демократії – легітимізація влади. Але звитяжні результати Помаранчевої революції означали не лише прихід до влади обраного більшістю проєвропейського лідера Віктора Ющенка. Це була перемога цінностей свободи, яка визначила подальший напрямок соціально-політичного розвитку України. На історичній розвилці вона вивела нашу державу на шлях демократичного розвитку та запобігла її сповзанню до прірви авторитаризму, у яку згодом занурились сусідні Білорусь та Росія. Саме завдяки цьому потужний потенціал сучасних ІКТ став використовуватись в Україні для становлення електронної демократії, а не цифрового деспотизму.

Другий етап еволюції електронної демократії в Україні (2005-2013 рр.) продовжувався від Помаранчевої революції до революції Гідності. Вміст аксіологічної трансформації цього етапу полягав у тому, що на зміцнілому фундаменті ліберальних цінностей в українському суспільстві активізувалися характерні для партисипаторного типу демократії процеси громадської участі у формуванні інтегрального ціннісного образу суспільного блага та у виборі шляхів руху до нього.

В українському політичному та академічному дискурсі того часу цей образ суспільного блага асоціювався з поняттям національної ідеї, в центрі якої – права і свободи людини, забезпечені державою. При цьому ліберальні здобутки попереднього етапу сприяли виробленню розуміння, що за умов демократії за державою повинна залишатися лише координуюча функція, а безпосередніми суб’єктами політичної партисипації та комунікації мають стати інститути громадянського суспільства. Саме тому залучення громадян до вирішення нагального завдання внутрішньої політики України – досягнення суспільної злагоди – постало як головна мета суспільного розвитку, що визначає партисипаторну спрямованість демократизації цього етапу.

Ліберальні трансформації, характерні для цього етапу, у повній відповідності до визначених вище загальносвітових тенденцій призвели до того, що медіа-система набула в Україні поліцентричного олігархічного характеру. З особливою наочністю це проявилось у телевізійному просторі як найбільш впливовому засобі впливу на громадську думку. Але поступово серед інформаційних «дерев», які були зрощені олігархами, стають все більш помітними нові паростки громадянської комунікації, котрі забезпечили інформаційно-технологічне підгрунтя для партисипаторних претворень цього етапу.

Протягом цього етапу Інтернет в Україні починає розвиватися у геометричній прогресії. Якщо у 2005 році цим засобом комунікації користувалось лише 3,7% українців, то у 2014 році – вже 46,2%, тобто майже половина населення [11]. Ці бурхливі технологічні зрушення дають підстави визначити цей етап розвитку електронної демократії в Україні як перехід від телевізійної демократії до Інтернет-демократії. Хоча телебачення продовжувало тримати пальму першості як джерело новин про діяльність державних структур. За даними опитування, проведеного у 2012 році Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), 48% опитуваних заявили, що отримують такі новини з телебачення, але вже 19% – отримували їх з Інтернету, що більше, ніж з преси (15%) та радіо (10%) [18].

На цьому етапі все ще залишається значним відставання України від світових лідерів за такими критеріями як доступ до ІКТ, використання ІКТ, а також навички, тобто практичне знання цих технологій населенням країни. Але, з точки зору ціннісного підходу, важливо наголосити, що соціальне значення Всесвітньої мережі визначається не тільки технологічними показниками. Тому доцільним буде звернути увагу на розгорнуте дослідження, проведене World Wide Web Foundation під керівництвом Т. Бернерса-Лі, який є творцем концепції Всесвітньої павутини, що визначило комплексний індекс розвитку Інтернету. Цей індекс вимірює рівень розвитку і впливу Інтернету на суспільство за різними параметрами, об’єднаними в

чотири основні групи: проникнення (оцінка рівня та інтенсивності використання Інтернету в країні, включаючи рівень розвитку і якості комунікаційної інфраструктури, а також інституційної інфраструктури та її регуляторних аспектів); якість контенту (оцінка рівня використання громадянами і доступність контенту з акцентом на те, наскільки різні групи зацікавлених громадян можуть отримати доступ до інформації в національному сегменті Інтернету через доступні платформи і канали на мові, яку вони використовують); свобода і відкритість (оцінка рівня громадянських свобод, включаючи права на отримання інформації, висловлювання думок, безпеку і конфіденційність в Інтернеті); права і можливості (оцінка соціальних, економічних і політичних показників розвитку держави в контексті впливу на них Інтернету). Дослідження, яке було проведене за цим складним показником у 2014 році, показало, що Україна посіла 46 місце з рівнем проникнення – 59,29%, якістю контенту – 34,61, свободою і відкритістю – 54,86, правами і можливостями – 29,76. І хоча наша країна значно поступалась лідерам, скажімо, Данії, яка зайняла перше місце з показниками, відповідно: 100%; 92,37; 90,45; 93,61, або США, які отримали 75,83%; 98,32; 81,04; 99,81 [19], але позитивна динаміка розвитку соціальних аспектів Всесвітньої мережі в Україні вже стала помітна. Так, останні два критерії наочно демонструють, що Інтернет-зв’язки постали впливовим чинником, який змінив конфігурацію комунікаційного поля не тільки завдяки своїм кількісним, але також якісним параметрам.

Означені зміни відкрили нові перспективи для суспільного розвитку. Вони отримали відображення у прийнятому 9 січня 2007 року законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». Цей закон став ключовим компонентом нормативно-правової складової процесу еволюції е-демократії в нашій країні. У його загальних положеннях зазначалось, що одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би

створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвиткові та підвищуючи якість життя. А серед організаційно-правових основ розвитку інформаційного суспільства в Україні на другому місці були визначені об’єднання громадян. У цій статті Закону наголошується, що основним елементом громадянського суспільства виступає людина, інтереси та потреби якої виражаються через відповідні об'єднання громадян, такі як політичні партії, професійні об'єднання, асоціації, творчі спілки тощо.

У документі підкреслюється, що розвиток інформаційного суспільства повинен здійснюватися через: участь відповідних об'єднань громадян у підготовці рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань інформаційного суспільства і контролю за їх виконанням; організацію постійних зустрічей, «круглих столів», відеоконференцій з вищими посадовими особами держави, лідерами політичних партій для обговорення і розв'язання питань розвитку інформаційного суспільства України; створення умов для забезпечення незалежності та плюралізму засобів масової інформації, а також їх залучення до обговорення проблем розвитку інформаційного суспільства.

У розділі «Очікувані результати» наголошувалось, що впровадження Основних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки дасть можливість забезпечити позитивні зміни в життєдіяльності суспільства і людини, а саме: збільшити рівень захисту прав і свобод людини та її добробуту, активізувати участь громадян в управлінні державою, сприяти розвитку демократії; підвищити конкурентоспроможність України, ефективність державного управління, продуктивність праці у всіх сферах економіки, рівень інформаційної безпеки людини, суспільства, держави, ступінь розвитку інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, зокрема українського сегменту Інтернету; забезпечити перехід економіки до моделі науково-технічного та інноваційного розвитку, збільшити частку наукоємної

продукції, сприяти якості та доступності послуг освіти, науки, культури, охорони здоров'я за рахунок впровадження ІКТ; розширити можливості людини отримувати доступ до національних та світових інформаційних електронних ресурсів; створити нові робочі місця, поліпшити умови роботи і життя людини; поглибити запровадження нормативно-правових засад інформаційного суспільства [20]. І хоча цей абзац Закону – єдине місце, де згадується поняття «демократія», втім його загальна спрямованість, безумовно, зорієнтована на досягнення головної мети партисипаторного типу демократії – залучення громадян до управлінні державою.

На досягнення цієї мети була спрямована також «Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», схвалена Кабінетом Міністрів України 21 листопада 2007 року. У документі зазначалось, що сприяння розвитку громадянського суспільства є однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави. Це насамперед передбачає налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що повинна базуватися на партнерстві, взаємозаінтересованості у досягненні цілей, пов'язаних з процесом демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, соціально-економічним і духовним прогресом, всебічним забезпеченням захисту прав і свобод людини та громадянина. Серед основних завдань поставлене сприяння діяльності інститутів громадянського суспільства, доступу громадян до інформації; розробленню та впровадженню ефективного механізму налагодження комунікацій між органами виконавчої влади та зазначеними інститутами; формуванню громадянської культури суспільства – виявлення активної громадянської позиції, зокрема щодо участі у процесах формування та реалізації державної політики, усвідомлення громадськістю принципів співробітництва між органами виконавчої влади та інститутами. У 2009 році до Концепції було внесено зміни, які стосувалися передусім обов’язкового висвітлення у засобах масової інформації результатів діяльності органів виконавчої влади та їх громадське обговорення [21]. Але

проблема полягає у тому, що у зазначеному нормативно-правовому акті немає жодної згадки про Інтернет як засіб реалізації поставлених завдань. Це демонструє, з одного боку, наявну на цьому етапі недооцінку можновладцями ролі Всесвітньої мережі у розвитку громадянського суспільства та політичної участі, а, з іншого боку – неспроможність влади наповнити Інтернет-інструментарій ціннісним вмістом.

З особливою гостротою ця неспроможність виявилась у нездатності реалізувати головну ціннісну функцію партипаторної демократії – підтримку довіри. Вже через півроку після перемоги Помаранчевої революції – у вересні 2005 року КМІС зафіксував особливо різьке падіння рівня довіри населення до центральної влади: Президента Віктора Ющенка (перевага недовіри у –8%, у березні цього року було переважання довіри у +43%), колишнього уряду (переважання недовіри у –22%, у березні – переважання довіри у +34%), Верховної Ради (перевага недовіри у –28%, у березні – переважання довіри у +23%) [22]. Це падіння продовжилось. Баланс довіри та недовіри до Президента України у 2007 році склав –28,9%, у 2008 році –58,2%, у 2009 – 67,8%. Баланс довіри та недовіри до уряду України у 2007 році склав –44,4%, у 2008 році –54,6%, у 2009 –60,2%. Баланс довіри та недовіри до парламенту у 2007 році склав –50,8%, у 2008 році –63,7%, у 2009 –71,3% [23]. На думку респондентів, причинами недовіри українців до держструктур є корупція (54%), відсутність видимих результатів діяльності (38%), бюрократія (29%), погане ставлення працівників держструктур до громадян, які до них звернулися (22%) [18]. Це призвело до того, що у 2010 році В, Ющенко – колишній фаворит українськогоьліберального руху, який уособив ідеали Помаранчевої революції, встановив світовий антирекорд для діючого голови держави, програвши вибори з показником 5,45%. Але президенство його наступника – Віктора Януковича виявилось найганебнішим в історії України. Це стало наслідком руйнації владою ідеалу суспільного блага, яке склалося у громадській думці найбільш активної частини населення, – європейської інтеграції України. Екзестенціальна аксіологічна суперечність між

проєвропейською та проросійською публічними сферами українського суспільства вилилась у драматичні події Євромайдану. Завдяки орієнтації на притаманні європейській політичній культурі цінності гуманізму та справедливості ці події отримали назву революція Гідності.

Саме у цей час проявилася головна інституціональна функція партисипаторного типу електронної демократії – мобілізаційна. 21 листопада 2013 року, журналіст М. Найєм написав у Facebook пост: «Гаразд, давайте серйозно. Ось хто сьогодні до півночі готовий вийти на Майдан? Лайки не рахуються. Тільки коментарі під цим постом зі словами «Я готовий». Як тільки набереться більше тисячі, будемо організовуватися». Того вечора пост зібрав більше тисячі «лайків», близько 900 репостів, 1200 коментарів і кілька тисяч людей на Майдані.

Аналізуючи вплив соціальних медіа на події Революції гідності, слід згадати, що офіційну сторінку Євромайдану у Facebook було відкрито 21 листопада 2013 року, а вже в грудні вона мала 125 тисяч «лайків». Другу Facebook-сторінку було створено 30 листопада 2013, щоб забезпечити правову допомогу протестувальникам. Вона набрала 16 677 лайків за три дні. Twitter використовували значно менше, загалом було надіслано 120 тисяч твітів, де згадується хештег протесту (а також його російський і англійський переклади). При цьому Facebook насамперед, слугував головною інформаційною та мобілізаційною платформою для української аудиторії, у той час як Twitter апелював саме до міжнародної спільноти та мобілізував її на свою підтримку. Окрім інтенсивного використання таких соціальних мереж як Facebook і Twitter, українці також створили низку сайтів для координації дій євромайданівців. Ключовим моментом було й те, що інтернет-спільнота активно реагувала на інформацію в соціальних медіа. Так, впродовж місяця з моменту створення на сторінці у Facebook було опубліковано 2000 оновлень, до них було написано біля 50 тис. коментарів та відправлено більше мільйона лайків; а контентом поділилися більше 230 тисяч разів. Можна відзначити, що під час Євромайдану онлайн-мережі не тільки продемонстрували поступове

зростання активності їх учасників, але й забезпечили трансформацію онлайн активності користувачів до співучасті в оффлайн діяльності. Внаслідок цього ставлення українців до соціальних медіа змінилося, їх почали використовувати як інструмент для залучення прибічників та координації різноманітних акцій. Загалом, різноманітні джерела констатували впливову роль соціальних медіа в організації та координації акцій громадянської непокори в Україні. Таким чином, революція Гідності зафіксувала перехід українського суспільства до характерної для розвинутих країн фази мережевого суспільства, у якому електронна демократія виступає як дієвий спосіб політичної партисипації.

Третій етап еволюції електронної демократії (2014-2022 рр.) стартував від перемоги революції Гідності та, здається, переходить у якісно нову фазу у процесі звитяжної справедливої війни українського народу проти російської агресії. Завдяки характерній для партисипаторного типу демократії жертовній громадянській участі активістів та підтримці з боку більшості населення були відновлені демократичні ціннісні сподівання українців щодо європейського майбутнього країни як ідеалу суспільного блага. Водночас рушійним мотивом суспільної взаємодії стало прагнення громадян України до справедливості. Означена ціннісна дифузія ознаменувала собою початок переходу до становлення в Україні деліберативного типу демократії. Оскільки цей процес відбувається в умовах динамічного формування мережевого суспільства, то виявляється особливо важливою саме роль електронної демократії у забезпеченні руху до головної мети – формування публічної сфери. На цьому етапі, як було показано у попередньому розділі, її домінантними функціями постають політична комунікація та структуризація суспільства.

Оцінюючи характерні для цього етапу зрушення з позицій інформаційного детермінізму необхідно вказати, що характерним для цього етапу є зростання серед учасників мережевої онлайн-комунікації кількості користувачів мобільних додатків. За даними Київського міжнародного

інституту соціології (КМІС) від 19 листопада 2021 року найбільш поширеним засобом для комунікацій є Viber, яким користується 73,6% опитаних. Другим за популярністю є мессенджер у Facebook – 42,7%. На третьому-четвертому місцях знаходяться Telegram (використовують 31,6% опитаних) та WhatsApp (25,3%). І лише третина українців (18,7%) не обмінюється повідомленнями з мобільного телефону в жодному з вищезгаданих застосунків [26].

В тому числі завдяки мобільності у цей час Інтернет і соціальні мережі стали одними з найбільш значущих виробників і постачальників інформації для українців. У 2016 році, за даними КМІС, саме з цих джерел відповідно 36,1% і 32,7% українців щодня або практично щодня отримували інформацію (хоча це було вдвічі менше порівняно з центральними телеканалами). Загалом, щодня або майже щодня Інтернетом користувалися 42,5% дорослих українців, ще 17% користувалися Інтернетом принаймні декілька разів на тиждень [27]. Проте вже у 2022 році після початку повномасштабного вторгнення Росії соціальні мережі вийшли на перше місце серед постачальників інформації для українців. Про це свідчать результати дослідження «Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення ОПОРИ. Соцмережами для отримання інформації користуються 76,6 % українців. На другому місці опинилося телебачення з 66,7 % голосів. Третє місце посів Інтернет (не включаючи соціальні мережі), який є джерелом інформації для 61,2 % користувачів. Радіо слухають близько 28,4 % громадян України, а друковані ЗМІ читають лише 15,7 % опитаних. Необхідно звернути увагу, що стежать за новинами у соцмережах понад 92 % респондентів від 18 до 39 років і понад 64 % споживачів від 40 до 69 років [28]. Таким чином, можна стверджувати, що для найбільш активної частини населення України публічна сфера являє собою мережеве суспільство. Важливо, що віковий розподіл користувачів онлайн-мереж чітко визначає майбутнє тяжіння української політичної культури до притаманного молоді загостренного прагнення до справедливості,

та, відповідно, до нових лідерів громадської думки, які цю цінність уособлюють.

Показовим є те, що серед причин активного користування онлайн-мережами для отримання інформації про події в Україні та світі респонденти КМІС на першій сходинку поставили можливість отримання інформації з багатьох джерел в одному місці (56,1 %). Зазначимо, що це відкриває користувачеві можливості об'єктивного аналізу інформації. Друга причина це те, що інформація в онлайн-мережах з'являється швидше, ніж у ЗМІ (30,9 %). І цей факт говорить про зростання інтенсивності інформаційних процесів в комунікаційному полі України. А ось наступні причини розкривають такі якісні відмінності онлайн комунікації як диференціація джерел інформації та інтерактивність: знайомі діляться там зі мною інформацією (21,9 %), я самостійно стежу за лідерами думок (18%), я можу одразу обговорити новину (15,6 %), я можу одразу поділитися новиною (7,1 %) [29, с. 28]. Ці дані свідчать про те, що завдяки поширенню онлайн-мереж в українському інформаційному просторі набуває свого продовження трансформація від авторитарної моноцентричності через олігархічну поліцентричність до відкритої системи індивідуалізованої інтерактивної комунікації як основи деліберативного типу електронної демократії. Ця тенденція знайшла яскраве відображення у результатах президентських і парламентських виборів в Україні 2019 року.

Прагнення громадян України до справжньої соціальної справедлівості у поєднанні з розвитком мережевого суспільства обумовили фантастичну перемогу на виборах 2019 року спочатку Володимира Зеленського, а потім і його партії «Слуга народу». Незадоволення проявами несправедлівості та корупцією влади була у доступній формі артикульована у телевізійному серіалі «Слуга народу». Гасла, котрі виголошував головний герой у талановитому виконанні В. Зеленського, відповідали очікуванням більшості українців і надали імпульс потужній комунікаційній хвилі у суспільстві. Образ Василя Голобородько та його команда став тим комунікаційним ядром, яке уособлювало відновлену віру людей у справедливість. Довкола цього ядра

згодом утворилася власна деліберативна соціальна мезомережа. Передаючи перший імпульс від телевізійного образу до соціальних медіа, вона швидко перетворилася на мультимережу, яка сформувала ефективну власну публічну сферу. А напередодні виборів ціннісний вміст комунікації був майже непомітно перенесений з віртуального героя на реального кандидата.

Не дивлячись на те що «Зе!» від народження була мережею «зіркового» типу, в ній був встановлений певний баланс між кількісними та якісними показниками електронної участі та комунікації і це стало ключовим фактором перемоги. Навесні 2019 року офіційна сторінка Президента України Петра Порошенка у Facebook налічувала 2423638 підписників. У той час як офіційна сторінка команди Зеленського майже у чотири рази менше – 582347, а сторінка «Зе! – змінимо країну разом» усього 139963. Але за показником співвідношення кількості підписників та їхньої активності, котрий є ключовим для визначення ефективності мережевої комунікації та партисипації, Facebook-сторінка команди Зеленського більш ніж утричі, а сторінка «Змінимо країну разом» – у 14 разів перевищували сторінку Порошенка (відповідно 31,46%, 137,88% та 9,75%) [30]. Імпульс співучасті та спрямованості у майбутнє виявився настільки потужним, що забезпечив небачену в історії України більшість у Верховній Раді (154 місця) для представників політичної партії, яка ще рік тому нікому була не відома.

Наведений аналіз політичної практики підтверджує висновок, зроблений дисертанкою щодо структуруючої функції е-демократії [31, с. 18]. В результаті розгортання політичного функціоналу «Зе!» в умовах деліберативного типу е-демократії публічна сфера мережевого суспільства набула трирівневої конфігурації: мікромережа Володимира Зеленського спочатку як лідера громадської думки а потім і як політичного лідера та його найближчого оточення зі студії «Квартал 95»; мезомережі впливових українських політичних експертів та груп інтересів; макромережі широких верств громадянського суспільства, яка сформувалась в Україні. Приклад виборчої кампанії команди «Зе!» показав, що у процесі циркуляції потоків повідомлень

ці мережі послідовно виконували ряд тих взаємопов'язаних функцій політичної системи, які були описані дисертанкою. На першому рівні була здійснена артикуляція суспільних запитів та прийняття політичних рішень, на другому була проведена агрегація суспільних вимог та підтримки, та наступне обговорення політичних рішень, на третьому відбулось висування політичних вимог та висловлювання підтримки, а також популяризація та імплементація політичних рішень.

З точки зору представленого дослідження також важливо звернути увагу, що мультимережі «Слуги народу» вдалося стати засобом демонстрації можливостей електронної демократії як способу мережевої комунікації для політичної інтеграції суспільства. Намагання П. Порошенка нав'язати українському суспільству локальну ідентичність за тими ідеалами суспільного блага, які вже втратили свою актуальність, засвідчили їхній відрив від тих цінностей, які здатні згуртувати суспільство. Переконлива перемога Володимира Зеленського на виборах Президента України 21 квітня 2019 року (73,22 %) продемонструвала жагу суспільства до кардинального оновлення на основі цінностей справедлівості. При цьому електоральна інфографіка [32], свідчить, що по усіх регіонах гору отримали характерні для нової, мережевої епохи цінності, які несуть у собі потужний об'єднавчий потенціал для сучасної української політичної нації. Ця тенденція була закріплена під час виборів 21липя 2019 року до Верховної Ради України. Партія «Слуга народу», дистанціювавшись від проблем, які розділяють суспільство, отримала більшість в усіх регіонах України – у Центрі, на Заході, Півночі, Півдні, Сході та Києві, які до цього завжди різко розмежовувалися за своїми електоральними вподобаннями (виняток становили лише Львівська, Донецька та Луганська області) [33]. Таким чином, не дивлячись на окремі спроби використання онлайн-мереж для деконсолідації українського суспільства, спираючись на наведені приклади, можна констатувати, що на цьому етапі інструменти електронної демократії були ефективно задіяні з метою формування публічної

сфери мережевого суспільства в Україні, у якій ціннісним пріоритетом постає справедливість.

На третьому етапі розвитку електронної демократії в Україні її нормативно-правове забезпечення піднялось на певний новий рівень. Відповідно до Указу Президента України від 12 січня 2015 р. № 5 «Про Стратегію сталого розвитку «Україна—2020», розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. № 275 «Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік» розвиток електронного урядування було визначено одним з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління. Також у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна мала забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог. Відтак 20 вересня 2017 року Уряд схвалив Концепцію розвитку електронного урядування в Україні. Документом було визначено напрями, механізми і строки формування ефективної системи електронного урядування в Україні для задоволення інтересів та потреб фізичних і юридичних осіб, вдосконалення системи державного управління, підвищення конкурентоспроможності та стимулювання соціально-економічного розвитку держави. Передбачалось, що реалізація Концепції дасть змогу: підвищити ефективність роботи органів державної влади й органів місцевого самоврядування та досягти якісно нового рівня управління державою, що базується на принципах результативності, ефективності, прозорості, відкритості, доступності, довіри та підзвітності; покращити якість надання публічних послуг фізичним та юридичним особам відповідно до європейських вимог, а також забезпечити необхідну мобільність й конкурентоспроможність громадян та суб'єктів господарювання у сучасних економічних умовах; мінімізувати корупційні ризики при виконанні владних повноважень; покращити інвестиційну привабливість, діловий клімат та

конкурентоспроможність країни; стимулювати соціально-економічний розвиток в Україні [34].

Проте ця концепція мала суто інструменталістський характер. У цій навіть немає жодної згадки про демократичні процедури та громадянську участь, не кажучи вже про демократичні цінності. Єдине що у виборчій сфері мали бути забезпечені розвиток та запровадження інформаційної системи проведення виборчого процесу в електронній формі. Реалізація Концепції була передбачена на період до 2020 року, але на виборах 2019 року така система так і не була запроваджена.

Натомість ще 26 лютого 2016 року Указом Президента України було затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки. Стратегія мала виразний ціннісний характер. У ній зазначалось, що революція Гідності відкрила новий етап в історії розвитку громадянського суспільства, продемонструвала вплив громадськості на суспільно-політичні перетворення, стала поштовхом для оновлення та переформатування влади. Розроблення нової Стратегії було обумовлено змінами основних тенденцій розвитку громадянського суспільства, зростанням його ролі в різноманітних сферах – від просування реформ на державному і місцевому рівнях, європейської інтеграції та розвитку електронного урядування до надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, проведення антитерористичної операції, надання допомоги внутрішньо переміщеним особам. Стратегія спирається на базові цінності відносин між демократичною державою і громадянським суспільством, зумовлена становленням такого суспільства як основи народовладдя та прагненням створити належні умови для ефективної взаємодії держави, громадянського суспільства та бізнесу задля модернізації України, підвищення добробуту і створення рівних можливостей для всіх.

Задля забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення було передбачено проведення органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування консультацій з громадськістю щодо проєктів нормативно-правових актів під час їх розроблення; сприяння запровадженню на рівні органів місцевого самоврядування публічних консультацій з громадськістю, громадської експертизи їх діяльності та діяльності їх виконавчих органів, посадових осіб, комунальних підприємств, організацій та установ; сприяння запровадженню обов'язкових публічних консультацій у процесі підготовки проектів Державного бюджету України та місцевих бюджетів; визначення порядку здійснення громадської експертизи діяльності з надання адміністративних послуг, а також діяльності бюджетних установ, які надають соціальні послуги. Але ці консультаційні процедури не передбачали використання можливостей онлайн-комунікації. Проте до інструментарію електронної демократії можна віднести створення ефективного механізму реалізації права громадян на звернення до органів місцевого самоврядування з електронними петиціями; сприяння включенню до регламентів місцевих рад обов’язкових процедур забезпечення інформаційної прозорості і відкритості, у тому числі питань залучення громадськості до підготовки проектів актів, що мають важливе суспільне значення; скорочення строків і спрощення реєстраційних процедур для організацій громадянського суспільства, зокрема процедур подання документів в електронній формі [35]. Як бачимо, Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства 2016 року у цілому відповідала вимогам партисипаторного типу демократії.

Ключовим елементом нормативно-правової бази електронної демократії в Україні стала Концепція розвитку електронної демократії в Україні, яка була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 8 листопада 2017 року разом з планом заходів щодо її реалізації. У цьому документі зазначається, що в Україні, яка є членом Ради Європи, розвиток демократичних процесів,

застосування загальновизнаної системи демократичних цінностей, зокрема щодо участі громадян та інститутів громадянського суспільства в процесах формування та реалізації державної політики, відіграє ключову роль у забезпеченні економічного та соціального прогресу в державі. У концепції підкреслюється, що з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій з метою розширення можливостей участі громадян у процесі державотворення та державного управління все більше застосовуються інструменти електронної демократії. При цьому термін «електронна демократія» тлумачиться у широкому сенсі як форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій в демократичних процесах, що дає змогу: посилити участь, ініціативність та залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень. Метою цієї Концепції є формування політичних, організаційних, технологічних та ідеологічних умов розвитку електронної демократії в Україні, що характеризується зростанням широкого долучення громадян до комунікації, співпраці з органами державної влади, контролю за ними, участі у виробленні політики, розвитку самоорганізації та самоврядування, а також рівнем довіри до суб'єктів владних повноважень; узгодження стандартів державної політики зазначеної сфери з міжнародними, зокрема європейськими стандартами. Отже, комунікація постає як приоритетна характеристика електронної демократії. До цього у документі надана глибока трактовка і поняття «електронна участь» як долучення громадян і представників громадянського суспільства за власною ініціативою до розвитку самоврядування, формування та реалізації державної політики, а також її моніторингу та оцінки, а також до процесів прийняття

рішень, що передбачає двосторонню взаємодію суб'єктів владних повноважень і громадян, розгляд та/або врахування отриманих пропозицій за прозорими процедурами із застосуванням відповідних інформаційно-комунікаційних технологій та кібернетичного простору.

Для досягнення мети Концепції було передбачено забезпечити виконання комплексних заходів за такими напрямами: нормативно-правове забезпечення розвитку електронної демократії; ресурсне забезпечення впровадження та використання інструментів електронної демократії суб'єктами владних повноважень; підвищення готовності органів державної влади та органів місцевого самоврядування до використання можливостей електронної демократії; забезпечення доступності інструментів електронної демократії. При цьому, у повній відповідності до сучасної світової теорії практики електронної демократії, під її інструментами розуміються засоби для забезпечення формування та реалізації державної політики, розвитку самоврядування шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій в демократичних процесах. До таких інструментів у Концепції віднесені: електронні петиції, електронні звернення, електронні консультації, електронне голосування і ,навіть, електронний плебісцит та електронний референдум. Таким чином, інструментарій, описаний у документі, охоплює усі форми електронної демократії, які були представлені у таблиці 2.3. Формування та запровадження у політичну практику цього інструментарію мало бути здійснено у два етапи: перший етап – 2017-2018 роки, другий – 2019-2020 роки.

План заходів щодо реалізації Концепції передбачає: забезпечення розвитку та удосконалення електронної демократії на загальнодержавному та місцевому рівні, забезпечення застосування єдиної політики у сфері електронної демократії, формування широкої коаліції з розвитку електронної демократії в Україні, утворення нормативно-правових засад для забезпечення належного функціонування електронних інформаційних ресурсів органів державної влади, забезпечення розвитку відкритих даних, сприяння

підзвітності громадянину суб'єктів владних повноважень, удосконалення інструментів електронної демократії на загальнодержавному рівні, забезпечення розвитку відкритих даних, удосконалення механізму висвітлення інформації про діяльність органів державної влади, забезпечення відкритості використання публічних коштів, забезпечення проведення аудиту використання публічних коштів, удосконалення механізму подання та розгляду електронних петицій, розроблення нормативно-правових актів для забезпечення електронного голосування, поширення практики використання інструментів електронного голосування, забезпечення розвитку електронної ідентифікації фізичних і юридичних осіб в державних інформаційно-телекомунікаційних системах, підвищення якості статистичної та аналітичної інформації у сфері електронної демократії, популяризація електронної демократії, формування знань і навичок користування її інструментами з урахуванням доступності інформації для осіб з інвалідністю, зокрема із сенсорними порушеннями (в тому числі слуху та зору), забезпечення проведення дослідження та візуалізації стану розвитку електронної демократі в Україні. Усі вказані заходи, які охоплюють широкий спектр різноманітних дій від політичних та правових до організаційних технологічних було заплановано провести до кінця 2018 року. Відповідальність за виконання було покладено на Мінцифри та на державне агентство з питань електронного урядування. Серед партнерів були конкретно визначені програма «Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP), громадська спілка «Центр розвитку інновацій» Національного університету «Києво-Могилянська академія», громадські організації «Електронна демократія», «Центр політико-правових реформ», «Центр політичних студій та аналітики «Ейдос», «Подільська агенція регіонального розвитку», «Громадянське суспільство онлайн», «Мій голос», місцева асоціація органів місцевого самоврядування «Асоціація відкритих міст», інші інститути громадянського суспільства, в тому числі ті, що представляють інтереси осіб з інвалідністю, та міжнародні організації (за згодою) [36]. Визначене обмежене коло партнерів,

звичайно, викликає питання до авторів документу. Звертає на себе увагу, що серед установ, залучених до реалізації програми немає жодного наукового закладу. Ці та інші недоліки, як буде показано нижче, стали причиною низької ефективності виконання плану заходів, а, відтак, і реалізації Концепції у цілому. Але той факт, що на цьому етапі був прийнятий спеціальний нормативно-правовий акт, у якому поставлена мета розвитку е-демократії в Україні та дана розгорнута характеристика її вмісту, свідчить про те, що наприкінці другого десятиріччя XXI століття електронна демократія у нашій державі вже виділилась як окремий спосіб політичної комунікації та політичної партисипації.

Формування нормативно-правової бази е-демократії в Україні було продовжено новою «зеленою» владою. 27 вересня 2021 року Президент України В. Зеленський затвердив чергову Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства на 2021-2026 роки. У документі зазначається, що партнерство між державою та громадянським суспільством є вагомим чинником реалізації демократичних цінностей, закріплених у положеннях Конституції України, зокрема щодо свободи та особистої недоторканності громадян, свободи слова і думки, свободи вираження поглядів і переконань, свободи світогляду і віросповідання, свободи об'єднання, участі громадян в управлінні державними справами тощо. Діяльність держави у зазначеній сфері має ґрунтуватися на підході «жодних рішень для громадянського суспільства без громадянського суспільства». А зазначена необхідність «упровадження в діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування інструментів діалогу як підходу до вирішення чутливих питань, розв'язання конфліктів тощо» вказує на наявність ознак деліберативного типу демократії.

Відмінною ознакою нової стратегії є і те, що у кожному з виділених стратегічних напрямів передбачено використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та

регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення передбачає, зокрема, удосконалення з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та принципів безбар'єрності законодавчого регулювання порядку та способів подання звернень, у тому числі юридичними особами, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також розгляду таких звернень, відповідальності за їх неналежний розгляд та зловживання правом на звернення; удосконалення правового регулювання процедури подання та розгляду електронних петицій, що набрали необхідну кількість підписів, у тому числі передбачення їх розгляду на засіданнях органів місцевого самоврядування з наданням слова ініціатору петиції або його уповноваженому представнику; удосконалення законодавчого регулювання та впровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій для забезпечення механізмів місцевої демократії та доступних форматів для осіб з інвалідністю; упровадження онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства, що забезпечуватиме, зокрема, доступ до механізмів електронних консультацій з громадськістю та громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади.

Формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства передбачає створення сприятливих умов для реалізації громадянами права на об'єднання, підвищення рівня залученості громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства, у тому числі шляхом спрощення і скорочення строків реєстрації, створення і припинення інститутів громадянського суспільства, удосконалення інструментів подання документів в електронній формі, розширення кола суб'єктів реєстрації, а також шляхом реалізації проєктів, спрямованих на розвиток інфраструктури, у тому числі цифрової, яка створює умови для ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства, сприяє поліпшенню доступу таких інститутів до навчання, комунікації, мережування, обміну ресурсами.

Міжсекторальна співпраця вимагає налагодження органами державної влади інформування про дієві механізми міжсекторальної співпраці на всіх рівнях, можливості отримання державної підтримки інститутами громадянського суспільства шляхом розповсюдження відповідних інформаційних матеріалів, проведення інформаційних заходів. Одним з стратегічних завдань цього напряму є підтримка процесів цифрової трансформації діяльності інститутів громадянського суспільства з метою сприяння підвищенню ефективності їх діяльності, зокрема, шляхом: навчання та надання консультаційної підтримки інститутам громадянського суспільства щодо впровадження та використання в їх діяльності цифрових технологій та інструментів електронної демократії; посилення спроможності інститутів громадянського суспільства навчати громадян користуватися онлайн-інструментами електронної участі та отримувати послуги онлайн; сприяння ініціативам у сфері інформаційних технологій щодо міжсекторальної взаємодії інститутів громадянського суспільства з громадянами, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності [37].

Проведений контент-аналіз Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки показує, що в цьому документі поєднуються ціннісні та інструменталістські підходи, які створюють нормативно-правову базу розвитку електронної демократії в Україні у напрямку деліберативного типу, характерного для сучасного мережевого суспільства.

Таким чином, на третьому етапі розвитку електронної демократії в Україні на грунті цінностей свободи та спільного блага, які є домінантними для ліберального та партисипаторного типів е-демократії, зростає деліберативний тип, у якому пріоритетом постає цінність справедлівості, довкола якої в Україні формується публічна сфера мережевого суспільства. Але при цьому трансформація типів е-демократії визначається не стільки

діалектичним законом заперечення-заперечення, скільки синергією включення кожної з попередніх форм у наступну.

3.2. Стан, проблеми та перспективи функціонування електронної демократії в Україні

Подальший розвиток електронної демократії в Україні та підвищення ефективності її інструментів потребують проведення ретельного аналізу стану сучасного функціонування е-демократії як способу політичної партисипації та політичної комунікації, виявлення існуючих проблем та визначення подальших перспектив.

У Концепції розвитку електронної демократії в Україні було акцентовано увагу на тому, що результати дослідження, проведеного в лютому 2015 року Київським міжнародним інститутом соціології, засвідчили, що більшість (71 % респондентів) українців заінтересовані у взаємодії з суб'єктами владних повноважень, проте відповідно до отриманих даних лише 19 % опитаних використовують інформаційно-комунікаційні технології для взаємодії з такими суб'єктами. У документі констатувалося, що наведені дані демонструють недостатньо поширену практику застосування інструментів електронної демократії органами державної влади та органами місцевого самоврядування, як і практики їх використання громадянами. Серед першочергових проблем були виділені: невизначеність державної політики у сфері електронної демократії, а також шляхів її реалізації; недосконаліть нормативно-правової бази, що регулює сферу розвитку електронної демократії та підзвітності громадянину суб'єктів владних повноважень з використанням сучасних можливостей інформаційно-комунікаційних технологій; низький рівень залучення суб'єктів громадянського суспільства до процесів удосконалення державної політики, а також до імплементації її окремих інструментів; відсутність даних щодо доступності використання нових інструментів електронної демократії для осіб з інвалідністю, зокрема із сенсорними порушеннями (в тому числі слуху та зору); відсутність достатньої електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів і

недостатній рівень розвитку інформаційної інфраструктури; недостатність єдиних стандартів ідентифікації громадян і підходів до створення, зберігання та використання електронних даних незалежно від використання систем і технологій; наявність цифрової нерівності внаслідок недостатньо розвиненої інфраструктури доступу до Інтернету залежно від географічного положення та типів населених пунктів; низький рівень готовності державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб до запровадження електронної демократії, недостатність рівня знань і навичок у державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, громадян щодо розвитку електронної демократії. З позицій аксіологічного підходу, яий використовує авторка дисертаційного дослідження, кидається в очі інструменталістський підхід до визначення проблем на шляху розвитку е-демократії.

У Концепції було зазначено, що відсутність в Україні методології оцінки розвитку у сфері електронної демократії не дає можливості об'єктивно оцінити процеси, пов'язані із зазначеним питанням. У документі вказується, що за світовим індексом демократії в 2016 році Україна посіла 86 позицію, мережевої готовності 2016 – 64 позицію, використання Урядом інформаційно-комунікаційних технологій 2016 – 114 позицію, що є незадовільним показником. За світовим індексом розвитку електронного уряду ООН (E-Government Development Index), який міститься в дослідженнях E-Government Survey, в 2016 році Україна посіла 62 позицію. Рейтинг рівня розвитку країн розподіляється на основі отриманого ними загального індексу, який складається з трьох підіндексів, що характеризують стан: веб-присутності органів державної влади; телекомунікаційної інфраструктури; людського капіталу. Водночас експерти ООН відзначили прогрес України у розвитку електронної участі, згідно з яким вона посіла 32 місце. Цей показник пропонується вважати визначальним для подальшого моніторингу успішності реалізації даної Концепції та оцінки ефективності окремих заходів з плану дій щодо її реалізації [36].

Оскільки терміном реалізації Концепції був визначений 2020 рік, дисертанка для оцінки ефективності її реалізації порівнює вказані показники. Так ось, за індексом демократії у 2021 році Україна залишилась на 86 місці з 167 країн в рейтингу [38]. За індексом мережевої готовності також залишилась на 64 позиції [39]. Але за світовим індексом розвитку електронного уряду ООН Україна у 2020 впала на 69 місце, а за індексом електронної участі – на 46 місце зі 193 [40]. Очевидно, що за визначальними показниками наша держава за ці роки не досягла прориву у розвитку електронної демократії. Це означає, що наявність інструментів е-демократії ще не означає, що вони забезпечують її ефективне функціонування.

З метою визначення ефективності функціонування наявних інструментів е-демократії в Україні як способу політичної партисипації та політичної комунікації дисертантка провела статистичний та контент-аналіз застосування базових інструментів е-демократії. При цьому дієвість означених інструментів оцінювалась порівнево відповідно до функцій електронної демократії, які були описані у попередньому розділі. Відтак, на першому рівні – інформування – була проаналізована реалізація ініціатив «Відкритий парламент» та «Відкритий уряд». На другому рівні – участь – була проаналізована активність громадян у поданні електронних петицій та реакція на них з боку вищих органів влади. Для цього на відповідних сторінках офіційних сайтів Офісу Президента України та Верховної Ради України були зібрані дані щодо поданих петицій, на які триває збір підписів, які знаходяться на розгляді і на які вже дані відповіді. На третьому рівні – обговорення – з використанням даних, отриманих з офіційних сайтів, був проведений аналіз участі громадян в обговоренні законопроектів на порталі Верховної Ради України. На четвертому рівні – комунікація – була оцінена дієвість е-консультацій щодо нормативно-правових актів Кабінету міністрів України та інших органів виконавчої влади. При цьому була розглянута не тільки кількість анонсованих консультацій, але й їхня реальна ефективність відносно поданих пропозицій та їхньої реалізації.

У процесі дослідження були отримані такі результати.

1. Проведений аналіз реалізації ініціатив щодо використання інструментів е-демократії для покращення інформування громадськості про діяльність Верховної Ради України «Відкритий парламент» та Кабінету міністрів України «Відкритий уряд» показує наступне:

а). Портал «Відкритий парламент» призначений для забезпечення надання доступу до публічної інформації Верховної Ради України у формі відкритих даних та передбачає доступ до інформації з можливістю її наступного безкоштовного використання. Портал було розроблено згідно Меморандуму про співпрацю між Апаратом Верховної Ради, Громадянською мережею ОПОРА та Держагенством з питань електронного врядування за підтримки Програми розвитку ООН. Але на цьому порталі відкритих даних важлива інформація щодо авторів законопроектів у Верховній Раді України IX скликання станом на 06 липня 2022 року була оновлена 03 жовтня 2019 року, тобто 2 роки 9 місяців та 2 дні тому [41].

б). Зараз у стадії реалізації знаходиться п’ятий план дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» в Україні», який був затверджений 24 лютого 2021 р. (розпорядження Кабінету Міністрів від 24 лютого 2021 р. № 149). До плану увійшло 14 завдань, серед яких: забезпечення функціонування онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства (платформа «ВзаємоДія»); підвищення рівня прозорості в інфраструктурі, видобувних галузях та управлінні публічними фінансами; забезпечення відкритості та прозорості обліку державної власності; надання доступу до інформації з питань патентування та розвитку інновацій; подальшого відкриття інформації про бенефіціарних власників; забезпечення доступу до гендерно дезагрегованих даних.

Остання інформація про стан виконання заходів плану дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» у 2021–2022 роках» була надана за результатами III кварталу 2021 року та включає розробку і

впровадження матеріально-технічного, в тому числі програмного забезпечення, розробку і вдосконалення нормативно-правових актів та навчання, але не містить аналізу реальної ефективності цих заходів для покращення урядування. Показово, що відносно відповідності встановленим цінностям заходи щодо доступу до публічної інформації оцінені як невиконані, заходи щодо участі громадськості – частково виконані, заходи щодо підзвітності – у значній мірі виконані, заходи щодо технологій та інновацій у забезпеченні прозорості та підзвітності – завершені [42].

2. Проведений аналіз активності громадян у поданні електронних звернень та петицій до Верховної Ради України та Офісу Президента України показав наступне:

а) Зберігається тенденція до подальшого збільшення у пошті парламенту кількості та питомої ваги пропозицій, заяв і скарг, надісланих засобами електронного зв'язку. У звіті «Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2021 році» зазначається, що електронних звернень було 211,719 тис. (54 % загальної кількості кореспонденції Верховної Ради України), тоді як у 2020 році – 54,591 тис. (46 %), у 2019 році – 23,676 тис. (30 %) [43]. У звіті за січень-березень2022 року електронних звернень налічувалось вже – 118,619 тис. (74,8 % загальної кількості кореспонденції Верховної Ради України) [44].

За даними звіту «Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2021 році». у системі «Електронні петиції» на офіційному веб-сайті Верховної Ради України громадянами ініційовано 783 електронні повідомлення, з них 236 після перевірки на відповідність встановленим законом вимогам оприлюднено Управлінням з питань звернень громадян як петиції для збору підписів, 547 – відхилені. Але порівняно з 2020 роком кількість таких електронних повідомлень зменшилася майже у 2 рази. Загалом упродовж 2021 року в системі «Електронні петиції» зареєструвалися 52,379 тис. громадян. Управління з питань звернень громадян забезпечило розміщення на офіційному веб-сайті Верховної Ради України з

урахуванням визначеного законом правового режиму інформації з обмеженим доступом відповідей комітетів Верховної Ради України, органів державної влади на 288 електронних звернень, які були ініційовані громадянами як петиції, але у встановлений законом строк не набрали необхідної кількості голосів на підтримку [43]. За даними звіту за січень-березень 2022 року, у системі «Електронні петиції» на офіційному веб-сайті Верховної Ради України громадянами ініційовано 208 електронних повідомлень, з них 56 після перевірки на відповідність встановленим законом вимогам оприлюднено Управлінням з питань звернень громадян як петиції для збору підписів, 145 – відхилено. Загалом упродовж січня – березня 2022 року в системі «Електронні петиції» на офіційному веб-сайті Верховної Ради України зареєструвалися 22,713 тис. громадян [44]. Але для оцінки ефективності цього інструменту слід звернути увагу, що петицій, які набрали необхідну для розгляду кількість голосів і на які дані відповіді, станом на 1 липня 2022 року налічується усього 17 (2022 р. – 1, 2021 р. – 1, 2020 р. – 3, 2019 р. – 5, 2018 р. – 4, 2017 р. – 2, 2016 р. – 1 [45].

б) 28 серпня 2015 року видано Указ Президента України № 523 «Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України», яким, зокрема, затверджено Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України. Працівники Департаменту організовують опрацювання електронних петицій громадян до Глави держави. Загалом, станом на 1 січня 2022 було опрацьовано 77497 петицій, з яких: на 97 петицій було надано відповідь Президента України; триває збір підписів 2719 петицій; в установлений строк не набрало необхідну кількість голосів 60595 петицій [46]. Станом на 1 липня 2022 року було дано відповідь ще на дві петиції «Про скасування заборони виїзду з України чоловіків віком від 18 до 60 років та запровадити пріоритет призову під час мобілізації добровольців» та Про присвоєння дітям яким на момент вторгнення РФ вік до 18 років статусу «дитина війни» та призначити щомісячно фінансову допомогу пожиттєво» –

питання доручено розглянути Кабінету Міністрів [47], тобто фактично поставлені у петиціях питання залишились невирішеними.

3. Проведений аналіз участі громадян в обговоренні законопроектів на порталі Верховної Ради України показав наступне:

Станом на 10 липня 2022 року на офіційному порталі Верховної Ради України розміщено наступну статистичну інформацію. Представлено на обговорення законопроектів за комітетами: з 23 комітетів представлено на обговорення – 0, завершено обговорення – 3 (Комітет з питань антикорупційної політики – 2, Комітет з питань інтеграції України до Європейського Союзу – 1,). Представлено на обговорення законопроектів за рубриками: з 13 рубрик представлено на обговорення – 0, завершено обговорення – 19 (Правова політика) [48].

4. З метою визначення ефективності онлайн-комунікації між органами виконавчої влади та громадськістю був проведений аналіз е-консультацій щодо нормативно-правових актів Кабінету міністрів України та інших органів виконавчої влади. На підставі даних, які розміщенні на офіційному порталі Кабінету міністрів України [49], дисертантка здійснила відстежила динаміку кількості електронних консультацій з громадянами у міністерствах та інших органах центральної влади та їхньої частки у загальній кількості консультацій за період 2014-2021 років (даних за 2022 рік на порталі немає).

Табл. 3.1.

Динаміка кількості електронних консультацій з громадянами у міністерствах та інших органах центральної влади та їхньої частки у загальній кількості консультацій

	Міністерства		Інші органи центральної влади	
	Кількість е-консультацій	% до усіх консультацій	Кількість е-консультацій	% до усіх консультацій

2021	731	75	240	37
2020	688	63	235	41
2019	628	66	215	37
2018	648	66	453	50
2017	554	58	390	49
2016	647	51	419	43
2015	788	50	479	49
2014	916	50	614	50

Аналіз даних, наведених у табл. 3.1, відкриває дві тенденції. З одного боку, на рівні міністерств частка е-консультацій у загальній кількості консультацій поступово зростає, що свідчить про позитивну динаміку задіяння цього інструменту політичної партисипації та комунікації. Але, з іншого боку, наявним є зменшення загальної кількості консультацій органів влади з громадськістю, а, відтак, і абсолютної кількості е-консультацій, що особливо помітно у діяльності інших центральних органів влади. І ця динаміка демонструє загрозливу для демократії тенденцію зниження інтенсивності комунікації між владою та громадянським суспільством. До того ж проведена звірка з аналогічними даними на сайтах міністерств показала, що вони відображають лише анонсовані консультацій та не містять інформації щодо реальної ефективності цих заходів.

Авторка дисертаційного дослідження поглиблено дослідила стан справ щодо використання інструменту е-консультацій у вищих органах державної влади, а також у міністерствах і відомствах, які мають найбільший вплив на реалізацію державної політики у найважливіших сферах – безпековій, зовнішньополітичній, соціально-економічній, правовій. Вибірка дослідження включає наступні державні установи:

- Офіс Президента України;

- Міністерство оборони України;
- Міністерство закордонних справ України;
- Міністерство внутрішніх справ України;
- Службу безпеки України;
- Міністерство охорони здоров'я України;
- Міністерство освіти і науки України;
- Міністерство соціальної політики України;
- Міністерство економіки України;
- Міністерство юстиції України.

Контент-аналіз інформації, яка була зібрана на офіційних сайтах включених до вибірки державних установ, показала наступне. На офіційному порталі Офісу Президента України інформації щодо проведення консультацій з громадськістю взагалі немає [50]. На сайті Служби безпеки України у підрозділі «Громадський контроль» розміщена лише загальна теоретична інформація, також вказано, що за ініціативою керівництва Служби створено майданчики для діалогу з низкою бізнес-асоціацій, представниками ІТ-сфери, правозахисними організаціями, але де знаходяться ці майданчики не вказано [51]. На офіційному сайті Міністерства оборони України на сторінці, котра захована у підрозділі «Громадська рада», розміщена лише інструкція щодо проведення консультацій, але жодної інформації про їх реальне проведення немає [52]. На сайті Міністерства закордонних справ України повідомляється про те, що анонсовані у 2018 та 2019 роках консультації з громадськістю не відбулися у зв'язку з неявкою представників громадськості та ЗМІ. Останній анонс консультацій – це оголошення про те, що 13 лютого 2020 року відбудуться публічні консультації щодо концепцій державної політики та планів роботи МЗС України [53]. Вигідно вирізняється використання інструменту е-консультацій Міністерством внутрішніх справ. На офіційному сайті МВС відкрита окрема сторінка «Електронні консультації». У 2022 році було анонсовано проведення 6 консультацій та представлено звіти про їх проведення. У 2021 році МВС анонсувало проведення 24 консультації з

громадськістю та представило звіти про їх проведення. Але звертає на себе увагу той факт, що у половині звітів зазначається, що пропозиції та зауваження щодо проєкту наказу від представників громадськості до Міністерства внутрішніх справ України не надходили [54]. За підрахунками дисертанки, Міністерство освіти і науки України станом на 10 липня 2022 року винесло на громадські обговорення 38 проєктів нормативних актів, у 2021 році – 122, у 2020 році – 138 [55]. Це можна оцінювати як найбільшу онлайн-активність по зв'язкам з громадськістю серед включених до вибірки міністерств. Але, на жаль, результатів цих обговорень на сайті знайти не вдалося. У новій версії сайту Міністерства охорони здоров'я України сторінка «Електронні консультації з громадськістю» – порожня [56]. А інформація щодо громадських обговорень міститься не у розділі «Громадянам», а захована у розділі «Документи». У 2022 році МОЗ анонсувало 22 громадських обговорення проєктів наказів, але інформації щодо результатів на сайті немає [57]. У 2021 році МОЗ анонсувало проведення 12 громадських обговорень. Натомість звіти про обговорення розташовані на сторінці «Орієнтовні плани та звіти про проведення консультацій з громадськістю». Але інформація щодо пропозицій як правило не містить конкретики [58]. На сайті Міністерства соціальної політики України проєкти для обговорення розташовані не у розділі «Громадськості», а заховані у розділі «Нормативно-правові акти». Станом на 10 липня 2022 року цим міністерством винесено на обговорення 24 проєкти нормативних актів, у 2021 році – 99. Аналіз звітів про ці заходи показує, що залучення громадян до участі в обговоренні проектів нормативно-правових актів є доволі низькою. Більшість документів в загалі не збирають жодного учасника. У 2022 році лише проєкт наказу «Про запровадження інституційної підтримки громадських об'єднань осіб з інвалідністю» набрав 165 відгуків. Виключення становило проведене 16 січня 2021 року обговорення проєкту наказу «Про внесення змін до Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки», до якого долучилися 1542 користувача, з яких 1125

погодилися з проектом, та було надано 143 пропозиції [59]. Міністерство економіки України щорічно розміщає орієнтовні плани проведення консультацій з громадськістю. У план на 2022 рік включено 23 проєкти нормативних актів. У плані на 2021 рік було 19, а у плані на 2020 – 34 [60]. Але звітів про результати обговорень авторці знайти не вдалось. Міністерством юстиції України станом на 10 липня проанонсовано проведення 6 консультацій електронних консультацій з громадськістю, у 2021 році було оголошено про проведення 45 консультацій, у 2020 році – 38, у 2019 році було 23 консультацій та обговорень, Проте, як зазначається у звітах про результати цих обговорень, зауважень та пропозиції до проєктів наказів до Міністерства юстиції України не надходило [61].

У контексті дослідження становлення деліберативного типу е-демократії в Україні слід звернути увагу на зміст рекомендацій за результатами громадських експертиз, проведених громадським об'єднанням «Українська демократія» щодо взаємодії міністерств з громадськістю. Такі експертизи були проведені у 2018 році у Міністерстві закордонних справ України та Міністерстві оборони України, а у 2019 році – у Міністерстві внутрішніх справ України та Міністерстві юстиції України. За результатами експертизи усім міністерствам було поміж іншого рекомендовано на офіційних сайтах в рамках існуючої рубрики «Громадськості» створити підрубрику «Вивчення громадської думки» та забезпечити її наповнення [62, 63, 64, 65]. Але, не дивлячись на внесення цієї пропозиції у плани реалізації експертних рекомендацій, жодне міністерство її досі не виконало.

Проведений аналіз викриває дві проблеми у застосуванні інструментів е-демократії державними установами. Перша полягає у тому, що, не зважаючи на прийняті концепції розвитку е-урядування та е-демократії, такі установи як Офіс Президента України, Служба безпеки України, Міністерство закордонних справ, Міністерство оборони України практично не використовують інструментарій е-консультацій для встановлення зворотного зв'язку з громадськістю. Друга проблема полягає у тому, що, не дивлячись на

наявність доступних інструментів електронної комунікації у таких установах як, наприклад, Верховна Рада України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство внутрішніх справ України, громадяни не проявляють активності щодо участі в обговоренні проєктів законів та урядових рішень.

Нестача зворотної інформації від громадськості на офіційних веб-сторінках частково компенсується коментарями на сторінках у соціальних мережах. Так, сторінка Офісу Президента України у Facebook станом на 10 липня 2022 налічує 1586405 підписників та має 5298 відгуків [66]. Крім цього у Facebook функціонують групи: «Президент України – Зеленський Володимир Олександрович UA», яка налічує 273 679 учасників та має 4014 публікацій за липень 2022 року [67] та група «Володимир Зеленський – Президент України», яка станом на 10 липня 2022 року налічує 7233 учасників та має 554 публікації за місяць [68] Сторінка Верховної Ради України у Facebook станом на 10 липня 2022 має 261 тисячу підписників [69] Крім цього у Facebook існує три групи «Верховна Рада України» із загальною кількістю 7,9 тисяч учасників [70]. Сторінка Міністерства оборони України у Facebook станом на 10 липня 2022 налічує 783 тисячі підписників [71]. Сторінка Міністерства охорони здоров'я України налічує 557 тисяч [72], Служби безпеки України – 507 тисяч [73], Міністерства освіти і науки України 359 тисяч [74] та група 2,7 тисяч, Міністерства соціальної політики України – 238 тисяч [75], Міністерства внутрішніх справ України – 226 тисяч [76], та група «Міністерство внутрішніх справ» – 3975 членів [77], Міністерства закордонних справ України 143 тисячі підписників [78], Міністерства економіки України – 76 тисяч [79], Міністерства юстиції України – 58 тисяч [80]. Таким чином, лідерами за кількістю учасників мережевої комунікації постають Офіс Президента України, Міністерство оборони та Міністерство охорони здоров'я. Що стосується Міністерства економіки та Міністерства юстиції, вочевидь, спостерігається критична нестача спілкування з громадськістю. Отже, політична комунікація в онлайн-просторі як головна функція деліберативного типу електронної демократії має нерівномірний

характер, що обумовлює диференційовану структуризацію публічної сфери України у мережевому просторі довкола державних інституцій.

На окрему увагу заслуговує розгляд перспектив запровадження електронного голосування в Україні в контексті реалізації Концепції розвитку електронної демократії. Попри те, що розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 року № 797-р, яким затверджено Концепцію розвитку електронної демократії в Україні та план заходів щодо її реалізації, а також розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 року № 405-р, яким затверджено план заходів щодо реалізації зазначеної Концепції на 2019-2020 роки, передбачали розроблення та подання в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України проекту Закону України «Про електронне голосування» в третьому кварталі 2020 року [36], однак станом на липень 2022 року даний законопроект так і не було розроблено. Також немає жодного нормативно-правового акту, який стосується запровадження електронного голосування на виборах Президента України, народних депутатів України та на місцевих виборах. Україна співпрацює з компаніями Apple та Microsoft стосовно запуску онлайн-виборів, митних електронних послуг та проведення перепису населення. З іншого боку, у січні 2021 року було прийнято Закон України «Про всеукраїнський референдум», що встановлює можливість застосування електронного голосування, яке має здійснюватися засобами автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної системи [81]. Р. Гаврік вважає, що, виходячи зі змісту прийнятого закону, незрозумілою залишається технологія реалізації електронного голосування в Україні, однак можливим є використання досвіду Естонії, Швейцарії або Франції, які успішно застосовують електронне голосування під час проведення виборів та референдуму [82]. У листопаді 2021 року Президент України В. Зеленський під час пресмарафону «30 запитань Президенту України» заявив, що .Україна співпрацює з компаніями Apple та Microsoft стосовно запуску онлайн-виборів, митних електронних послуг та проведення перепису населення [83]. Проте голова комітету виборців України О. Кошель

17 січня 2022 року, презентуючи звіт КВУ «Запровадження електронного голосування в Україні: головні ризики», наголосив, що у разі запровадження, саме електронне голосування стане одним із найбільших конфліктних питань на наступних виборах. За його словами, КВУ вбачає кілька ключових ризиків. Перший і головний ризик, це значне зростання недовіри до результатів голосування з боку українських виборців, тому що довести чесність, прозорість голосування в мережі Інтернет неможливо. Другий ризик – можливість фальсифікації виборів шляхом підкупу**.** За його словами, в разі запровадження електронного голосування ефективність механізму купівлі голосів зростає до 90-100%. І ризик номер три — це можливе втручання у вибори з боку Російської Федерації**.** Він навів факти, коли 14 2022 року російські хакери зламали понад 70 державних онлайн –ресурсів, в тому числі було втручання в систему «Дія», а також приклади втручання в систему «Вибори», яка мала місце в 2014 році. Тобто немає у світі захищених виборчих систем для запровадження електронного голосування, ризики є достатньо значними. Але Кошель наголосив, що КВУ не виступає проти запровадження електронних механізмів на виборах, та нагадав, що попередній склад Центральної виборчої комісії розробив концепцію щодо запровадження електронного підрахунку голосів від дільниці до ЦВК при обов'язковому збереженні паперових бюлетенів з мокрими печатками, з оригіналами підписів. «Саме такі електронні форми є на сьогодні виправданими. Також ми не вбачаємо жодної загрози в тому, якщо в текст Виборчого кодексу буде внесена згадка і про електронне голосування, однак у якості експериментів. Ми не бачимо нічого страшного, якщо у форматі онлайн проголосує екіпаж Станції Академіка Вернадського, або проголосують моряки, котрі перебувають за межами портів. Тобто невеликі групи виборців. Ми не бачимо серйозної загрози, якщо подібний механізм буде запроваджений онлайн, скажімо, для виборців, які голосують вперше, але в межах дуже невеликого регіону, або в межах окремого міста, або в межах окремого району як експерименту», – зауважив Кошель [84].

Детальний розгляд опіній експертів щодо питання запровадження е-голосування та власний аналіз поточної ситуації, пов'язаної з соціальними наслідками повномасштабної російської агресії, дозволяє дисертантці сформулювати пропозицію щодо необхідності глибокого опрацювання з урахуванням світового досвіду та існуючих ризиків і подальшого законодавчого закріплення процедур е-голосування. Така норма надасть можливість після скасування воєнного стану реалізувати право голосу громадянам України, які опинилися поза межами держави або виконують обовязки щодо захисту Батьківщини в особливих умовах.

Проведений з позицій інструменталістського підходу аналіз дозволив викрити існуючі вузькі місця у функціонуванні е-демократії в Україні, але він не розкриває тих есенціальних проблем, які виявляються при застосуванні визначеного дисертанткою як пріоритетний аксіологічного підходу.

Ціннісний аналіз стану політичної комунікації в онлайн-мережах як способу досягнення справедливості в українському плюралістичному суспільстві у процесі формування деліберативного типу е-демократії показує, що вона зіштовхнулася із серйозними проблемами аксіологічного характеру. Головна з них полягає у тому, що соціальним мережам як джерелам інформації про події в Україні та світі довіряють лише 12% опитаних [29, с. 11]. На погляд авторки, зниження довіри до онлайн-мереж спричинене використанням їх в якості каналів для поширення фейків. Опитані Еспресо.TV компанії, які займаються «сірим» маркетингом в соціальних мережах, називають середню цифру в 50% фейкових акаунтів в українському сегменті Facebook. Тобто близько 5 мільйонів акаунтів цієї соцмережі в Україні можуть бути ботами (боти – це акаунти в Facebook неіснуючих людей, які використовують для розгонки постів (лайки, репости, коментарі). Найбільший відсоток ботів саме у політиків. В топ-20 немає жодного акаунту, де їх відсоток був би менший за 50%. В сегменті, у який потрапили топ-20 політичних блогерів, середній відсоток ботів – 30%. [24]. Отже, загрози формуванню деліберативного типу е-демократії криються у тій сфальшованій реальності, яку вкидають у

комунікаційний простір різноманітні ботоферми і фейкові новини. «Нас атакують і поглинають мережеві, постправдиві, альтернативні реальності. Світ стає розділеним на факти й альтернативні факти безвідносно до їхньої об'єктивності, – наголошує міністр закордонних справ України, автор книги «Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот» Д. Кулеба. – Комунікатори конструюють реальність людини та спільноти не з фактів, а з тлумачень фактів» [85, с. 123-124]. Він резюмує, що перемогти у світі фейків, правд і спільнот станом на тепер майже неможливо. Адже, як зазначає, спираючись на його висновки та власні спостереження, український медіа-експерт А. Кокотюха, жодна спільнота ніколи ні в чому не переконає опонента: поширить фейк, якщо він відповідає власному світогляду, і виставить проти чужої правди свою – таку саму, до речі, правду. На його думку, творці фейків паразитують на тому, що людська природа хоч любить позитив, та охочіше реагує на негатив [86]. Таким чином, фейки постають як тромби на шляху комунікаційного кругообігу в онлайн-мережах, що заважає реалізації такої функції деліберативного типу електронної демократії як формування загальноукраїнської публічної сфери.

При цьому скептики відстоюють позицію, відповідно до якої розвиток онлайн-платформ призводить до зростання конфліктності в українському суспільстві. «Ми живемо у світі, в якому технології максимально сприяють розділенню, втягаючи людей у мережеві війни на всіх фронтах, – стверджує Д. Кулеба, – Зайдіть у Facebook чи Twitter або почитайте коментарі під якоюсь резонансною новиною чи текстом на популярному сайті – і ви одразу побачите мережеву війну. Найімовірніше, ви й самі візьмете в ній участь. Щиро. Просуваючи свою реальність і реальність ваших однодумців. Роблячи свій внесок у конфлікт, що стає тотальним і дедалі відчутніше ділить нас на табори» [85, с. 234].

Проте аналіз даних соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова у 2006 [87, с. 14] та у 2017 році [88, с. 27] демонструє, що за роки становлення мережевого суспільства показники самоідентифікації українців

істотно змінилися у бік більшої інтегрованості. Соціологи відзначають, що якщо у 2006 році 30,7% населення вважали себе в першу чергу жителями України в цілому, то у 2017 вже 95% опитаних були абсолютно або скоріше згодні з судженням «Я вважаю себе громадянином України», а частка тих, хто з цим судженням абсолютно згоден склала 72 %, [88, с. 27]. У 2006 році 58,6 % позначили регіональну ідентифікацію (38,2 % – зі своїм містом чи селом і ще 20,4 % – з регіоном), то у 2017 році вже 52 % опитаних українців заявили. що вважають себе членом місцевої громади. Характерно, що у 2006 році жителями Землі в цілому себе вважали лише 8,2 % респондентів, тоді як у 2017 році завили, що абсолютно або скоріше згодні з твердженням «Я вважаю себе громадянином світу» вже 38 % (хоча ця частка є значно меншою ніж у країнах Європи: у Польщі – 80 %, у Німеччині – 80 %, в Нідерландах – 83 %). Так само порівняно мало громадян України ідентифікують себе як автономних індивідів – 21 % (у Польщі – 80 %, у Німеччині – 80 %, в Нідерландах – 83 %). Співставлення наведених даних із динамікою зростання онлайн-мереж в Україні показує, що рівень кластеризації публічної сфери у процесі розвитку онлайн-мереж поступово зменшується. А це свідчить про позитивну роль онлайн-мереж у формуванні публічної сфери в Україні на етапі формування деліберативного типу е-демократії.

Формування публічної сфери активізується також завдяки використанню сценаріїв інтерактивних реаліті-шоу та різноманітних флеш-мобів. При цьому в Україні закріплюється загальносвітова тенденція поступового стирання граней між віртуальним і реальним світом, діяльністю акторів в онлайн і оффлайн соціальних мережах. Вочевидь, розвиток самоорганізації українців в результаті дифузії онлайн і оффлайн активності у соціальних мережах компенсує недостатній рівень їхнього членства та участі у таких формальних структурах як політичні партії, профспілки, професійні об’єднання, спортивні, культурні, релігійні, гуманітарні доброчинні організації та групи взаємодопомоги [88, с. 60]. Ефективність організаційного потенціалу онлайн-мереж, наприклад, у формуванні українського

волонтерського руху, у наданні благодійної та гуманітарної допомоги, у зборі підписів під різноманітними петиціями та зверненнями до органів влади переконливо підтверджує висновок про те, що користувачі мереж є більш активними учасниками соціального конструювання і соціального життя взагалі. Можна погодитись з висновком, завідувача відділом оперативної інформації Служби інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Л. Чуприни, що практика реалізації громадських ініціатив через соціальні мережі продемонструвала, що віртуальний комунікативний простір є сприятливим середовищем формування громадянської ідентичності і має потужний потенціал суспільної самоорганізації, який може бути успішно використаний для зміцнення громадянського суспільства [89].

У контексті дослідження е-демократії як способу політичної комунікації у мережевому суспільстві цікавим також є аналіз причин, котрі могли б змусити українців припинити користування обраним засобом комунікації. Серед найвагоміших причин є антидемократичні меседжі (73 % – припинять, 3,5 % – продовжать), ксенофобські заяви (70% – припинять, 3% – продовжать), підтримка цензури (48 % – припинять, 22 % – продовжать) [29]. Такий підхід за своєю екзистенціальною суттю відповідає демократичним принципам толерантності, проте відрізняється від формування публічної сфери авторитарного типу, характерної для Росії та Білорусі, яка базується на створенні образу ворога.

І у цьому сенсі слід звернути увагу на таку особливість, що проявляє себе у мережевій комунікації як інтеграція довкола проблематики дискурсу. Учасники дискусій, які розгортається у соціальних медіа, можуть не погоджуватись один з одним щодо оцінок історичних подій, економічного та політичного вектору розвитку країни і навіть обмінюватися досить жорсткими коментарями на адресу один одного, але для усіх учасників дискусій домінантною є тема майбутнього України. При цьому, як було показано вище, не дивлячись на регіональні відмінності, у мережі українських користувачів

соціальних медіа превалює ідея спільності історичної долі, переваг тісної співпраці і взаємодопомоги, безпосередньої залежності успішності кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства.

Після початку повномасштабного російського вторгнення онлайн-мережі стали не тільки основним джерелом постачання інформації, про що зазначалось вище, вони також ефективно проявили притаманний деліберативному типу е-демократії інституціональний функціонал як засіб структурізації українського суспільства довкола цінності справедливості. Абсолютна більшість українців об'єдналася довкола прагнення до перемоги у справедливій війні. Якісно нових ознак набула і комунікація між органами влади та громадянами. Це продемонстрував, зокрема, такий дієвий інструмент е-демократії, яким став онлайн-канал «Блискавка», де офіційні повідомлення Президента України, Генерального штабу, голів обласних військових адміністрацій, радника голови офісу Президента України О. Арестовича та британської розвідки поєднуються з інформацією, яку надсилають українські громадяни з місця подій у режимі реального часу. У липні 2022 року цей канал налічував вже більше 4 мільйонів підписників у месенджері Viber.

В результаті реалізації функцій політичної комунікації та соціальної структуризації завдяки ефективному задіянню інструментів е-демократії формування публічної сфери в Україні наблизилось до визначеної мети – консолідації українського суспільства як політичної нації. Згідно з опитуванням Національного демократичного інституту (НДІ), яке було проведене у червні 2022 року, українці як ніколи єдині перед обличчям повномасштабного вторгнення Росії. Українці віддані демократичному розвитку країни, історичні 94 % респондентів зазначають, що для них важлива повноцінно функціонуюча демократія. Високого рівня досягли показники громадянської партисипації. 78 % респондентів сказали, що жертвували гроші на підтримку армії, а 58 % – на гуманітарну допомогу. Більше половини країни прихистили або допомагали внутрішньо переміщеним особам.

Виразних характристик набув образ спільного блага. Попри повномасштабну війну, респонденти демонструють безпрецедентний оптимізм щодо майбутнього України: 87 % повідомили, що вони оптимістично налаштовані щодо майбутнього країни. Українці також єдині в бажаннях та очікуваннях щодо вступу до Європейського Союзу та НАТО. Дев'яносто відсотків респондентів на національному рівні хочуть, щоб Україна стала членом Європейського Союзу, при цьому найменші показники на Сході та Півдні на рівні 84 %. Прагнення вступити до НАТО підтримують більшість респондентів – 73 % на національному рівні.

Рекордних висот досягли показники довіри до влади. Переважна більшість українців довіряє Збройним силам та керівництву країни. 97 % довіряють або повністю довіряють Збройним силам України, а 85 % довіряють Президенту Володимиру Зеленському. Уряд і Верховна Рада України також користуються високою довірою – 56 % і 40 % відповідно [90]. Рівень довіри також відображається в позитивній оцінці їхньої діяльності.

За даними соціологічної групи «Рейтинг» (Rating Group Ukraine), які були оприлюднені 25 травня 2022 року, у період війни значно покращилися оцінки ефективності української держави. Якщо наприкінці 2021 року лише 5 % вважало, що центральні органи влади справлялися майже зі всіма своїми обов’язками, то у травні 2022 їх кількість зросла до 54%. Симетрично зменшилася група тих, хто вважає, що органи влади майже не справляються зі своїми обов’язками – з 44 % до 4 %. Чотири розглянуті дослідниками індикатори (ефективність держави, досягнення та невдачі, умови життя, соціальні очікування) дозволили їм побудувати узагальнений образ української держави (методика GSR-5), до якого схиляються респонденти. У листопаді 2021 року 41 % опитаних схилявся до виразно негативного образу, ще 22 % – до помірно негативного. Близько третини (32%) демонстрували проміжний образ (не добре, але і не погано), й лише 5 % – помірно або виразно позитивний. Станом на травень 2022 ситуація суттєво змінилися. Трохи більше половини говорять про виразно (32 %) або помірно (21 %) позитивний

образ держави. Кількість респондентів, що схиляються до проміжного образу майже не змінилася (29 %). Відповідно, значно зменшилася кількість тих, хто дотримується помірно (14 %) або виразно (4 %) негативного образу [91].

Наведені факти, які свідчать на користь онлайн-мереж як ефективних інструментів деліберативного типу е-демократії в Україні, надають підстави припускати, що їх розвиток не тільки у ширину (за кількістю учасників), але й у глибину (за рівнем їхньої ціннісної спорідненості та активності) сприятиме вирішенню проблем ціннісної комунікації у процесі формування публічної сфери, які були визначені на підставі аналізу даних соціологічних досліджень. Загалом у дискурсі щодо впливу соціальних онлайн-мереж на процес досягнення соціальної справедливості як головної цінності деліберативного типу демократії та формування заради цього ефективної публічної сфери дисертантка поділяє думку українських дослідників О. С. Онищенко, В. М. Горового та В. І. Попика. «За допомогою горизонтальних соцмереж ефективніше представляються інтереси не тільки соціальних груп, а й цілих соціальних пластів, підвищується ефективність управління організації і процесами будь-якого рівня за рахунок взаємного контролю всіх учасників суспільного життя, – пишуть українські вчені. – Розвиток соцмереж не лише відкрив нові можливості для спілкування однодумців, для самоорганізації членів людських спільностей за інтересами, що сприяє в цілому піднесенню творчого потенціалу суспільства і є продуктивним шляхом для забезпечення його єдності» [92, с. 27–30]. Проведений аналіз практик е-демократії в Україні дає нам підстави стверджувати, що онлайн-мережі з різним ступенем ефективності служать лише інформаційно-технологічним інструментом електронної демократії, і тільки ціннісне наповнення робить їх дієвим засобом політичної комунікації та політичної партисипації.

Висновки по розділу 3

Ґрунтуючись на комплексному системному підході до дослідження електронної демократії, який включає методи інформаційно-технологічного детермінізму та контент-аналізу нормативно-правових актів і даних

емпіричних досліджень, втім, акцентується на ціннісних аспектах проблеми впливу ІКТ на демократичні процеси, розглядаючи їх у широкому соціально-політичному контексті, дисертантка виділяє три етапи еволюції е-демократії в Україні. Перший етап (1991-2004 рр.) – визрівання ліберального типу демократії – розпочався зі здобуття Україною державної незалежності та добіг кінця під час Помаранчевої революції. Головною передумовою подальшого демократичного розвитку України стала характерна для цього етапу ліберальна аксіологічна суспільна трансформація. Завдяки цьому потужний потенціал сучасних ІКТ став використовуватись в Україні для становлення електронної демократії, а не цифрового деспотизму. Другий етап (2005-2013 рр.) – перехід до партисипаторного типу демократії. – продовжувався від Помаранчевої революції до революції Гідності. Вміст аксіологічної трансформації цього етапу полягав у тому, що на зміцнилому фундаменті ліберальних цінностей в українському суспільстві активізувалися характерні для партисипаторного типу демократії процеси громадської участі у формуванні інтегрального ціннісного образу суспільного блага та у виборі шляхів руху до нього. Революція Гідності зафіксувала перехід українського суспільства до характерної для розвинутих країн фази мережевого суспільства, у якому електронна демократія виступає як дієвий спосіб політичної партисипації. Третій етап (2014-2022 рр.) – становлення деліберативного типу демократії – стартував від перемоги революції Гідності та переходить у якісно нову фазу у процесі звитяжної справедливої війни українського народу проти російської агресії. На цьому етапі розвитку електронної демократії в Україні на грунті цінностей свободи та спільного блага, які є домінантними для ліберального та партисипаторного типів е-демократії, зростає деліберативний тип, у якому пріоритетом постає цінність справедлівості, довкола якої в Україні формується публічна сфера мережевого суспільства.

Проте процес е-партисипації в Україні стикається зі значними проблемами. Не дивлячись на прийняття у 2017 році Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації, за

визначальними показниками наша держава за ці роки не досягла прориву у розвитку електронної демократії. Це показує, що наявність інструментів е-демократії ще не означає, що вони забезпечують її ефективне функціонування. Означений висновок підтверджується проведеним статистичним та контент-аналіз застосування базових інструментів е-демократії у Верховній Раді України, Офісі Президента України та провідних міністерствах. Ефективність е-демократії як способу участі громадян у розробці та прийнятті урядових рішень знижується, з одного боку, внаслідок бюрократизації цього процесу та формалізму з боку працівників державних установ. З іншого боку, неефективність наявних інструментів е-демократії обумовлена низькою активністю громадян при підписанні петицій, при обговоренні проєктів законів та інших нормативно-правових актів, небажанням або невмінням українців використовувати онлайн-інструменти для впливу на владу.

Детальний розгляд опіній експертів щодо питання запровадження е-голосування та власний аналіз поточної ситуації, пов’язаної з соціальними наслідками повномасштабної російської агресії, дозволяє дисертанці сформулювати пропозицію щодо необхідності глибокого опрацювання з урахуванням світового досвіду та існуючих ризиків і подальшого законодавчого закріплення процедур е-голосування.

Ціннісний аналіз стану політичної комунікації в онлайн-мережах у процесі формування деліберативного типу е-демократії показує, що вона зіштовхнулася із серйозними проблемами аксіологічного характеру. Встановлене зниження довіри до онлайн-мереж спричинене використанням їх в якості каналів для поширення фейків. Формування мережевого суспільства, зробивши більш інтенсивними процеси децентралізації у публічній сфері, поставило на порядок денний проблему її кластерізації, що є особливо небезпечним для українського суспільства, зважаючи на його регіональну соціо-культурну диференціацію.

Проте факти, котрі свідчать на користь онлайн-мереж як ефективних інструментів е-демократії в Україні, надають підстави стверджувати, що їх

розвиток не тільки у ширину (за кількістю учасників), але й у глибину (за рівнем їхньої ціннісної спорідненості та активності) сприятиме вирішенню проблем політичної партисипації та ціннісної комунікації у процесі формування публічної сфери мережевого суспільства в нашій країні. Застосування для оцінки ефективності інструментів е-демократії не тільки інструменталістських, але і ціннісних критеріїв – транспарантності, автономності, консенсусу та плюралізму – спонукатиме державних чиновників та громадських активістів до підвищення їхньої результативності. А загальне підвищення рівня довіри у суспільстві забезпечить основу для якісного вдосконалення політичної комунікації та партисипації в українському мережевому просторі.

Список використаних джерел по розділу 3:

1. European Committee on Democracy and Governance (CDDG). *E-Democracy Handbook.* Strasbourg, 2020. 27 Aug. URL: https://rm.coe.int/11th-cddg-session-10-11-september-2020-e-democracy-handbook/16809f5a72 (Last accessed: 19.04.2022).

2. Грицяк Н. В., Соловйов С. Г. *Електронна демократія*. Навч. посібник. Київ: НАДУ, 2015. 67 с.

3. Акімов А. В. Електронна демократія як альтернативна форма управління в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2018. Т. 29 (68). № 3. С. 23-27.

4. Войнова Е. Подальший розвиток Е-демократії в Україні в контексті консолідації українського суспільства як політичної нації. *European political and Law Discourse* (Czech Republic). 2022. Vol. 9 Iss. 5. P. 75-80. DOI: 10.46340/eppd.2022.9.5.5.

5. Hester Al, Reynbold L. Earl. *Freedom: The mass media in Eastern and Central Europe.* The University of Georgia, At hens, Georgia, 1991. P. 17-23.

6. Конституція України. Редакція від 01.01.2020. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 09.04.2022).

7. Костирєв А. Г. Роль засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства. … дис. канд. політ. наук. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. 2003. 206 с.

8. Актуальні проблеми інформаційної безпеки України. *Національна безпека і оборона.* 2001. № 3. С. 3-38.

9. Бебик В. М., Сидоренко О. І. *Засоби масової інформації посткомуністичної України*. Київ: Либідь, 1996. 154 с.

10. Хорошенюк І. І. Історія розвитку Інтернет-послуг в Україні. *Вісник Буковинської державної фінансової академії.* 2005. №3. С. 21-35.

11. Всесвітній банк. Кількість користувачів Інтернету в Україні. URL: https://www.google.com/search?q=%D0%9A%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C+%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%87%D1%96%D0%B2+%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82%D1%83+%D0%B2+%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96.&rlz=1C1CHZN_enLV999LV999&oq=%D0%9A%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C+%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%87%D1%96%D0%B2+%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82%D1%83+%D0%B2+%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96.+&aqs=chrome..69i57j0i22i30l9.1517j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8 (дата звернення: 23.05.2022).

12. Указ Президента України № 928 «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 липня 2000 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/928/2000 (дата звернення: 24.05.2022).

13. Указ Президента України № 325 «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» від 17 травня 2001 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/325/2001#Text. (дата звернення: 24.05.2022).

14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 4 січня 2002 р. №3–2002-п.. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3-2002-%EF&test=4/UMfPEGznhhjNb.Zimvoth3HI44ss80msh8Ie6#Find (дата звернення 24.05.2022).

15. Постанова Кабінету Міністрів України № 208 від 24.02.2003 «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд». *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208-2003-%D0%BF#Text (дата звернення 25.05.2022).

16. Постанова Кабінету Міністрів України № 150 від 11.02.2004 «Про офіційне оприлюднення регуляторних актів, прийнятих місцевими органами виконавчої влади, територіальними органами центральних органів виконавчої влади та їх посадовими особами, і внесення змін до Порядку оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади». *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150-2004-%D0%BF#Text (дата звернення 25.05.2022).

17. Шкляр В. І. *Світ інформації: особистість, суспільство, держава. (Медитації і маргіналізація).* Київ: Слов'янський діалог, 1995. 150 с.

18. Довіра населення України до держструктур. *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС).* URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=57 (дата звернення: 12.06.2022).

19. Wide Web Foundation. *Web Index Report 2014-2015.* URL: http://thewebindex.org/wp-content/uploads/2014/12/Web_Index_24pp_November2014.pdf (Last accessed: 14.06.2022).

20. Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 9 січня 2007 року. *Офіційний сайт Верховної ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text (дата звернення 14.06.2022).

21. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. *Офіційний сайт Верховної ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text (дата звернення 14.06.2022).

22. Думки і погляди населення України – вересень 2005 р. *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС).* URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=476&page=105 (дата звернення 15.06.2022).

23. Чабанна М. В. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії / *Магістеріум. Політичні студії*. 2014. Вип. 58. С. 8-14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_p_2014_58_4 (дата звернення: 15.06.2022).

24. Пашинська А. Анатомія українського Facebook. Боти політиків, рейтинги, перемога на виборах. *Еспресо.* 2017. 14 груд. URL: https://ru.espreso.tv/article/2017/12/13/anatomyya_ukraynskogo_facebook_boty_polytykov_reytyngy_pobeda_na_vyborakh (дата звернення 28.06.2022).

25. Як учасники євромайдану використовують Twitter та Facebook. *Media Sapiens.* 2013. 06 груд. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/material/25613 (дата звернення 03.07.2022).

26. Які мобільні додатки є найбільш популярними. *Київський міжнародний інститут соціології.* 2021. 19 лист.

URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1072&page=1&t=5 (дата звернення: 06.07.2022).

27. Соціально-політичні настрої жителів України та рейтинг підтримки партій і політичних лідерів: травень-червень 2016 року. *Київський міжнародний інститут соціології.* 2016. 09 чер. URL: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=628 (дата звернення: 10.07.2022).

28. Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ. 2022. 01 черв. URL: https://oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhivannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori (дата звернення 12.07.2022).

29. Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Київський міжнародний інститут соціології, 2019. 75 с. URL: https://detector.media/infospace/article/164308/2019-03-21-dzherela-informatsii-mediagramotnist-i-rosiiska-propaganda-rezultati-vseukrainskogo-opituvannya-gromadskoi-dumki/ (дата звернення: 11.07.2022).

30. Рейтинг страниц Фейсбука. *top 30*. 2019. 20 июн. URL: https://www.t30p.ru/FaceBook.aspx (дата обращения: 16.07.2022).

31. Войнова Е. О. Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії. *Політикус: наук. журнал*. 2021. № 1. С. 12–19. DOI: 10.24195/2414- 9616.2021-1.2.

32. Результати другого туру виборів: Як проголосували в регіонах України (інфографіка) *Телеканал 112*. 2019. 30 квіт. URL: https://ua.112.ua/vybory-2019/rezultaty-druhoho-turu-vyboriv-yak-proholosuvaly-v-rehionakh-ukrainy-infohrafika-489061.html (дата звернення: 12.07.2022).

33. Парламентські вибори – 2019: за кого та як голосували в областях України. *24 канал*. 2019. 22 лип.

URL: https://24tv.ua/parlamentski_vibori_2019_yak_za_kogo_golosuvali_v_oblastyah_ukrayi_n1180582 (дата звернення 12.07.2022)

34. Розпорядження Кабінету Міністрів України ««Про схвалення Концепції розвитку електронного урядувння в Україні» від 20 вересня 2017 р. № 649-р. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/250287124 (дата звернення: 13.07.2022).

35. Указ Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016 «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки». *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#Text (дата звернення: 13.07.2022).

36. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації». *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text (дата звернення: 05.07.2022).

37. Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021 «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки». *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text (дата звернення: 15.07.2022).

38. Індекс демократії в Україні дещо знизився через посилення напруженості з Росією. *Опора*. 2022. 10 лют. URL: https://www.oporaua.org/news/vybory/23900-indeks-demokratiyi-v-ukrayini-deshcho-znizivsia-cherez-posilennia-napruzhenosti-z-rosiieiu (дата звернення: 17.07.2022).

39. Dutta S., Lanvin B. (Eds.). *The Network Readiness Index. 2020.* URL: https://networkreadinessindex.org/wp-content/uploads/2020/11/NRI-2020-V8_28-11-2020.pdf (Last accessed: 17.07.2022).

40. UN E-Government Knowledgebase. *UN Official site*. 2020. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine (Last accessed: 17.07.2022).

41. Набір відкритих даних (Автори законопроєктів IX скликання). *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал парламенту.* URL: https://data.rada.gov.ua/open/data/bills_authors-skl9 (дата звернення: 06.07.2022).

42. Інформація про стан виконання заходів плану дій із впровадження Ініціативи "Партнерство «Відкритий Уряд» у 2021 – 2022 роках. За результатами III кварталу 2021 р. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/partnerstvo/zvit-2021.pdf (дата звернення: 06.07.2022).

43. Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2021 році. *Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України.* 2022. 01 лют. URL" https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/zv_zvernen_hr/74268.html (дата звернення: 06.07.2022).

44. Про звернення громадян до Верховної Ради України у січні - березні 2022 року. *Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України.* 2022. 12 квіт. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/zv_zvernen_hr/74269.html (дата звернення: 06.07.2022).

45. Перелік петицій, для яких підготовлено відповідь. *Верховна Рада України. Електронні петиції.* URL: https://itd.rada.gov.ua/services/Petitions?aname=responses (дата звернення: 06.07.2022).

46. Інформаційно-аналітичні матеріали за підсумками роботи Департаменту з питань звернень громадян протягом 2021 року. *Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво.*

URL: https://www.president.gov.ua/appeals/informacijno-analitichni-materiali-za-pidsumkami-roboti-depa-101 (дата звернення: 06.07.2022).

47. Електронні петиції. *Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво.* URL: https://petition.president.gov.ua/?status=active&sort=votes&order=desc&page=2 (дата звернення: 06.07.2022).

48. Статистика щодо обговорення законопроектів. *Верховна Рада України. Обговорення законопроектів.* URL: https://itd.rada.gov.ua/services/pubd/?aname=statistics (дата звернення: 10.07.2022).

49. Інформаційно-аналітичні матеріали. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/konsultaciyi-z-gromadskistyu/informacijno-analitichni-materiali (дата звернення: 10.07.2022).

50. Президент України. Володимир Зеленський. *Офіційне інтернет-представництво.* URL: https://www.president.gov.ua/ (дата звернення: 10.07.2022).

51. Демократичний контроль. *Офіційний сайт Служби безпеки України.* URL: https://ssu.gov.ua/demokratychnyi-kontrol (дата звернення: 10.07.2022).

52. Електронні консультації. *Офіційний веб сайт Міністерства оборони України.* URL: https://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/gromadska-rada/konsultaczii/ (дата звернення: 10.07.2022).

53. Консультації з громадськістю. *Офіційний сайт Міністерства закордонних справ.* URL: https://mfa.gov.ua/gromadskosti/konsultaciyi-z-gromadskistyu (дата звернення: 10.07.2022).

54. Електронні консультації з громадськістю. *Портал МВС.* URL: https://mvs.gov.ua/uk/for_citizens/work-with-citizens/elektronni-konsultaciyi-z-gromadskistyu (дата звернення: 10.07.2022).

55. Громадське обговорення. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України.* URL: https://mon.gov.ua/ua/tag/gromadske-obgovorennya (дата звернення: 10.07.2022).

56. Електронні консультації з громадськістю. *Офіційний сайт Міністерства охорони здоровя.* URL: https://moz.gov.ua/elektronni-konsultacii-z-gromadskistju-1 (дата звернення: 10.07.2022).

57. Громадське обговорення. *Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України.* URL: https://moz.gov.ua/gromadske-obgovorennja (дата звернення: 10.07.2022).

58. Орієнтовні плани та звіти про проведення консультацій з громадськістю. *Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України.* URL: https://moz.gov.ua/orientovni-plani-ta-zviti-pro-provedennja-konsultacij-z-gromadskistju-1 (дата звернення: 10.07.2022).

59. Проекти нормативно-правових актів. *Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України.* URL: https://www.msp.gov.ua/timeline/Proekti-normativnopravovih-aktiv.html (дата звернення: 10.07.2022).

60. Орієнтовні плани проведення консультацій з громадськістю. *Офіційний сайт Міністерства економіки України.* URL: https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=f73ee34d-89b5-4dd5-886e-8a5ad6e41eda&tag=OrintovniPlaniProvedenenniaKonsultatsiiZGromadskistiu (дата звернення: 10.07.2022).

61. Інформаційні повідомлення про проведення електронних консультацій з громадськістю. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України.* URL: https://minjust.gov.ua/consultations/obgovorennya_norm_prav_aktiv/e-consultation/inform_povid_pro_provedennya_el_konsult (дата звернення: 10.07.2022).

62. Експертні рекомендації. *Офіційний сайт Міністерства закордонних справ.* URL: https://mfa.gov.ua/gromadskosti/gromadska-rada-pri-mzs-ukrayini/gromadskij-kontrol/ekspertni-rekomendaciyi (дата звернення: 10.07.2022).

63. Зв'язки з громадськістю. *Офіційний веб сайт Міністерства оборони України.* URL: https://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/ (дата звернення: 10.07.2022).

64. Громадська експертиза діяльності Міністерства юстиції України. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України.* URL: https://minjust.gov.ua/m/4485 (дата звернення: 10.07.2022).

65. Громадська експертиза. *Портал МВС.* URL: https://mvs.gov.ua/uk/for_citizens/public/gromadska-ekspertiza (дата звернення: 10.07.2022).

66. Офіс Президента України. URL: https://www.facebook.com/president.gov.ua/about (дата звернення: 10.07.2022).

67. Президент України - Зеленський Володимир Олександрович UA. URL: https://www.facebook.com/groups/381849252495362/about (дата звернення: 10.07.2022).

68. Володимир Зеленський – Президент України. URL: https://www.facebook.com/groups/zelensky7/about (дата звернення: 10.07.2022).

69. Верховна Рада України. URL: https://www.facebook.com/verkhovna.rada.ukraine/about (дата звернення: 10.07.2022).

70. Верховна Рада України. URL: https://www.facebook.com/search/top/?q=%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0%20%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B0%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення: 10.07.2022).

71. Міністерство оборони України. URL: https://www.facebook.com/MinistryofDefence.UA (дата звернення: 10.07.2022).

72. Міністерство охорони здоров'я України URL: https://www.facebook.com/moz.ukr (дата звернення: 10.07.2022).

73. Служба безпеки України. URL: https://www.facebook.com/SecurSerUkraine (дата звернення: 10.07.2022).

74. Міністерство освіти і науки України URL: https://www.facebook.com/UAMON (дата звернення: 10.07.2022).

75. Міністерство соціальної політики України. URL: https://www.facebook.com/MLSP.gov.ua (дата звернення: 10.07.2022).

76. МВС України. URL: https://www.facebook.com/mvs.gov.ua/about (дата звернення: 10.07.2022).

77. Міністерство внутрішніх справ https://www.facebook.com/pages/%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%D0%B2%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%96%D1%85%20%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2/2173982616822 8/ (дата звернення: 10.07.2022).

78. Міністерство закордонних справ України. URL: https://www.facebook.com/UkraineMFA (дата звернення: 10.07.2022).

79. Міністерство економіки України. URL: https://www.facebook.com/mineconomdev (дата звернення: 10.07.2022).

80. Міністерство юстиції України. URL: https://www.facebook.com/minjust.official (дата звернення: 10.07.2022).

81. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26.01.2021 № 1135-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1135-20 (дата звернення: 11.07.2022).

82. Гаврік Р. До питання про перспективи запровадження електронного голосування в Україні в контексті реалізації концепції розвитку

електронної демократії та діджиталізації. . *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2022. № 70. Серія: Право / Розділ 7. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.45.

83. Вибори, митниця і перепис населення у «цифрі»: Україна співпрацює з Apple та Microsoft. *Укрінформ*. 2021. 26 лист. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3358194-vibori-mitnica-i-perepis-naselenna-u-cifri-ukraina-spivpracue-z-apple-ta-microsoft.html (дата звернення: 11.07.2022).

84. КВУ назвав головні ризики запровадження е-голосування в Україні. *Укрінформ*. 2022. 17 січ. URL:https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3386401-kvu-nazvav-golovni-riziki-zaprovadzenna-egolosuvanna-v-ukraini.html (дата звернення: 11.07.2022).

85. Кулеба Д. *Війна за реальність: Як перемагати у світі фейків, правд і спільнот.* Київ: Книголав, 2019. 389 с.

86. Кокотюха А. Як боротися з Facebook і вчитися перемагати: рецепти від Дмитра Кулеби. *Детектор Медіа.* 2019. 13 бер. URL: https://detector.media/kritika/article/164065/2019-03-13-yak-borotisya-z-facebook-i-vchitisya-peremagati-retsepti-vid-dmitra-kulebi/ (дата звернення 30.06.2022).

87. Якіменко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії 2006. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 1 (73). С. 2-19.

88. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України (Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1-2 (169-170).

89. Чуприна Л. Соціальні мережі як інструмент реалізації громадських ініціатив. *Центр соціальних комунікацій Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2019. 12 трав. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=10

85:sotsialni-merezhi-yak-instrument-realizatsiji-gromadskikh-initsiativ&catid=127&Itemid=460 (дата звернення 25.07.2022).

90. Опитування НДІ: можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу країни. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2022. 30 черв. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1123&page=1 (дата звернення: 26.07.2022).

91. Дванадцяте загальнонаціональне опитування: динаміка оцінки образу держави (18-19 травня 2022). *Соціологічна група «Рейтинг» (Rating Group Ukraine)***.** 2022. 25 трав. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvenadcatyy_obschenacionalnyy_opros_dinamika_ocenki_obraza_gosudarstva_18-19_maya_2022.html?fbclid=IwAR0KxHa632O-k4WNSN1ua3T9yn9l7jTG3iHEgunLDmfHJlg2KN_ux442X-A (дата звернгення: 26.07.2022.

92. Онищенко О. С., Горовий В. М., Попик В. І. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства: монографія. *НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського*. Київ: Наукова думка, 2013. 220 с.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведені теоретичне узагальнення та нове розв’язання наукової проблеми, що полягає у розкритті сутності електронної демократії як способу політичної партисипації та політичної комунікації у мережевому суспільстві. Реалізоване в роботі комплексне дослідження електронної демократії відповідно до поставлених завдань дає змогу зробити такі висновки:

1. Аналіз фундаментальних положень теорії демократії, яка є підґрунтям для дослідження сутності електронної демократії, показує, що її джерела криються у спадщині видатних мислителів античності. Саме у творах таких стовпів давньогрецької філософії як Платон і Аристотель були застосовані основні методологічні підходи теорії демократії: пояснювальний, феноменологічний та нормативний. Пояснювальний та феноменологічний підходи послужили базою для інструменталістського та інституційного тлумачення сутності електронної демократії. Але особливе значення для розуміння сутності демократії взагалі та електронної демократії, зокрема, має нормативний підхід, у якому пріоритетом виступає ціннісний аспект. Цей підхід дозволяє виявити аксіологічну основу політичної системи, яка насправді та визначає її сутність. Узагальнюючи античні ідеї щодо демократії, можна констатувати, що трьома опорами, які забезпечують стале та ефективне функціонування демократичної політичної системи, постають цінності свободи, суспільного блага та справедливості.

Підходи, розроблені давньогрецькими мислителями, дозволили обґрунтувати також ключові принципи демократі. Це, по-перше, принцип плюралізму, по-друге, принцип участі громадян у державних справах, та, по-третє, принцип політичної комунікації. Діалектична взаємодія принципів політичного плюралізму, політичної партисипації та політичної комунікації обумовлює есенціальні суперечності у характері демократії, який визначається постійним прагненням до збереження балансу, по-перше, між свободою та відповідальністю, а, відтак, по-друге, між принципом загальної

рівності нерівних у поєднанні з владою більшості та принципом індивідуальної свободи та, як наслідок, по-третє, між політичним плюралізмом та кластеризацією суспільства.

Ці суперечності у різний спосіб намагалися примирити мислителі Нового часу – Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Мілль, Дж. Дьюї. Ядром, довкола якого у їхніх творах набули розвитку засади теорії демократії, стала концепція суспільного договору. Також разом з розширенням поняття «народ» діалектичним чином відбувається формування концепції представницької демократії. При цьому на особливу увагу заслуговує зауваження Монтеск'є щодо вирішального значення громадських чеснот для збереження інтегративної потуги демократичної системи.

У XX столітті теорія демократії збагатилася ідеями багатьох мислителів та перетворилася в окрему галузь політичної науки. Для розуміння сутності електронної демократії визначними є ті дослідницькі напрямки, які сформувалися внаслідок глибокої розробки окремих з означених вище ціннісних основ та принципів демократії. Напрямок дослідження, який стосується власне комунікативних особливостей електронної демократії, не може обійтися без звернення до теоретичної спадщини такої ключової фігури у сфері теорії комунікації як Юрґен Габермас. Дискурсивний метод, запропонований Габермасом, згодом був покладений в основу концепції деліберативної демократії. Він також має принципове значення для дослідження комунікативних процесів в онлайн-мережах як інструментальної основи електронної демократії.

Напрямок, зорієнтований на забезпечення залучення громадян до політичної участі, спирається на дослідження Дж. Ролза, у якому представлені неутилітаристські засади справедливості. Ці засади слід розглядати як ціннісну основу партисипаторної форми демократичного лібералізму, вони також можуть бути застосовані для визначення мети електронної демократії в умовах сучасної держави загального добробуту.

Напрямок, який веде дослідження означеної есенціальної проблеми свободи та забезпечення принципу плюралізму, був розвинутий у концепції поліархії Р. Даля. Ця концепція тлумачить демократичну політику як плюралізм різних груп, котрі об'єднані спільними інтересами. Концепція поліархії є дуже важливою для дослідження структури зв'язків між різними групами мережевого суспільства у процесі їхньої участі у політичних процесах, котра виявляє себе як електронна демократія. На переконання Даля, ознаками ідеальної демократії є: ефективна участь, рівність у голосуванні, інформований електорат, контроль порядку денного громадянами, залучення та забезпечення основних прав громадян. Ці ідеальні орієнтири, окреслені авторитетним теоретиком демократії, можуть бути задіяні у якості критеріїв для оцінки ефективності електронної демократії як форми політичної комунікації та партисипації.

2. Узагальнивши багатоманітну палітру наукових опіній щодо впливу інформаційно-комунікаційних технологій на перебіг політичних процесів у суспільстві, розуміння якого має ключове значення для оцінки динаміки розвитку електронної демократії, авторка дослідження виділяє три основні теоретико-методологічні підходи, що сформувалися у цій сфері: 1) нормативно-ціннісний, або соціально-аксіологічний; 2) біхевіоральний, або соціально-психологічний; 3) інформаційно-технологічний детермінізм.

В основі нормативного підходу лежить переконання у тому, що свобода слова виступає головною цінністю та, взагалі, є умовою існування демократії. Цей підхід дає можливість зрозуміти яким чином розвиток такого засобу комунікації як преса розвинула усвідомлення свободи друку як фундаментальної суспільної цінності, а це усвідомлення, своєю чергою, запустило механізми демократичних перетворень. Пристосування біхевіорального підходу до засобів масової інформації мало за мету дослідити наскільки за допомогою активності мас-медіа можна викликати вимірювану і прогнозовану реакцію індивідуальних та групових соціальних акторів. Дисертантка виділяє у цьому підході два блоки досліджень – партисипаторний

та комунікативний. До першого блоку включені ті вчені, які головну увагу акцентували на дослідженні впливу мас-медіа на найважливіший поведінковий елемент конституційної демократії – участі та голосуванні на виборах. Його учасників можна поділити на три табори: а) ті, хто переконує, що мас-медіа мають визначальний вплив на електоральний вибір громадян, який можна вирахувати, спрогнозувати і максимізувати (В. Ліппман, Дж. Заллер); б) ті, хто доводять, що такий вплив відсутній і громадяни на виборах керуються власними ціннісними переконаннями, які є майже непохитними (К. Ховланд, Б. Кемпбелл, В. Міллер, М. Гурін); в) ті, хто допускають, що такий вплив є, але він дуже складний і багатофакторний (П. Лазарсфельд, Дж. Клаппер). Дискусія та обмін аргументами між цими таборами йде з перемінним успіхом вже сто років. До другого блоку віднесені ті науковці, котрі вивчали за допомогою яких соціально-психологічних інструментів ЗМІ впливають на демократичний суспільний дискурс та громадську думку. Ці вчені плідно використовували емпіричні прийоми біхевіорального підходу, що дозволило їм виявити такі комунікаційні інструменти як «встановлення пунктів порядку денного» (Б. Коен, М. Маккобі та Д. Шоу, Ш. Фридман і Ш. Дунвуди), «лідери думок» (П. Лазарсфельд, Р. Мертон), «спіраль мовчання» (Е. Ноель-Нойман) та розкрити умови, за яких мас-медіа можуть служити ефективними засобами демократизації (М. Харропу та В. Міллер, С. Ленарт). біхевіоральний підхід і досі залишається досить плідним, зокрема у дослідженнях соціальних медіа. Серед авторитетних науковців, які працюють у цьому напрямку можна відзначити Л. Беннета, Д. Палано, Р. Ноймана, Л. Гуггенхайм, Р. Гуаданьо, Карена Гутієрі, на роботи яких авторка спирається у представленому дослідженні.

Науковці, які розробляють методологію інформаційно-технологічного детермінізму, виходять з того, що характер і властивості соціальних конструктів, які утворюються у процесі комунікації, визначаються способами, за допомогою яких вона здійснюється. Вплив ІКТ на демократичні процеси підтверджує той факт, що перетворення світу внаслідок розповсюдження

електронних мас-медіа на «глобальне село» (М. Маклюен) співпадає за часом з «третьою хвилею демократизації» (Е. Тоффлер). Водночас на фоні масовізації суспільства утворюється нова форма елітарної демократії – меритократія як влада тих, хто володіє інформацією (Д. Белл). Але з розвитком Інтернету та, особливо, онлайн-мереж у рамках інформаційно-технологічного детермінізму відбувається трансформація концепції інформаційного суспільства у концепцію мережевого суспільства Саме ця концепція, розроблена Б. Веллманом, М. Кастельсом та розвинута Я. ван Дейком є базовою для розуміння сутності електронної демократії. Поняття мережевого індивідуалізму, інтерактивності, деієрархізації та пріоритету горизонтальної комунікації, а також аргументація на користь зростання можливостей безпосередньої участі громадян у політичному житті, розроблені у рамках цієї концепції, покладені в основу дослідження демократизуючого потенціалу онлайн-мереж.

3. У сучасному науковому дискурсі представлений широкий спектр поглядів на природу та вміст електронної демократії. Вузловими пунктами, які їх об’єднують, є наступні положення: 1) е-демократія представляє собою сучасну форму політичної активності, яка спирається на використання Інтернет-технологій; 2) вона покликана «демократизувати демократію» завдяки покращенню процесів пошуку та обміну політичною інформацією у цифровому просторі, підтримці публічних дебатів в Інтернеті та формуванню онлайн-спільнот, а також посиленню участі громадян у прийнятті політичних рішень; 3) вона включає такі елементи як електронний парламент, електронне законодавство, електронне правосуддя, електронне посередництво, електронне середовище, електронні вибори, електронні референдуми, електронні ініціативи, електронне голосування, електронні консультації, електронні петиції, електронну агітацію, електронне опитування та електронне голосування.

Проведений розгляд наукового доробку, який присвячений дослідженню використання онлайн-інструментарію для демократичних

процедур, показує, що академічний дискурс щодо концепції електронної демократії пройшов шлях від обговорення інструменталістських питань до глибокої аксіологічної дискусії. На сучасному етапі електронна демократія розуміється не лише як інструмент забезпечення реалізації громадянсько-політичних прав за допомогою ІКТ, а вже і як ціннісно спрямована форма політичної взаємодії в умовах розвитку мережевого суспільства, що сама значною мірою визначає орієнтири цього розвитку.

4. Комплексне застосування наукових підходів до оцінки впливу ІКТ на процеси демократизації дозволило дисертантці виділити та охарактеризувати наступні періоди еволюції електронної демократії: 1) підготовчий період, який включає радіо та телевізійний етапи політичного інформування; 2) сучасний Інтернет-період, у якому виділяються: етап розвитку політичної участі та спілкування за допомогою комп'ютерного обладнання з доступом до локальних мереж та Інтернету; етап політичної комунікації та партисипації через Веб 2.0-мережі, які пов'язують користувачів персональних комп'ютерів; етап мобільної мережевої політичної активності через смартфони та андроїди; 3) прийдешній період, перспективи якого відкриває використання у політичній сфері штучного інтелекту.

Перший етап підготовчого періоду розпочався наприкінці XIX століття з винаходом радіо як засобу передачі на відстань сигналів за допомогою електромагнітних хвиль. На цьому етапі з'являються паростки тих тенденцій та проблем, які у майбутньому вплинуть на формування електронної демократії. Характер другого етапу підготовчого періоду визначається тим, що з другої половини XX століття найвпливовішим засобом масової інформації стало телебачення, яке відіграє ключову роль у формуванні громадської думки, почавши поступатися цією нішею Інтернету лише у середині 2010-х років. Технологічні можливості телебачення змінили методи політичної діяльності та створили умови для становлення «теледемократії». А розвиток супутникового телебачення надав політичній комунікації глобального характеру, який є сутнісною ознакою е-демократії.

Початок наступного періоду в еволюції електронної демократії був спричинений бурхливим розвитком Інтернету, який розгорнувся з кінця 1980-х років. Характер першого етапу цього періоду визначився тим, що Інтернет надав користувачам можливості для небачуваного розширення простору політичної партисипації та комунікації, яке стало чинником, що сприяв зростанню потенціалу електронної демократії. Другий етап Інтернет-комунікації, пов'язаний з розвитком онлайн-мереж, розпочався у першій декаді XXI століття. Можна констатувати, що соціальні медіа активізували процес формування глобальної публічної сфери. Цей етап у розвитку електронної демократії доцільно назвати «мережевою демократією». Черговим етапом у розвитку електронної демократії, котрий розгорнувся у межах сучасного Інтернет-періоду, можна вважати так звану «мобільну, або стільникову революцію». Використання смартфонів для спілкування у Всесвітній мережі не тільки зробило комунікацію насправді всюдисущою, але й відкрило нові форми партисипації завдяки використанню різноманітних додатків.

Обриси третього періоду еволюції електронної демократії проглядаються скрізь призму нових альтернатив, які пов'язані із залученням можливостей штучного інтелекту (artificial intellect – AI) до демократичних процесів, зокрема до процесів збору великих даних політичної інформації та прийняття політичних рішень. Тому вже є сенс вести мову про перспективи новітнього різновиду електронної демократії – AI-демократії.

Розкриваючи характер еволюції електронної демократії важливо звернути увагу, що на кожному з етапів в рамках вказаних періодів експертна оцінка впливу нових для того часу інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток демократії проходила шлях трансформації від оптимістичного захоплення до гострого критицизму. Це пояснюється домінуванням у середовищі експертів інструменталістських підходів до визначення сутності е-демократії.

5. Проведене системне дослідження типології та функцій, електронної демократії базується на аксіологічному підході, запропонованому авторкою як альтернатива інструменталізму. Дисертантка стверджує, що фундаментальні демократичні цінності – свобода, спільне благо та справедливість – слугують ядром, довкола якого відповідним чином формуються ідеальні типи е-демократії – ліберальний, партисипаторний та деліберативний.

З позиції пріоритетності цінності індивідуальної свободи у рамках ліберального типу демократії можливість створення власного контенту кожним користувачем онлайн-мереж оцінюється як наближення до ліберальних ідеалів особистої свободи. Авторка констатує, що суверенізація постає як ключова ціннісна функція ліберального типу е-демократії. Водночас ліберальний тип е-демократії, що актуалізує консумізацію Інтернет-середовища як головну ціль, поступово відтворює у мережевому суспільстві пов’язані з комерціалізацією вади, які були притаманні масовому суспільству.

Партисипаторний тип сфокусований на просуванні активної громадянської позиції в Інтернет-просторі, яке засноване на принципі поєднання прямої та представницької демократії, а не тільки захисту прав особистості. Таким чином, його основною метою є інклюзивне онлайн-залучення громадян до політичного процесу. Проведений розгорнутий концептуальний та емпіричний аналіз підкреслює багатовимірну природу електронної участі, тому, розглядаючи е-демократію у її ціннісному тлумаченні, авторка віддає перевагу розумінню політичної партисипації в Інтернеті в ширшому сенсі, що включає як формальні інституційні механізми, так і неформальну громадську участь. Завдяки е-залученню через соціальні медіа та інші онлайн-мережі зростає значення та суспільна роль такої функції партисипаторного типу е-демократії як мобілізація громадськості. Але у ціннісному контексті ключовою для партисипаторного типу е-демократії слід вважати функцію встановлення довіри.

Деліберативний тип демократії синергетично поєднує аксіологічні основи демократії у цінності справедливості. Вирішальним інтегративним кроком є створення досконалих умов для відкритого суспільного діалогу щодо політичних проблем між поінформованими громадянами. Формування нової якості публічної сфери авторка вважає основною метою деліберативного типу е-демократії. При цьому його головною ціннісною функцією постає комунікація, що розуміється як відкритий та вільний обмін політичними ідеями та пропозиціями щодо справедливості в усіх сферах застосування державної влади з метою досягнення консенсусу. Важливо акцентувати на тому, що нові форми комунікації змінюють структуру публічної сфери. Відтак соціальна структуризація мережевого суспільства постає як головна інституціональна функція деліберативного типу е-демократії. Спираючись на аргументацію фундаторів теорії мережевого суспільства Б. Веллмана та М. Кастельса, можна виділити три напрямки цієї структуризації: 1) заміна вертикальної ієрархії політичної партисипації та комунікації горізонтальними зв'язками політичної онлайн-взаємодії; 2) формування трьохкомпонентної конфігурації мережевої публічної сфери, яка складається з ядра (політичні лідери та лідери громадської думки), напівperiферії (політичні експерти, активісти, представники політичних еліт), периферії (широкі кола громадськості); 3) кластеризація публічної сфери внаслідок розгортання тенденції глокалізації та формування комунікаційних «камер відлуння», що призводить до виникнення явища, яке отримало назву «бульбашкової демократії» (Д. Палано).

6. Оцінка ефективності е-демократії як способу політичної комунікації та партисипації у мережевому суспільстві диференціюється у залежності від конкретних форм її функціонування та інструментів, які при цьому застосовуються. В залежності від соціальних умов використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в рамках означених трьох ідеальних типів та поміж ними утворюються самостійні форми е-демократії. Я. Ван Дейк виділив шість основних форм е-демократії: легалістська,

конкурентна, плебісцитарна, плюралістична, партисипативна та лібертаріанська. У кожній з означених шести форм е-демократії можуть бути задіяні будь-які інструменти з широкого набору, що пропонується фахівцями. Але для кожної з них доречно буде обрати ті інструменти, які найбільшою мірою відповідають її пріоритетним функціям. Авторка дослідження вважає, що найбільш ефективним буде наступний розподіл вказаних інструментів за формами е-демократії: 1) для легалістської форми – сервіси електронного урядування із залученням користувачів та електронне забезпечення законодавчого процесу запрошеними урядом громадянами; 2) для конкурентної форми – е-кампайнінг, електронні скарги та електронний нагляд за ініціативи громадян; 3) для плебісцитарної форми – відкриті онлайн-консультації та електронне голосування; 4) для плюралістичної форми – Інтернет-форуми для формування політики громадянами, Інтернет-спільноти та соціальні мережі обслуговування політики; 5) для партисипативної форми – онлайн-консультації щодо урядових планів, електронні петиції та громадянський е-активізм, сервіси електронного урядування на основі потреб громадян та їх залучення, сайти громадянського контролю та інформаційні служби щодо державної чи публічної політики; 6) для лібертаріанської форми – е-голосування та онлайн-панелі для критичного обговорення та індивідуальної оцінки офіційної політики.

Але дієвість означених форм е-демократії залежить не тільки від правильного вибору інструментів, але і від ефективності їх застосування. Для оцінки ефективності інструментів е-демократії дисертанткою були обрані були базові критерії, запропоновані М. Деніельсоном і Л. Екенберг: транспарентність, автономія, консенсус та плюралізм. Поведений аналіз ефективності таких інструментів е-демократії як голосування за допомогою онлайн-застосунків, різноманітні сервіси е-урядування, електронні консультації, електронні петиції, е-кампайнінг та громадські Інтернет-форуми та віртуальні спільноти дозволило дисертантці виявити закономірність їхнього тяжіння до визначених ціннісних критеріїв. При цьому інтегративним

чинником, що об’єднує усі ці критерії, був визначений такий параметр як рівень довіри. Таким чином, і в оцінці впливу якості контенту на ефективність інструментів е-демократії на перший план виходить саме аксіологічний аспект.

7. Ґрунтуючись на комплексному системному підході до дослідження електронної демократії, який включає методи інформаційно-технологічного детермінізму та контент-аналізу нормативно-правових актів і даних емпіричних досліджень, втім, акцентується на ціннісних аспектах проблеми впливу ІКТ на демократичні процеси, розглядаючи їх у широкому соціально-політичному контексті, дисертантка виділяє три етапи еволюції е-демократії в Україні.

Перший етап (1991-2004 рр.) – визрівання ліберального типу демократії – розпочався зі здобуття Україною державної незалежності та добіг кінця під час Помаранчевої революції. Головною передумовою подальшого демократичного розвитку України стала характерна для цього етапу ліберальна аксіологічна суспільна трансформація. Завдяки цьому потужний потенціал сучасних ІКТ став використовуватись в Україні для становлення електронної демократії, а не цифрового деспотизму. Диференціація інформаційного простору та руйнація ідеологічної одностайності стали підґрунтям для зростання плюралізму – необхідної умови становлення ліберального типу демократії. З точки зору оцінки перспектив еволюції електронної демократії визначними стали ті зміни, які відбулися у секторі електронних медіа. Особливо важливим було те, що у середовищі функціонування електронних медіа поступово створювались характерні для ліберального типу конкурентні відносини. Формування основ теледемократії на цьому етапі заклало підґрунтя для подальшого розвитку електронної демократії в Україні, що у цілому відповідає світовому досвіду. З точки зору інформаційно-технологічного детермінізму цей етап може бути охарактеризований як час, коли з’являються передумови для формування нових форм суспільної комунікації. У 90-х роках ХХ століття в Україні

розпочинається впровадження комп'ютерів, об'єднаних у локальні мережі, та підключення окремих користувачів до світової інформаційної мережі Інтернет. Саме на цьому етапі вже було започатковане і формування нормативно-правової бази функціонування Інтернету.

Другий етап (2005-2013 рр.) – перехід до партисипаторного типу демократії. – продовжувався від Помаранчевої революції до революції Гідності. Ці події демонструють, що у ціннісному аспекті електронна демократія в Україні проявляє себе як дієвий спосіб залучення громадян до відстоювання ідеалів, які розуміються ними як спільне благо. Технологічним підґрунтям цих змін став бурхливий розвиток Інтернету. Вихід цього джерела інформації на пріоритетні позиції забезпечив перехід від телевізійної демократії до Інтернет-демократії. Означені трансформації отримали правову основу у законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» та інших нормативно-правових актах, зокрема у «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства».

Третій етап (2014-2022 рр.) – становлення деліберативного типу демократії – стартував від революції Гідності та набуває нових ознак під час національного опору повномасштабній російській агресії. На цьому етапі розвитку електронної демократії в Україні на ґрунті ліберальних цінностей та орієнтації на спільне благо, що розуміється як європейський вибір, зростає деліберативний тип е-демократії. Цінність справедливості постає у центрі суспільного дискурсу та визначає процес формування публічної сфери в онлайн-середовищі. Ця трансформація проявила себе під час президентських і парламентських виборів в Україні 2019 року. Але з особливою силою означені зміни виявились у консолідації українського народу довкола цінності справедливості, що розуміється як ідея захисту Батьківщини від ворожих зазіхань на цінності нашої свободи та спільного блага. На третьому етапі розвитку електронної демократії в Україні її нормативно-правове забезпечення піднялось на якісно новий рівень внаслідок прийняття двох

послідовних за термінами Національних стратегій сприяння розвитку громадянського суспільства, Концепції розвитку електронного урядування та Концепції розвитку електронної демократії в Україні.

8. Для з'ясування стану е-демократії в Україні був використаний статистичний крос-темпоральний аналіз даних світових агенцій за такими показниками як світовий індекс демократії, індекс мережевої готовності, індекс розвитку електронного уряду та індекс розвитку електронної участі. Проведений аналіз свідчить, що, не дивлячись на прийняття у 2017 році Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації, за визначальними показниками наша держава поки що не змогла досягти проголошеної мети щодо випереджаючого у порівнянні з іншими країнами розвитку електронної демократії.

Для визначення проблем функціонування електронної демократії в Україні дисертантка проаналізувала використання основних інструментів е-демократії у Верховній Раді України, Офісі Президента України та провідних міністерствах. Дослідження викрило дві проблеми у застосуванні інструментів е-демократії органами державної влади. Перша полягає у тому, що такі установи як Офіс Президента України, Служба безпеки України, Міністерство закордонних справ, Міністерство оборони України практично не використовують інструментарій е-консультацій для встановлення зворотного зв'язку з громадськістю. Друга проблема полягає у тому, що, не дивлячись на наявність доступних інструментів електронної комунікації, громадяни не проявляють активності щодо участі в обговоренні проєктів законів та урядових рішень. Хоча при цьому нестача зворотної інформації від громадськості на офіційних вебсторінках частково компенсується коментарями на сторінках у соціальних мережах.

Крім цього вивчення стану політичної комунікації в українських онлайн-мережах показує, що деліберативна демократія в нашій країні зіштовхнулася із серйозними проблемами аксіологічного характеру. По-перше, за умов соціокультурної диференціації українського суспільства характерний для

онлайн-комунікації ізоляціонізм гостро поставив на порядок денний проблему кластеризації публічної сфери. По-друге, поширення фейків та використання ботоферм призвело до зниження довіри не тільки до політичних інституцій, але і власне до соціальних медіа як джерел інформації.

Проте факти, котрі свідчать на користь онлайн-мереж як ефективних інструментів е-демократії в Україні, надають підстави стверджувати, що їх розвиток не тільки у ширину (за кількістю учасників), але й у глибину (за рівнем їхньої ціннісної спорідненості та активності) сприятиме розв'язанню проблем політичної партисипації та ціннісної комунікації у процесі формування публічної сфери мережевого суспільства у нашій країні.

Загальний підсумок дослідження електронної демократії як способу політичної партисипації та політичної комунікації у мережевому суспільстві містить наступні базові положення:

Теоретико-методологічну основу представленого дослідження електронної демократії складають: фундаментальні постулати та підходи теорії демократії; наукові методи оцінки впливу засобів комунікації на демократичні процеси; 3) піддані критичному аналізу положення сучасних концепцій електронної демократії.

На цьому фундаменті ґрунтується висновок, що засоби комунікації значною мірою визначають форму народовладдя. Для епохи усної комунікації притаманна була пряма демократія. Ера традиційних ЗМІ (преса, радіо, телебачення) позначилась становленням представницької демократії. З появою Інтернету та за умов динамічного розширення мережевої онлайн-комунікації формується електронна, або цифрова демократія. При цьому як поява нових засобів комунікації не заперечує існування попередніх, так само і нові форми демократії трансформують, але не відкидають тих форм, що склалися у минулому. Їхньою головною незмінною сутністю постають базові цінності – свобода, суспільне благо та справедливість.

Проведене комплексне дослідження електронної демократії дозволяє представити її як систему, котра функціонує у суспільно-політичному

середовищі, що визначається як мережеве суспільство, використовує Інтернет-технології для забезпечення означених цінностей та складається з взаємопов'язаних комунікаційних та партисипативних компонентів. При цьому прийнятий дисертанткою ціннісно-орієнтований підхід відкриває можливості для вдосконалення структурно-функціонального розуміння е-демократії, яке представлене у більшості емпіричних досліджень, а також у європейських та українських нормативно-правових актах. Аксіологічне розуміння дозволило виявити закономірність, за якою саме фундаментальні суспільні цінності в першу чергу зумовлюють відповідні типи демократичних соціальних структур, які, своєю чергою, визначають функції, котрі ці структури мають виконувати, а відповідно до цих функцій вже конструюються конкретні форми та залучаються інструменти електронної демократії. Логіка цієї структурно-функціональної композиції визначає характер розподілу основних цінностей – свободи, суспільного блага та справедливості – у трьох базових типах е-демократії: ліберальному, партисипаторному та деліберативному.

Ціннісні пріоритети означених типів обумовлюють головні цілі мережевого суспільства, відповідно – консумізацію, залучення та формування публічної сфери. Для досягнення означених цілей в якості домінантних постають наступні ціннісні функції: для ліберального типу – суверенізація, для партисипаторного – встановлення довіри, для деліберативного – комунікація. Крім цього, у кожному з означених типів на перший план виходять певні інституціональні функції: у ліберальному типі – легітимізація, у партисипаторному – мобілізація, у деліберативному – суспільна структуризація.

Відповідно, в рамках трьох демократичних типів та поміж ними утворюються функціональні форми е-демократії – легалістська, конкурентна, плебісцитарна, плюралістична, партисипативна, лібертаріанська. У кожній з цих форм найбільш ефективно використовуються окремі інструменти е-демократії, які належать до партисипаторної групи (е-консультації, е-петиції, е-скарги, е-голосування, е-активізм) або до комунікативної групи (онлайн-

форуми, Інтернет-спільноти, соціальні медіа), а також до групи е-урядування. Проведений аналіз експертних оцінок ефективності інструментів е-демократії показує, що такі ціннісні критерії як транспарентність, плюралізм, автономність та консенсус випереджають за своїм значенням технологічні та організаційні чинники. При цьому визначальним інтегральним параметром постає рівень довіри до органів влади, громадських організацій та між окремими громадянами, який складається у мережевому онлайн-просторі.

Комплексне дослідження еволюції е-демократії в Україні доводить наявність суттєвих позитивних зрушень у технологічному, нормативно-правовому та ціннісному аспектах, які забезпечили перехід від теледемократії до Інтернет-демократії та рух до мережевої демократії; створили правову базу для формування інформаційного та громадянського суспільства, електронного урядування та електронної демократії; а також обумовили демократичну трансформацію від ліберального типу до партисипаторного та поступове становлення деліберативного типу е-демократії в Україні.

Водночас case-study дослідження функціонування інструментів е-демократії, проведене дисертанткою шляхом аналізу сайтів провідних державних органів України, підтвердило, що сама по собі наявність інструментарію е-демократії ще не доказом її дієвості. Проблемою є те, що ефективність е-демократії як способу участі громадян у розробці та прийнятті урядових рішень знижується, внаслідок бюрократизації цього процесу та формалізму з боку працівників державних установ. З іншого боку, неефективність наявних інструментів е-демократії обумовлена низькою активністю громадян при підписанні петицій, при обговоренні проєктів законів та інших нормативно-правових актів, небажанням або невмінням українців використовувати онлайн-інструменти для впливу на владу. Що стосується дискусійного питання запровадження е-голосування в Україні, то детальний розгляд експертних оцінок та власне вивчення поточної ситуації, пов’язаної з соціальними наслідками повномасштабної російської агресії, дозволяє дисертантці сформулювати пропозицію щодо необхідності

глибокого опрацювання з урахуванням світового досвіду та існуючих ризиків і подальшого законодавчого закріплення процедур е-голосування.

Вивчення практик е-демократії в Україні дає підстави стверджувати, що онлайн-мережі з різним ступенем ефективності служать лише інформаційно-технологічним інструментом електронної демократії, і тільки ціннісне наповнення робить їх дієвим засобом політичної комунікації та політичної партисипації. Дисертантка доводить, що застосування для оцінки ефективності інструментів е-демократії не тільки інструменталістських, але і аксіологічних критеріїв спонукатиме чиновників та громадських активістів до підвищення їхньої результативності. Позитивний результат означатиме рейтингове просування країни за показниками, що характеризують рівень свободи, суспільного блага та справедливості.

Оцінюючи перспективи е-демократії в Україні, слід наголосити, що динаміка її розвитку у попередні періоди свідчить, що попри існуючи проблеми цей спосіб політичної комунікації та партисипації, притаманний мережевому суспільству, і надалі еволюціонуватиме до тих найефективніших форм, які відповідатимуть характеру українського суспільства. Безпрецедентний приклад консолідації довкола фундаментальних демократичних цінностей свободи, суспільного блага та справедливості, який громадяни України продемонстрували під час звитяжної боротьби з російською агресивною навалою, у купі з різким зростанням рівня довіри до державних і суспільних інституцій та одностайною підтримкою руху країни до ЄС слугують запорукою успішності загального демократичного поступу, а, відтак, і прогресу на шляху розвитку електронної демократії.